

К. І. ГУРНИЦЬКИЙ

КРИМСЬКИЙ
ЯК ІСТОРИК



А. Ю. КРИМСЬКИЙ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

К. І. ГУРНИЦЬКИЙ

КРИМСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК

«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1971

У книзі розглянуто історичні погляди та доробок у галузі історичної науки видатного представника української культури, людини надзвичайно широкого кола наукових інтересів та енциклопедичних знань — філолога, письменника, сходознавця, — одного з фундаторів Академії наук Української РСР академіка АН УРСР Агатангела Юхимовича Кримського.

Використавши численні документальні матеріали та дослідивши багатющу творчу спадщину А. Ю. Кримського, автор створив яскравий документальний портрет вченого.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук С. М. Пархомчук

Рецензент
член-кореспондент Академії наук УРСР
Ф. П. Шевченко

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є. А. Квятковський

К а з и м и р И в а н о в и ч Г у р н и ц к и й
Крымский как историк
(На украинском языке)

Редактори *М. М. Веркалець, В. С. Нестеренко*. Художній редактор *С. П. Кейка*. Оформлення художника *Г. М. Балюка*. Технічний редактор *І. А. Рагнер*. Коректор *Л. П. Марченко*.

Здано до набору 4. III 1971 р. Підписано до друку 25.X 1971 р. БФ 04169. Зам. № 157. Вид. № 315. Тираж 3000. Папір № 2. 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 5,75+0,125 вкл. Умовн. друк. аркушів 9,87. Обліково-видавн. аркушів 10,72. Ціна 1 крб. 15 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Респіна, 3.

Книжкова фабрика «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Артема, 23а.

ВСТУП

15 січня 1971 р. виповнилось 100 років з дня народження Агатангела Юхимовича Кримського — академіка АН УРСР, вченого, працьовитість якого, науковий доробок (понад 1000 лише друкованих праць), дуже широке коло інтересів і знань ще за його життя стали легендою, набули світового розголосу. Розпочавши творчий шлях наприкінці ХІХ ст., Кримський за 50 років діяльності у багатьох галузях гуманітарних дисциплін зумів піднятися до енциклопедичної висоти. Він був «перший українець, що мав змогу підійти впритул до східних джерел»¹ і заклав основи українського наукового сходознавства.

Разом з тим Кримський зробив значний внесок у розвиток російського сходознавства. Створені ним ще в роки становлення російської орієнталістики праці з історії країн та народів Сходу, з ісламології були єдиними збірками з цієї проблематики, довгий час служили посібниками для студентів сходознавчих вузів країни, а також для всіх, хто цікавився життям народів нашої країни та Сходу. За свідченням Г. Ю. Крачковського, праці А. Ю. Кримського «розповсюджувалися широко і в великому числі, в різних виданнях, дістаючись і на окраїни, і в глуху провінцію»².

А. Ю. Кримського як історика широкого профілю високо цінив Л. М. Толстой та інші видатні діячі науки і культури. Максим Горький консультувався з ним з питань орієнталістики, радився про видання книги з життя україн-

¹ И. Крачковский. Рец. на кн. А. г. Кримский. История Персии та її письменства. I. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично (IX—X ст. ст.). К., 1923.— «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

² И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М., 1951, стор. 171.

ського народу³. Працями А. Ю. Кримського, зокрема історичною «Українською граматикою», цікавився ще у 1911 р. Володимир Ілліч Ленін⁴.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції А. Ю. Кримський за написання монографій «Історія Персії та її письменства», «Історія Туреччини» був удостоєний за результатами конкурсу першої грошової премії уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки⁵.

Майже на кожен наукову працю Кримського, що побачила світ окремим виданням, вчені-спеціалісти писали рецензії і відгуки⁶. Але сталося так, що ними, власне, і обмежується література про творчість Кримського як історика за життя вченого.

З різних причин, в основному тому, що в останні 10—15 років своєї наукової діяльності Кримський-дослідник виступав переважно як філолог, навіть на урочистих зборах на честь його 70-річчя і 50-річчя наукової діяльності з шести прочитаних доповідей та повідомлень жодна не була присвячена аналізу історичних поглядів вченого⁷. Тільки в характеристиці на Кримського, надісланій Президією Академії наук до ЦК КП(б) У у зв'язку з представленням вченого до урядової нагороди і підготовкою до ювілею, серед найціннішого доробку Кримського вказувалося на його праці з історії народів Близького та Середнього Сходу⁸.

Після смерті (під час Великої Вітчизняної війни) ака-

³ С. Понорський й Агафангел Кримський (до 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності).— «Соціалістична Харківщина», 15 січня 1941 р.; Олег Бабишкін. Агафангел Кримський. Літературний портрет. К., 1967, стор. 26—27.

⁴ Див. Ленинский сборник XXV, стор. 309.

⁵ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 162.

⁶ Майже повний їх перелік, звірений особисто А. Ю. Кримським, міститься в рукописному довіднику: А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова. К., 1941. Зберігається у єдиному примірнику в бібліографічному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР).

⁷ И. Крачковский. Академик АН УРСР А. Е. Крымский (к 70-летию со дня рождения).— «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3, стор. 128.

⁸ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 115.

деміка А. Ю. Кримського ім'я його на довгий час випало з поля зору дослідників, зокрема історіографів.

Першу спробу оцінити спадщину Кримського як історика зробили на початку 50-х років Г. Ю. Крачковський (в спеціальному розділі «Нарисів з історії російської арабістики») ⁹ і М. О. Смирнов (в «Нарисах з історії вивчення ісламу в СРСР») ¹⁰. Смирнов поклав початок марксистському дослідженню історичних поглядів А. Ю. Кримського, проте у дуже загальних рисах, ґрунтуючись переважно на дожовтневих працях вченого російською мовою з історії ісламу. Цьому ж автору належить коротка оцінка внеску А. Ю. Кримського в історичну науку, дана в узагальнюючій колективній праці «Очерки истории исторической науки в СССР» ¹¹.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років ряд статей про А. Ю. Кримського написали літературознавці, мовознавці і фольклористи. Для цього дослідження цікавою є стаття П. М. Попова, в якій автор характеризує А. Ю. Кримського як «великого знавця історії Сходу», наводить дані про громадсько-політичну і науково-організаторську діяльність видатного вченого ¹².

У 1967 р. на полицях книгарень з'явилася перша розвідка про А. Ю. Кримського. Автор її — літературознавець Олег Бабишкін — подав літературний портрет вченого, який був ще й відомим поетом, белетристом і перекладачем. В розділі «Світове безмежжя вченого» О. Бабишкін спробував у загальних рисах визначити роль і місце Кримського в науці. З наукового доробку вченого автор цілком слушно виділяє насамперед його дослідження з східної історії та писемності. «Аг. Кримський, — пише О. Бабишкін, — володів щасливим даром робити далеке близьким, а чуже рідним» ¹³, і сприяв прокладанню мостів дружби і взаєморозуміння між народами.

Останнім часом ім'я академіка А. Ю. Кримського все

⁹ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 168—172.

¹⁰ Н. А. Смирнов. Очерки истории изучения ислама в СССР. М., 1954, стор. 95—97.

¹¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III. М., 1963, стор. 540—541.

¹² П. М. Попов. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості.— «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3, стор. 78.

¹³ Олег Бабишкін. Вказ. праця, стор. 112.

частіше згадується в працях з історії та історіографії країн Близького і Середнього Сходу, історії їх культури, взаємозв'язків з Росією та Україною. Слід відзначити, зокрема, дослідження Б. М. Данцига¹⁴, Є. О. Беляєва¹⁵, М. Батунського¹⁶, Є. Бертельса¹⁷, І. Смілянської¹⁸, Н. Белової¹⁹, колективну монографію українських істориків про зв'язки України зі Сходом²⁰. У них є цінні зауваження про ставлення вченого до різних проблем, про його внесок в розробку східної історіографії, вивчення джерел тощо.

Вагомість спадщини Кримського як історика підкреслюється в статтях А. П. Ковалівського²¹, І. М. Фальковича²², Ю. Кочубея²³, Н. і І. Бондаренків²⁴, Ф. Є. Лося, В. Г. Сарбея, А. В. Санцевича²⁵. У 1964—1971 рр. ряд статей і повідомлень з даної проблеми опублікував автор цих рядків²⁶.

¹⁴ Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России (XIX — начало XX в.). М., 1968, стор. 169, 185—190.

¹⁵ Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965, стор. 3, 93, 165, 209.

¹⁶ М. А. Батунский. Критика идейных основ буржуазного исламоведения конца XIX — начала XX века.— Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей, X. М., 1962, стор. 325.

¹⁷ Кабус-Наме. Предисловие Е. Бертельса. М., 1958, стор. 33—37.

¹⁸ И. М. Смилянская. Изучение в Советском Союзе истории арабских стран нового времени.— «Народы Азии и Африки», 1968, № 3, стор. 78.

¹⁹ Н. К. Белова. Историография парфяно-сасанидского Ирана.— Историография стран Востока. М., 1969, стор. 101.

²⁰ Україна і Близький та Середній Схід. К., 1968, стор. 37—38, 42—43.

²¹ А. П. Ковалівський. Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі.— Учені записки Харківського державного університету, 1957, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6.

²² И. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине.— «Народы Азии и Африки», 1966, № 4.

²³ Ю. Кочубей. Вчений і поет.— «Літературна Україна», 19 жовтня 1965 р.

²⁴ Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна Україна», 6 лютого 1968 р.

²⁵ Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні.— «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 16; Віталій Сарбей. Академік А. Ю. Кримський і Грузія.— Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. К., 1968. В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич. Історична наука в системі Академії наук УРСР.— «Український історичний журнал», 1969, № 2.

²⁶ «Український історичний журнал», 1969, № 12; 1971, № 1.

Проте досі все опубліковане про Кримського як історика — це лише зернятка думок, розсіяні, крім того, переважно в дослідженнях, що безпосередньо не стосуються вченого. Тому назріла потреба дослідити в монографічному плані діяльність Кримського як історика, підсумувати його вклад в історичну науку.

Автор дослідження прагнув розкрити в історіографічному плані місце історичної спадщини Кримського у вітчизняній науці, визначити значення його праць для сучасності. Найбільшу увагу автор приділив дослідженню внеску А. Ю. Кримського у вивчення світової історії, насамперед історії Арабського Сходу, Ірану і Туреччини, а також України.

Методологічну основу дослідження становлять праці класиків марксизму-ленінізму, в яких подано зразок класового, партійного підходу до вивчення історіографічної спадщини минулого.

Основним джерелом для цього дослідження стали праці А. Ю. Кримського. Багато з них вийшло в світ окремими виданнями, але вже давно стали бібліографічною рідкістю; інші друкувалися в періодиці — «Древностях восточных», «Трудах Лазаревского института восточных языков», «Киевской старине», галицьких часописах «Народ», «Житє і слово», «Правда», «Зоря», газетах «Новь» і «Буковина», в періодичному органі Української Академії наук — «Записки Історично-філологічного відділу УАН» та інших виданнях.

При написанні цієї праці враховані найголовніші статті Кримського, надруковані в енциклопедичних словниках Брокгауза і Єфрона та товариства «Гранат». Крім спеціальних досліджень для повнішого з'ясування історичних поглядів Кримського використано його праці з суміжних дисциплін, а також художні й публіцистичні твори. З тією ж метою вивчались матеріали архіву А. Ю. Кримського в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, рукописних відділів деяких інших бібліотек, архівосховищ Москви, Ленінграда, Києва, Львова. З цього величезного матеріалу нами використані насамперед рукописи неопублікованих праць і епістолярна спадщина вченого.

Досліджуючи в розвитку світогляд А. Ю. Кримського, його історичні погляди, автор ознайомився з «Протоколами

засідань Східної комісії»²⁷, в яких зафіксовані виступи і доповіді вченого у 1893—1913 рр. (спочатку як дійсного члена, згодом — секретаря комісії), а також «Повідомлення Першого (історико-філологічного) відділу УАН»²⁸ за 1919—1927 рр., що належали перу академіка Кримського або ж редагувалися ним.

В дослідженні використано листування А. Кримського з Іваном Франком²⁹, Лесею Українкою³⁰, Михайлом Павликом³¹, Володимиром Гнатюком³² та ін.

Ця монографія є першою спробою дослідження історичних поглядів А. Ю. Кримського, критичного аналізу його багатой історіографічної спадщини. Тому автор не претендує на те, щоб вважати свої висновки остаточними, а розглядає свою працю як заклик до дальшого дослідження творчості Кримського, що дало б можливість глибше висвітлити історичні погляди вченого-гуманіста.

Короткі зауваження щодо написання східних імен і назв. Дореволюційні російські орієнталісти не виробили єдиного принципу їх транскрипції. Довгий час не могли вирішити цього складного питання і радянські сходознавці. А. Ю. Кримський дотримувався власних принципів передачі східних термінів російською мовою, а при написанні їх українською мовою розглядав себе першопроходцем, закладав основи термінології, прагнучи до максимальної фонетичності. Тому автор, цитуючи тексти Кримського, не вважав за можливе вносити будь-які виправлення в прийнятну вченим транскрипцію. При власній передачі східних імен і назв він дотримувався загальноприйнятих в сучасній українській науковій літературі норм.

²⁷ Древности восточные. Труды Восточной комиссии императорского Московского археологического общества, т. II, вып. 1. М., 1896, стор. 95—174; т. IV (юбилейный выпуск, посвященный по случаю истечения 25-летия существования Восточной комиссии). М., 1913, стор. 30—184.

²⁸ Записки Историко-филологического відділу УАН, кн. IV. К., 1924; кн. V. К., 1925; кн. XIX. К., 1928.

²⁹ Иван Франко. Твори в двадцати томах, т. XX. К., 1955.

³⁰ Лесея Українка. Твори в десяти томах, т. 10. К., 1965.

³¹ Частково зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, ф. 663.

³² Відділ рукописів Львівської наукової публічної бібліотеки, ф. 300.

РОЗДІЛ І

ШЛЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО В ІСТОРИЧНУ НАУКУ

1. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО

Агатангел Юхимович Кримський народився 3(15) січня 1871 р. у родині вчителя — нащадка вихідця з Криму (звідси й походить його прізвище). Предок Кримських ще у 1696 р., не бажаючи терпіти переслідування бахчисарайського хана, зняв із себе священницький сан мулли і виїхав у напрямку Литви¹.

Кілька перших поколінь Кримського-вихідця проживали в містечку Мстиславлі (нинішній районний центр Могилівської області БРСР) і займались землеробством².

В 60-х роках ХІХ ст. мстиславльське обійстя Кримських згоріло і родина роз'їхалась. Один з Кримських — Юхим Стефанович в пошуках засобів для існування оселився в поліському місті Володимирі-Волинському, працюючи спочатку службовцем місцевої пошти, а згодом вчителем.

Тут Юхим Стефанович одружився. Дружиною його стала Аглоїда Теодосіївна Сидорович — литовська полька³.

В рік, коли народився син-первісток (власне Агатангел), молоде подружжя переїхало у Звенигородку, де Юхим Стефанович отримав посаду вчителя «городського училища»⁴. Це провінціальне містечко на березі Тікича і стало новим родинним осередком Кримських.

Традицією родини Кримських було рано вчити дітей грамоті, тому Агатангел в три з половиною роки вже читав книжки, що сприяло дуже ранньому пробудженню природ-

¹ «Терджиман». Ежедневная политико-экономическая и литературная газета г. Бахчисарая. 16 вересня 1915 р. (Татарською мовою; зберігається в Бібліотеці ім. Салтикова-Шедрина, Ленінград).

² Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), ф. 1, № 22474.

³ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 103.

⁴ Там же.

них здібностей. У п'ятирічному віці батьки віддають його до Звенигородської міської школи, куди він ходив до 1881 р., вивчаючи водночас дома за допомогою батька й матері польську, французьку, а трохи згодом — англійську і німецьку мови.

Коли Агатангелу минуло десять років, його віддали до Острозької прогімназії під догляд тітки — завідуючої міською публічною бібліотекою⁵. У 13 років Кримський вступає в Другу гімназію Крамера, а після закінчення четвертого класу — відому колегію Павла Галагана⁶. Учбовий план колегії відповідав обсягові знань, які давала російська класична гімназія.

Переважно кваліфікований і певною мірою вільнодумний склад педагогів, значна кількість здібних, набраних за конкурсом учнів сприяли тому, що в колегії збирався «дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку», вироблялася «пошана до розумової праці й до науки..., навіть якась жадність до знаття», як згадував пізніше А. Кримський⁷. Недарма значна кількість вихованців колегії саме цих років згодом внесла помітний вклад у розвиток вітчизняної науки і культури⁸.

В Колегії Павла Галагана юний Агатангел Кримський частково за навчальним планом, а більше з власної ініціативи наполегливо вивчав грецьку, латинську, гебрійську, санскритську, турецьку, італійську мови. За допомогою П. Г. Житецького — видатного педагога і вченого, згодом члена-кореспондента Російської Академії наук — він ґрунтовно знайомиться з літературними нормами української мови. Завдяки, головним чином, Житецькому майбутній вчений став розглядати мову народу, серед якого виріс і жив, як загальнонародне надбання, створене широкими масами. Пізніше, свідомий свого покликання, початкуючий український літератор А. Ю. Кримський занотує у першій автобіографії: «Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у Колегії Павло Гнатович Житець-

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА у Львові), ф. 3, с. 309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 60.

⁶ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 153.

⁷ ЦДІА у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 61.

⁸ УРЕ, т. 7, стор. 560; А. А. Игнатъев. 50 лет в строю. М., 1948, стор. 37.

кий...»⁹ На колегіатській лаві, значною мірою під впливом П. Житецького, А. Ю. Кримський остаточно вирішує, ким йому бути, і з наполегливістю готує себе до діяльності вченого й літератора.

Так, юнак, в якому ще сім'я почала виховувати високу духовну культуру і потяг до знань, потрапивши в роки навчання в колегії у дуже сприятливе оточення, спілкуючись з людьми високоосвіченими і прогресивними, дуже рано усвідомив свої можливості і покликання і, що головне, одразу ж почав проявляти свою обдарованість.

Навчаючись ще у Другій гімназії, Кримський на замовлення видавця Йогансона здійснив підрядковий переклад Вергілієвої «Енеїди» і кількох глав Ксенофонтівського «Анабазиса». Зважаючи на малолітство автора, видавець випустив у світ ці дві книги під псевдонімом «Я. Крамер» (від назви гімназії, в якій навчався юний перекладач)¹⁰.

У колегії Павла Галагана Агатангел Кримський брав активну участь у виданні нелегального рукописного журналу «Колегиатская мысль», де поряд з віршами, оповіданнями, перекладами вмістив свою першу статтю «Трудолюбивые трутни». В ній він викривав колегіатських аристократів: як студентів, вихідців вищих класів суспільства, так і педагогів¹¹. Отже, вже на шкільній лаві накреслюються контури майбутнього шляху Кримського — шляху демократично настроєного вченого і літератора.

Значною втіхою в житті Кримського-гімназиста була зустріч з Лесею Українкою. Відбулася вона в 1887 чи 1888 р. через посередництво студента Київського університету П. Тучапського¹² (майбутнього делегата I з'їзду РСДРП).

В червні 1889 р. вісімнадцятирічний А. Ю. Кримський отримав атестат зрілості¹³. На випускних іспитах він буквально вразив педагогів, керівництво колегії, її мецената-

⁹ ЦДА у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 61.

¹⁰ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22410, арк. 21.

¹¹ Названа в тексті стаття не збереглася. Про зміст її дізнаємся з спогадів А. Ю. Кримського, виголошених 22 лютого 1941 р. — в день відзначення 70-річчя від дня народження Лесі Українки. Стенограма спогадів зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22410.

¹² Агатангел Кримський. Вибрані твори. Із спогадів щирою друга, стор. 503.

¹³ Оригінал зберігається в ЦДА Москви, ф. 213, оп. 2, од. зб. 891, арк. 7.

попечителя феноменальними здібностями. Випускник крім відмінного засвоєння програмного матеріалу вільно володів понад десятьма мовами світу і прагнув продовжувати освіту. Зваживши на це, педагогічна рада винесла рішення порушити клопотання перед дирекцією і меценатом-попечителем про надання А. Ю. Кримському одноразової грошової допомоги для продовження навчання у вищому учбовому закладі. Враховуючи мізерні матеріальні достатки батька — вчителя Звенигородського «городського училища», — грошова допомога, яку Агатангел Юхимович отримав, давала йому можливість вступити до вищого навчального закладу і жити протягом першого року навчання в ньому.

Деякий час Кримський вагався, «на який факультет піти, бо на кожному (окроме хіба математичного) були такі науки», що «тягли» його «до себе». Нарешті він «зважився зробитися орієнталістом»¹⁴. Вибір упав на Спеціальні класи Лазаревського інституту східних мов — колись невеликого навчального закладу для вірмен інтернатського типу, а під кінець XIX ст. — одного «з найбільших учбових центрів російського сходознавства»¹⁵. Трохи більше як трирічний навчальний план Спеціальних класів інституту включав у себе лекції з арабської, вірменської, перської, турецько-татарських, грузинської та російської мов і словесностей, щоденні практичні заняття з східної каліграфії, а також ознайомлення з історією Сходу¹⁶.

На час вступу А. Кримського до інституту у ньому працював за сумісництвом відомий спеціаліст з загальної історії, професор Московського університету Віктор Іванович Гер'є (1837—1918), окремі курси з арабістики читав один з плеяди «чудових представників російської культури», філолог, слов'язознавець і орієнталіст, дійсний член Російської Академії наук Ф. Є. Корш (1843—1915)¹⁷. Студенти слухали також лекції професора російської словесності

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. Зс/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 61.

¹⁵ А. П. Базилянц. Лазаревский институт восточных языков. Исторический очерк. М., 1959, стор. 3.

¹⁶ А. Хаханов. Очерк 30-летия Специальных классов Лазаревского института восточных языков (с 6 приложениями). — Тридцатилетие Специальных классов Лазаревского института восточных языков. Памятная книжка. М., 1903, стор. 1.

¹⁷ Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России, стор. 182, 184, 185.

О. М. Веселовського (1843—1918), професора перської словесності І. Н. Холмогорова (1825—1891), учня Грановського, спеціаліста з історії середньовічного Сходу Г. І. Кананова (1830—1897)¹⁸.

Розклад занять у Спеціальних класах був побудований так, що давав можливість найздібнішим студентам викроїти час для вивчення позапрограмових дисциплін, зокрема юридичних наук. Викладалися вони в Московському університеті. З дозволу адміністрації інституту і університету встигаючим студентам дозволялося відвідувати лекції професорів права і навіть складати по них відповідні екзамени. А. Ю. Кримський також скористався цією можливістю¹⁹.

У 1892 р. А. Кримський закінчив Лазаревський інститут східних мов²⁰. За переклад і тлумачення філософського трактату середньовічного арабського вченого аль-Фарабі випускникові А. Кримському було видано диплом з правом на чин X класу «без екзамену в Комісіях» (диплом з відзнакою за сучасною термінологією).

Професорська рада інституту прийняла також рішення про залишення Кримського «при кафедрі арабської філології для підготовки до професорського звання»²¹ (викладацької роботи), але знань, отриманих в Лазаревському інституті, йому здавалося замало для наукової та педагогічної діяльності. Він вирішує поглибити їх в галузі порівняльного мовознавства, історії та граматики української мови, а найбільше — в галузі громадянської історії. З цією метою Кримський вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, де слухає лекції та працює на семінарах у істориків Ключевського, Гер'є, Виноградова, славіста Р. Брандта, санскритолога Фортунова та ін.

У Московському університеті А. Кримський навчається з осені 1892 р. по весну 1896 р. Водночас він продовжує ще з більшим завзяттям, ніж раніше, працювати над собою, переважно в двох напрямках: над дальшим студюванням східних та європейських мов (вивчених до часу закінчення Лазаревського інституту — щось близько 15 мов —

¹⁸ А. П. Базилянц. Вказ. праця, стор. 35, 42.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 61.

²⁰ Тридцатилетие Специальных классов Лазаревского института восточных языков, стор. 101.

²¹ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 153.

Кримський вважав замало для себе²²), над вивченням в енциклопедичному плані літератури. Листи студента А. Кримського до батька і знайомих буквально пістрявлюють проханнями надіслати ту чи іншу книгу, часопис тощо. Інколи не вистачало буднів — і Кримський працював у вихідні, канікулярні, навіть святкові дні. «З нетерпінням чекаю різдва, щоб на дозвіллі зайнятися (самоосвітою.— К. Г.); додому, зрозуміла річ, їхати не прийдеться», — пише він у листі до батька 8 листопада 1892 р.²³

Наполеглива безперервна праця над собою була чи не найвищою школою Агатангела Юхимовича. Показово, що вже у студентські роки до Кримського зверталися за консультацією з деяких питань такі видатні вчені, як Д. М. Анучин, згодом академік²⁴.

У роки навчання в Лазаревському інституті східних мов та в університеті А. Кримський продовжує розпочату ще в Колегії Павла Галагана літературну, а згодом і наукову діяльність. Він пише вірші, оповідання, критичні та публіцистичні статті, які друкує чи не в усіх (крім явно реакційних) українських часописах Галичини²⁵. Це дає йому можливість встановити контакти з редакціями, видавцями, окремими громадсько-політичними діячами, зокрема з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Василем Лукичем та ін. Особливого розголосу, слави глибокого знавця мови і культури України, ерудита в широкому плані А. Ю. Кримський набув завдяки статтям з приводу дискусії про український правопис (так званої абеткової війни, що точилася на шпальтах галицьких газет і часописів у 80—90-х роках минулого століття²⁶), завдяки веденню

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 61.

²³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі — Відділ рукописів ІЛ), ф. 80, од. зб. 17.

²⁴ У Відділі рукописів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (ф. Анучина Д. М., картон 12, од. зб. 376—377) зберігається лист А. Ю. Кримського до Д. М. Анучина від 8 лютого 1896 р., у якому автор дав на 12 сторінках, очевидно на прохання адресата, вичерпну етимологічну характеристику арабських слів «кінь», «серп» тощо.

²⁵ С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки. Вступна стаття до кн.: Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 6.

²⁶ П. Д. Тимошенко. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Ч. II. К., 1961, стор. 220. Там же див. статтю А. Кримського «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», вперше опубліковану в «Зорі», № 24 за 1891 р.

(разом з В. Лукичем) в журналі «Зоря» відділу «Ілюстрована Україна».

Характерною рисою вже перших літературних і наукових праць А. Ю. Кримського була універсальність знань і широта інтересів їх автора — літературознавця і лінгвіста, етнографа і антрополога, значною мірою й історика. Їх супутницею були поезія і прозова художня творчість. В особі Кримського почали, таким чином, гармонійно зливатись учений і поет²⁷.

Протягом 1892—1893 рр. (часом закінчення Лазаревського інституту і початком навчання на історико-філологічному факультеті Московського університету) Кримський виступав з рефератами перед науковими аудиторіями Москви (дев'ять виступів), співробітничав в написанні хрестоматії з історії середніх віків (на замовлення Російської Академії наук), спільно з М. Павликом перекладав і готував до друку монографію Тіле «Історія релігії», працював над «Словником quasi-полонізмів»²⁸, писав розділ магістерської дисертації «Соціально-економічна підкладка містичних рухів на Сході»²⁹. 27 жовтня 1892 р. Кримський був прийнятий в члени Східної комісії Московського археологічного товариства³⁰, а трохи згодом (3 грудня цього ж року) — в члени Товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії³¹.

Вже в перших наукових працях А. Кримський проявив себе як блискучий стиліст, майстер лаконічного, доступного і разом з тим глибоконаукового викладу. Певною мірою завдяки цій особливості редакції найпопулярніших, найавторитетніших енциклопедій кінця ХІХ ст. — «Энциклопедического словаря» Брокгауза і Єфрона, товариства «Гранат» — запрошують Кримського до співробітництва³²,

²⁷ Цю рису А. Ю. Кримського підкреслив ще у 1941 р. видатний радянський поет і вчений Максим Рильський («Літературна газета», 16 січня 1941 р.).

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 62.

²⁹ Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 586.

³⁰ Протоколы заседаний Восточной комиссии императорского Московского археологического общества за 1888—1895 гг. (особая пагинация). — Древности восточные, т. 2, вып. 1, стор. 95.

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383, арк. 63.

³² 20-й напівтом «Энциклопедического словаря» Брокгауза і Єфрона, що вийшов у 1893 р., зафіксував прізвище А. Кримського в списку авторів найголовніших статей словника.

а згодом покладають на нього ведення відділів Близького та Середнього Сходу³³.

У ті ж роки А. Кримський разом з І. Франком перекладає книгу В. Клоутона «Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються», пише до неї передмову і коментарі. Прагнучи зробити доступною для народу класичну літературу, він готує до друку твори Г. Квітки-Основ'яненка для лубочного, дешевого видання Губанова; розшукує, досліджує і вперше публікує (за участю і допомогою Франка та Павлика) твори Степана Руданського³⁴.

Тоді ж А. Кримський активно виступає як рецензент³⁵, більшість рецензій молодого автора — це цілком самостійні статті, а рецензована книга або періодичне видання — лише привід для виступу по даній проблемі. Прикладом цього є стаття-рецензія Кримського «Про антропологічний склад східних слов'ян» на книгу Зограффа і Белянкіна або ж рецензія на працю І. Франка «Іван Вишенський і єго твори», опублікована в «Киевской старине» і водночас видана окремою брошурою.

У 1895 р. двадцятирічний А. Кримський видав першу збірку своїх прозових творів «Повістки та ескізи з українського життя», що з погляду на порушені в ній проблеми, наявність біографічних елементів, до того ж датованих, з погляду навіть на жанр (ескізи!) була продуктом і художньої творчості, роздумами Кримського над гостро соціальними проблемами доби, і багатоплановим *соціально-історичним* ескізом становлення *нової* української інтелігенції, документом громадсько-політичної думки України останнього десятиріччя минулого століття, отже, доробком Кримського-історика. Це тільки частина творчої діяльності молодого А. Кримського. Коли б усе, що він написав у ті роки, зібрати, зброшурувати і видати, то вийшло б кілька томів. Кошти для існування, на книги, на видрукування власних праць і творів студент Кримський добував приватними уроками в багатих сім'ях, інколи витрачаючи на це щоденно по 5 годин³⁶.

³³ І. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

³⁴ Детальніше див.: Олег Бабишкін. Вказ. праця, стор. 101—102, 106.

³⁵ Більшість цих рецензій з вказівкою на рік і орган видрукування вміщено в кн.: Аг. Кримський. Розвідки, статті та замітки. К., 1928.

³⁶ Агатаңгел Кримський. Вибрані твори, стор. 585.

Крім того, з перших днів перебування в Москві Кримський брав активну участь у громадсько-політичній діяльності, став членом нелегального студентського гуртка «Українська громадка»³⁷, збирав гроші на підпільні видання, налагоджував випуск нелегальної літератури³⁸, виступав перед студентською молоддю з рефератами про тяжке становище трудящих мас³⁹, викривав русифікаторську політику царизму щодо України, політику «розділяй і володарюй» з боку Габсбургів у Галичині, організував на своїй московській квартирі нелегальну бібліотеку⁴⁰ тощо. Царська охранка встановила над А. Ю. Кримським «негласний» поліцейський нагляд, занесла його до списків неблагонадійних⁴¹.

* *
*

1896 р. А. Ю. Кримський складає (після закінчення Московського університету) магістерські іспити водночас по двох спеціальностях (на східному факультеті Петербурзького університету з арабістики, на історико-філологічному факультеті Московського університету — з слов'янської філології), приймає пропозицію професорської ради Лазаревського інституту східних мов готувати себе до професорської діяльності і, як магістрант інституту, їде на два роки до Сирії та Лівану (1896—1898). В арабських країнах він удосконалюється як знавець близькосхідних мов, зокрема вивчає розмовну арабську мову з її численними діалектами, поглиблює знання з історії і культури арабів, з історії ісламу, розшукує і закупає безліч східних рукописів та рідкісних книг. Серед них особливо цінними були оригінал рукопису «Подорож патріарха Макарія на Русь», рукопис середньовічного медика Малнусі,

³⁷ А. Кримський. Повісті та ескізи з українського життя (1890—1894). П'яте видання, повне й переглянуте автором. К., 1919, стор. 264.

³⁸ Л. П. Меншиков. Охрана и революция. К истории тайных политических организаций в России. Ч. I. Годы реакции 1885—1898. М., 1924, стор. 87.

³⁹ Конспект одного з таких рефератів, написаний рукою Кримського, зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22407.

⁴⁰ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 321.

⁴¹ Л. П. Меншиков. Вказ. праця, стор. 87; А. Дун. Агафангел Крымский — писатель и ученый. — «Вопросы литературы», 1969, № 5, стор. 203.

що містив, як повідомляв А. Кримський у звіті професорській раді Лазаревського інституту східних мов, «дуже багато побутових даних з життя» народів Близького і Середнього Сходу X ст.⁴²

Перебування на Близькому Сході, подорожі по ньому (до Дамаска, Єрусалима, у Гірський Ліван), під час яких перед очима мандрівників, немов в одухотвореному калейдоскопі, пропливали ремісники і хлібороби, виноградарі й садівники, солдати і матроси, вчені і літератори, генерали і чиновники, фабриканти і купці, лихі на вдачу бедуїни і «смиренні», різних віросповідань та ступенів церковної ієрархії духовні пілігрими, нарешті, звичайні богомольці (і все це — з різних країн та континентів, пістряве до неймовірності!) при великій спостережливості Кримського надзвичайно розширили його світогляд, дали можливість не просто пізнати Схід ближче, а відчутти його пульс. До того ж за порадою одного з московських вчителів (Атайї, араба за походженням) постійним місцем свого перебування Агатаңгел Юхимович обрав невибагливу кімнатку місцевого лікаря-самоука у м. Бейруті, опинившись таким чином з першого ж дня серед простого народу⁴³. На літо 1897 р. молодий вчений переїздить в містечко Шувейр, «напівмонастирська типша» якого, гірський, значно прохолодніший, ніж у Бейруті або Дамаску, клімат більше сприяли творчій праці⁴⁴. Тут Кримський ґрунтовно знайомиться із звичаями та побутом волелюбних дружьких племен, вивчає їх говірки, записує ряд легенд, прислів'їв тощо⁴⁵.

У Шувейрі вчений пише невелику за розміром, але цікаву й навіть сміливу за змістом історико-соціологічну працю «Мусульманство і його будучність». Видана (після повернення на батьківщину) російською⁴⁶, згодом україн-

⁴² ЦДА Москви, ф. 213, оп. 2, од. зб. 134, арк. 78, 85, 144; Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25768, арк. 189; ф. 1, № 25591.

⁴³ ЦДА Москви, ф. 213, оп. 2, од. зб. 134, арк. 83; Агатаңгел Кримський. Вибрані твори, стор. 601.

⁴⁴ Уродженець поміркованих широт, степовик А. Кримський дуже тяжко переносив субтропічний клімат, до того ж захворів сірійською малярією.— Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 23379, 23383, 23397.

⁴⁵ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25083, 25097, 25110, 25113, 25140, 25161, 25222, 26117.

⁴⁶ А. Кримський. Мусульманство и его будущность. М., 1899.

ською ⁴⁷ мовою, вона викликала жваві відгуки в пресі: вітальні з боку прогресивних кіл, засуджуючі і злобливі — з боку клерикалів (як мусульманських, так і християнських).

За час перебування в Сирії та Лівані Кримський пише ряд статей з питань історії, філософії, літератури, культури та релігії для «Енциклопедичного словника» Брокгауза і Єфрона; наукову розвідку про мусульманський університет при мечеті Азхар в Каїрі ⁴⁸; дуже цікаві в історіографічному плані рецензії на книгу Дреппера «Історія боротьби між релігією» (для львівського журналу «Зоря») ⁴⁹; відгук про творчість Ольги Кобилянської (також для «Зорі») ⁵⁰; дописи в «Буковину» про політичне становище в Сирії ⁵¹. Водночас Кримський бере участь у дискусії, що велась на сторінках журналів з приводу реформи арабської писемності ⁵², на прохання ювілейного комітету по влаштуванню святкування 25-ї річниці літературної і громадсько-політичної діяльності Ів. Франка пише нарис про життя і творчість ювіляра ⁵³, а також робить кілька перекладів з східної поезії з оригінальною посвятою для ювілейної збірки «Привіт Франкові» ⁵⁴.

У Сирії та Лівані Кримський пише кілька циклів оригі-

⁴⁷ А. Кримський. Мусульманство і його будучність. Нове перероблене видання. Львів, 1904. Ця книжка вийшла також вірменською (1906) і сербською мовами.— А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова, стор. 52.

⁴⁸ А. Кримський. Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность. М., 1903. Передрук (українською мовою) з кн.: А. Кримський та Ол. Боголюбський. До історії вищої освіти у арабів. К., 1928, стор. 55—81.

⁴⁹ «Зоря», 1897, ч. 20. Передрук з кн.: А. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 368—371.

⁵⁰ «Зоря», 1897, ч. 1. Передрук з кн.: Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 434—436.

⁵¹ А. Кримський. Листи з Сирії.— «Буковина», 1897, № 70, 72.

⁵² Життєпис академіка Агатангела Юхимовича Кримського.— «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. 1. К., 1919, стор. XXXIV—XXXV.

⁵³ З невідомих причин нарис не був надрукований. Закінчений рукопис його першої та другої частин, чорновий начерк третьої та четвертої частин зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25768.

⁵⁴ Відділ рукописів ІЛІ, ф. 61, од. зб. 206.

нальних віршів, збірку новел «Бейрутські оповідання», веде детальний щоденник (у формі листів до сестри Марії)⁵⁵. У цих творах (особливо в «Бейрутських оповіданнях») ⁵⁶ він змалював широку і правдиву картину проникнення імперіалістичних держав в усі сфери суспільно-економічного та політичного життя Арабського Сходу, показав пробудження соціальної і національної свідомості поневолених народів, у зв'язку з чим названі твори є рівною мірою спадщиною Кримського-письменника і Кримського-історика.

Знайомство віч-на-віч з народами Сходу, з їх багатющим культурним надбанням, з овіяними легендами історичними пам'ятниками, з безцінними скарбами бібліотек Бейрута і Шувейра переконало молодого вченого в правильності обраного шляху, зміцнило його симпатії до арабських народів. Це у поєднанні з величезною працьовитістю, з багатими літературними даруваннями дало можливість А. Кримському вже на початку ХХ ст. стати одним з найбільших знавців зарубіжного Сходу в Росії й на Україні, створити згодом навіть власну школу, закласти основи українського сходознавства.

* *
*

Наприкінці серпня 1898 р. магістрант Кримський повертається на батьківщину і з вересня починає працювати приват-доцентом арабської філології у Спеціальних класах Лазаревського інституту⁵⁷. У березні наступного року йому крім обов'язків доцента доручають керувати науковою бібліотекою інституту, а згодом — створити дві окремі бібліотеки — студентську і семітологічну⁵⁸.

Восени 1900 р. тридцятирічного вченого обирають професором кафедри арабської словесності⁵⁹, а через два роки — і кафедри східної історії. На цих посадах він працював до 1918 р. З 1904 р. професор А. Ю. Кримський читав лекції з східної історії на Московських вищих жіночих курсах⁶⁰.

⁵⁵ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25603.

⁵⁶ А. К р и м с ь к и й. Бейрутські оповідання. К., 1906.

⁵⁷ ЦДА Москви, ф. 213, оп. 2, оп. зб. 135, арк. 9.

⁵⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25591.

⁵⁹ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 154.

⁶⁰ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25591, 25587, арк. 3.

Після смерті академіка Ф. Є. Корша (1915 р.), а також під час тривалих закордонних відряджень професора В. О. Гордлевського А. Ю. Кримський читав лекції з перської і турецької мов та словесностей⁶¹.

Педагогічна діяльність була для професора А. Кримського природженою стихією. Його лекції, семінари, як правило, містили суму знань, що виходила за рамки традиційного, звичайного для вищої школи царської Росії. Читаючи лекції, керуючи практичними заняттями, вчений давав безліч побічних, енциклопедичних відомостей, вводячи слухачів не лише в суть, а й у лабораторію предмета⁶². Один з його учнів, пізніше академік Гнат Крачковський, який добре знав професора Кримського, назвав лекції молодого вченого «своєрідним вікном в науку»⁶³.

Глибоке знання джерельної бази філології та історії, демократичний світогляд дали можливість професорові Кримському значно змінити (в допустимих рамках, інколи навіть без дозволу ректорату) напрям підготовки спеціалістів Спеціальними класами Лазаревського інституту. Він прагнув готувати не лише спеціалістів, які б володіли східними мовами, а й були орієнталістами широкого профілю, мислителями, здатними до власної творчості. З цією метою професор Кримський вводить спецкурси з арабської історіографії, мусульманського джерелознавства, до курсу історії семітських мов він додає курс історії семітських народів. Найздібніших студентів він привчав до самостійної праці над першоджерелами⁶⁴.

Взагалі професор Кримський був ревним поборником широкого залучення студентів до науково-дослідної роботи. І коли 4 жовтня 1902 р. професорська рада Спеціальних класів інституту прийняла (за ініціативою Кримського) рішення про організацію студентського наукового гуртка, Агатангел Юхимович очолив його і навіть розробив статут⁶⁵. Кримський першим порушив питання про вивільнення часу студентам Спеціальних класів для самостійної наукової роботи.

⁶¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 255585, арк. 3.

⁶² Докладніше про це в кн.: А. П. Базилянц. Лазаревский институт восточных языков. Исторический очерк, стор. 49.

⁶³ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

⁶⁴ Тридцатилетие Специальных классов Лазаревского института восточных языков, стор. 25.

⁶⁵ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25591.

Слід зауважити, що в роки тріумфуючих молчаливих, тяжкого царського гніту наукова, творча праця з студентами була для молодого педагога й ученого Кримського єдино можливою розрадою. 18 січня 1900 р. він писав В. Розену: «Найбільш інтелігентним елементом явились... студенти. В заняттях з ними я знаходжу єдину втіху. Кілька з них займаються у мене вдома, в моїй бібліотеці, на моїх очах»⁶⁶.

Спільна праця Кримського зі студентами продовжувалась і у вакаційний період, особливо під час навчальної практики, відряджень на Кавказ, у Крим, за кордон тощо. З студентами, що подавали найбільші надії, вчений листувався і після закінчення інституту. Від своїх вихованців він вимагав не «творів на задану тему», а власних думок. Хоча спочатку вони могли бути хаотичними, але ж не схоластичними, говорив учений, не просякнутими вірноспідданими сентенціями, а творчими, науково об'єктивними. Вчений ніколи не повинен забувати, що він *людина*⁶⁷.

За поради, приязне ставлення учні шанували і довіряли Агатангелу Юхимовичу. «Мої учні вірують в мене, наче в тмутараканського ідола», — писав Кримський в листі одному з своїх старших колег⁶⁸.

Таємна поліція продовжувала своє «опікунство» над Кримським, а в 1904 р. він був офіційно «запрошений» у жандармське управління, де йому показали літографований курс його лекцій з підкресленням «крамольних» місць (в основному лекцій з історії) і попередили, що він «ризкує позбутися кафедри історії і взагалі права читати у вищих навчальних закладах»⁶⁹.

* *
*

Працюючи в Лазаревському інституті, на Вищих жіночих курсах, А. Ю. Кримський одночасно провадить велику наукову роботу. З другої половини 1898 р. до середини

⁶⁶ Архів Академії наук, Ленінградське відділення, ф. 777, оп. 2, од. зб. 228, арк. 17.

⁶⁷ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 50.

⁶⁸ Архів Академії наук, Ленінградське відділення, ф. 777, оп. 2, од. зб. 228, арк. 17.

⁶⁹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22404; Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 154.

1918 р. він створює, як образно висловився Г. Крачковський, «бібліотеку праць»⁷⁰. Зокрема, Кримський продовжує вести відділи Близького і Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Єфрона і товариства «Гранат», де друкує понад 500 статей, багато з яких досягають 4—5 друківаних аркушів і є, по суті, мікромонографіями, написаними з урахуванням найвищого рівня тогочасної науки. Для задоволення потреб студентів у посібниках і більшої популяризації знань про Схід Кримський за короткий строк видає літографовані курси своїх вузівських лекцій. Згодом, доопрацьовані і видані друкарським способом, вони стали першими в радянській історіографії збірками з історії країн та народів Близького і Середнього Сходу⁷¹.

Жваво і дохідливо написані праці Кримського про Схід користувалися широким попитом. Академік Гнат Крачковський справедливо підкреслював, що ніхто з вітчизняних сходознавців не допоміг такій серйозній популяризації знань про Орієнт, як Агатангел Кримський⁷².

В галузі славістики вчений за цей же час видає дослідження переважно з української історичної фонетики, а також з морфології. У них розвінчувалася шовіністична теорія Погодіна-Соболевського про ненаддніпрянське (а галицько-волинське) походження українського народу та його мови. Ці дослідження були водночас і активом Кримського як історика, оскільки у них порушувалася проблема походження народу, що, в цілому, є історичною проблемою⁷³.

Статті і монографії А. Ю. Кримського схвально сприймалися вітчизняною і зарубіжною прогресивною громадськістю. Натомість апологети царизму й колоніалізму неприємно і вороже ставились до наукової продукції видатного вченого. Під час вже згаданого «запрошення» в жандармське управління увагу його звернули на осуд монархічної влади і вихвалювання республіканської. Ду-

⁷⁰ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

⁷¹ Перелік цих праць див. в кн.: А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик, стор. 26, 28—39, 42—50, 51—63.

⁷² И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 170.

⁷³ Див. особливо працю А. Кримського «Филология и Погодинская гипотеза». К., 1904.

ховна цензура притягла Кримського до суду «за безбожність і богохульство в сходознавчих писаннях»⁷⁴.

Характеристика наукового доробку Кримського в розглядуваний період буде неповною, якщо не згадаємо про його кипучу і плідну науково-організаторську діяльність. Нею Кримський займався будучи секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства (з 1901 р.) і редактором періодичного органу «Древностей восточных» (з 1912 р.)⁷⁵. Під його редакцією побачили світ й інші видання товариства, зокрема «Сборник в честь Алексея Николаевича Веселовского» (М., 1914) тощо.

Науково-організаторська діяльність А. Кримського, як і творча, не обмежувалась лише галуззю сходознавства. Перебуваючи в середовищі діячів російської культури або на Україні (переважно у вакаційний період), підтримуючи постійні зв'язки з прогресивними діячами Галичини і Буковини, Кримський був зв'язуючою ланкою, через яку кращі верстви української інтелігенції навіть в роки реакції і тимчасового зневір'я знаходили шляхи до спілкування з прогресивною частиною російської інтелігенції і навпаки⁷⁶.

Хоч Агатангел Юхимович Кримський був дуже завантажений науково-організаторською і педагогічною роботою, він ніколи не залишався осторонь громадсько-політичного життя. Його громадська позиція насамперед проявляється в науці, від якої він вимагає «живого вогню» й правди. Крім того, вчений час від часу виступає з публіцистичними статтями, спрямованими проти русифікаторської політики царизму, підносить свій голос на захист визвольної боротьби трудящих Західної України⁷⁷, народів Близького Сходу. Підпис Кримського стоїть під заявою діячів української культури, адресованою державній раді, з вимогою скасувати цензурні утиски⁷⁸.

⁷⁴ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 154.

⁷⁵ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 168, 171.

⁷⁶ Детальніше про це див.: Олег Килимник. Кризь роки. К., 1968, стор. 206.

⁷⁷ А. Крымский. Голодный тюремный бунт малорусских студентов во Львове.— «Новь», 20 лютого 1907 р.; його ж. Политические осложнения в Сирии.— «Новь», 25 лютого 1907 р.

⁷⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 33734.

В період революції 1905—1907 рр. вчений виступає з циклом статей, в яких критикує політику царизму в Персії та на Далекому Сході⁷⁹.

Свідченням громадянської мужності вченого є також передмова, написана ним 2 листопада 1905 р. до літографованого видання своїх лекцій з арабської поезії. У ній Кримський повідомляє читачам, що працював над книгою «серед тривожних місяців революції, під завивання чорної сотні, котра збивала, калічила і топила близьких мені студентів, під акомпонемент посвисту нагаїв наших козаків-яничарів, під звуки пострілів... і таке інше і таке інше»⁸⁰. І це вчений писав через рік після згадуваного вже «попередження» в жандармерії.

Поразку революції 1905—1907 рр. А. Кримський сприйняв як поразку власних мрій і сподівань⁸¹.

У відділі рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна зберігається нелегальний рукописний журнал «Оковы» (1907), в якому вміщений сатиричний вірш Кримського про царську думу⁸².

Коли царизм заборонив святкування 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, Кримський стає організатором нелегальних вечорів по відзначенню роковин поета-революціонера⁸³, відгукується на шевченківський ювілей статтею (цензура заборонила її друкування)⁸⁴, пише про цю подію оповідання (воно побачило світ лише у 1919 р.)⁸⁵.

На початку грудня 1916 р. вчений встановлює особисті контакти з основоположником пролетарської літератури Максимом Горьким, бере участь в скликаній останнім нараді прогресивних українських діячів, присвяченій виданню книг з історії і сучасного життя українського народу. В ті ж роки Кримський пише і друкує статтю про аравій-

⁷⁹ А. К р ы м с к и й. Персидская авантюра.— «Новь», 1 лютого 1907 р.; й о г о ж. Еще одно поражение российской дипломатии.— «Новь», 22 лютого 1907 р.

⁸⁰ А. Е. К р ы м с к и й. Арабская поэзия в очерках и образах. Лекции, читанные в Специальных курсах Лазаревского института восточных языков. М., 1906, стор. IV.

⁸¹ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 40.

⁸² Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна, ф. 218, картон 707, од. зб. 9.

⁸³ О л е г К и л и м н и к. Кризь роки, стор. 206.

⁸⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22388 (а—в).

⁸⁵ А. К р и м с ь к и й. Повістки та ескізи з українського життя.

ське повстання та його перспективи⁸⁶, дає інтерв'ю для преси, в яких підносить свій голос на захист національно-визвольної боротьби народів Арабського Сходу, що набувала все більшої гостроти⁸⁷.

З величезною радістю професор А. Кримський зустрів повалення самодержавства. Спеціальні класи Лазаревського інституту і Східна комісія делегують його, як свого представника, в один з районних комітетів (М'ясницької частини 1-ї дільниці Москви), що утворювалися після повалення царизму⁸⁸.

У травні 1917 р. А. Ю. Кримський приймає запрошення Російської Академії наук увійти до складу очолюваної академіком Ф. І. Успенським Трапезунтської археологічної експедиції по збереженню пам'яток старовини в районі воєнних дій⁸⁹. Йшлося про врятування пам'ятників архітектури і старовинних рукописів, які могли бути знищені у вогні імперіалістичної бойні, що продовжувалась.

У Трапезунті А. Кримський пробув з 15 червня до кінця серпня 1917 р., працюючи в надзвичайно тяжких умовах субтропічної спеки і антисанітарії від зорі до зорі. Разом з своїм помічником П. Н. Лозієвим (згодом відомим радянським ученим) Кримський переглянув і розсортував, відбираючи найцінніше, 200 ящиків архівних матеріалів, бібліотеку рукописів. З власної ініціативи він обстежив також чотири трапезунтські печери⁹⁰.

Час перебування у Трапезунті А. Кримський використав також для написання художніх творів. Під впливом подій, що відбувалися на Україні і тут поруч — на російсько-турецькому фронті, він створює гостро політичний цикл віршів⁹¹.

Професор Кримський щільно стежить за розвитком політичних подій в Росії і світі, виступає за негайне припинення імперіалістичної війни⁹², а коли в окупованому Трапезунті розгорілась боротьба між прибічниками Тимча-

⁸⁶ А. Крымский. Аравийское восстание и его перспективы. — «Проблемы великой России», 1916, № 10, стор. 4—9.

⁸⁷ «Столичная молва», 22 листопада 1912 р.; «Русское слово», 10 (23) березня 1915 р.

⁸⁸ ЦДА Москви, ф. 213, оп. 2, од. зб. 134, арк. 126.

⁸⁹ Там же, арк. 4.

⁹⁰ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25307, 25308.

⁹¹ А. Крымский. Пальмовое гилля. Экзотичні поезії. Частина третя (1917—1920). К., 1922, стор. 1—9.

⁹² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 23220.

сового уряду і Радами робітничих та солдатських депутатів, він переходить на бік Рад⁹³. Цей крок був логічним завершенням дожовтневого етапу життєвого шляху Кримського — ученого і громадянина.

* *
*

Велику Жовтневу соціалістичну революцію Агатангел Юхимович Кримський сприйняв як здійснення своїх мрій і навіть офіційно привітав її. Коли в Москві частина старої професури постановила бойкотувати щойно народжену Радянську владу, Кримський — секретар професорської ради Лазаревського інституту — скликав раду, на якій було прийнято рішення направити до органів робітничо-селянської влади привітальну депутацію, яку він сам очолив⁹⁴.

8 липня 1918 р. професор Кримський бере участь у роботі скликаного Народним комісаріатом освіти РРФСР з'їзду по реформі вищої школи⁹⁵. А 19 липня того ж року А. Ю. Кримський залишає інститут і назавжди переїздить до Києва. У мемуарах першого президента УАН В. І. Вернадського, який значною мірою сприяв прийняттю вченим такого рішення, зафіксовані цікаві для характеристики постаті Кримського деталі. «Довелося, — писав Вернадський, — привезти Кримського в товарному вагоні до Києва з Москви, бо він правильно погоджувався їхати «назавжди» до Києва тільки із своєю великою бібліотекою з орієнталістики, арабською, перською, турецькою та іншими мовами і з українства, яку він складав усе життя. І сам слабкий і хворий, самотній тоді чоловік, він не міг виїхати без супроводжуючого. Він виїхав негайно за першою змогою і приїхав до Києва благополучно з величезною дорожньою бібліотекою..., у супроводі свого молодого учня»⁹⁶.

У Києві, незважаючи на слабе здоров'я і немолоді літа, Кримський з властивою йому енергією включається в будівництво української радянської науки, культури, вищої школи. Як професор східної історії Київського універси-

⁹³ «Вечерний Киев», 17 січня 1928 р.

⁹⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22473.

⁹⁵ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 154.

⁹⁶ Цит. за статтею: Віталій Сарбей. Перший президент.— «Вітчизна», 1969, № 12, стор. 179.

тету ⁹⁷, згодом як викладач історії в Близькосхідному інституті (з 1920 р.— Інституті зовнішніх зносин) ⁹⁸, Кримський бере активну участь у підготовці для Радянської України сходознавчих кадрів. Водночас він очолює в університеті кафедру україністики, читає лекції з історії української мови тощо ⁹⁹.

Разом з В. І. Вернадським та іншими провідними вченими України Агатангел Юхимович розробляє проект створення Української Академії наук (далі—УАН), стає одним з перших членів, а на перших же зборах УАН обирається її «неодмінним секретарем». У новоствореній Академії наук А. Кримський очолює історико-філологічний відділ (перший відділ), кабінет арабо-іранської філології, гебраїстичну історико-археографічну комісію, ряд інших комісій, зокрема комісію по написанню і редагуванню словників (як головний редактор).

З ім'ям академіка А. Ю. Кримського зв'язане створення бібліотеки Академії і значною мірою наукове керівництво нею ¹⁰⁰.

Як неодмінний секретар Академії наук, А. Ю. Кримський входить до складу Головнауки при Наркомосі УРСР, бере активну участь в роботі Всеукраїнського комітету сприяння вченим.

Трудящі Києва обирають видатного вченого членом міської Ради, а згодом (в 1925 р.) — членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Величезна науково-організаційна, адміністративна і громадська діяльність не заважає Агатангелу Юхимовичу писати нові ґрунтовні дослідження. Незважаючи на неймовірно складні умови праці, спричинені громадянською війною та іноземною інтервенцією, з-під пера вченого за винятково короткий строк виходять дослідження, які, за словами академіка Г. Крачковського, «одчиняли нову еру в науці українській» — забезпечували їй створення власної школи сходознавства ¹⁰¹. Серед цих праць слід відзначити

⁹⁷ Історія Київського університету. К., 1959, стор. 327.

⁹⁸ И. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине.— «Народы Азии и Африки», 1966, № 4, стор. 271.

⁹⁹ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 154, 161.

¹⁰⁰ Перший піврік існування Української Академії наук. К., 1919, стор. 6.

¹⁰¹ Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. V (1924—1925). К., 1925, стор. 284; «Восток», 1924, кн. 4, стор. 189.

такі монографії, як «Історія Персії та її письменства» (1923), «Історія Туреччини» (1924), «Вступ до історії Туреччини», «Європейські джерела до історії Туреччини» (1926), «Історія Туреччини та її письменства» (1927), «Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях» (1928), ряд розвідок з історії турецького фольклору й літератури, книги «Хафіз та його пісні» (1924), «Переклади з Шевченка турецькою мовою» (1923) і, нарешті, останню частину «Пальмового гілля», що являла собою першу писану українською мовою антологію близькосхідної та середньосхідної поезії. Але значення її виходило за чисто літературні рамки, бо в цій книзі подано історико-літературні розвідки про кожного автора. За свідченням рецензентів, у тому числі й закордонних ¹⁰², названі праці були переважно першими не тільки в українській, а й в усіх інших слов'янських літературах збірками такого роду.

Кримський займався організаційним згуртуванням сходознавчих сил республіки. Разом з Д. Багалієм він обґрунтував важливість розвитку наукового сходознавства для Радянської України, для вивчення її минулого, мови, культури та господарських взаємин ¹⁰³. У результаті підтриманих партією та урядом зусиль ученого був створений Київський філіал Всесоюзної наукової асоціації сходознавства та його філіали у ряді інших міст України. На установчій сесії Київського філіалу (14 червня 1925 р.) Кримського обрали його почесним головою. Коли в січні 1926 р. було організовано Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), академік АН УРСР А. Кримський увійшов до складу її правління і став почесним членом ¹⁰⁴.

У перше пожовтневе десятиріччя А. Ю. Кримський плідно працює і в кількох інших галузях науки — україністиці, фольклористиці й етнографії. Зокрема, вчений видає першу частину монографії «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного» ¹⁰⁵, переглядає, частково перекладає, вдруге редагує і видає окремим збірником

¹⁰² «Slavia», 1927, N II—III, стор. 105.

¹⁰³ Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового орієнту.— «Літературна Україна», 2 лютого 1968 р.

¹⁰⁴ І. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине, стор. 272; Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22811.

¹⁰⁵ А. Г. Кримський. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. I. Побутово-фольклорні тексти. К., 1928.

«Розвідки, статті та замітки», свої ранні етнографічні та публіцистичні праці. Останні цінні для вивчення історії громадсько-політичної думки України кінця минулого століття, а також для вивчення формування світогляду їх автора.

* * *

*

1928 р. Агатангел Кримський через хворобу залишає роботу в академії і якийсь час лікується. Та, відчувши полегшення, він знову поринає в науку. Останні десять років свого життя він займається виключно дослідницькою працею. З-під пера похилого за віком академіка («але не старця!», як занотував він у датованій 1940 р. автобіографії) виходять монографії «Нізами і його сучасники», «Розвиток грузинського дієписання до часів Шота Руставелі і Тамари», тритомна збірка «Історія новоарабського письменства», книга «Історія Парфії»¹⁰⁶, статті з історії Кавказької Албанії¹⁰⁷, двотомна «Історія хазарів»¹⁰⁸ та багато інших.

Крім того, А. Ю. Кримський розпочинає писати такі праці, як «Історія Грузії», «Історія Таджикистану», «Історія Еламу», надзвичайно оригінальну за задумом працю «Персія й Україна за часів козацтва та Разіновщини». На робочому столі вченого залишились незавершеними «Практичний курс турецької мови» (український і російський варіанти), «Український фольклор», «Нил. Как началась египетская история»¹⁰⁹ тощо. Він працював також в комісії по виробленню правописних кодексів української мови, керував спеціально створеною різногалузеву групою аспірантів.

Влітку 1940 р. академік А. Кримський їде у визволений з-під гніту панської Польщі старовинний Львів, щоб поклонитись прахові свого великого друга І. Франка і взяти участь у роботі виїзної сесії Академії наук УРСР¹¹⁰. «І ось

¹⁰⁶ З цих праць досі частково надрукована тільки «Нізами і його сучасники». Нізами Гянджеви (Сборник статей). Баку, 1947, стор. 138—183.

¹⁰⁷ Дві з них опубліковані: А. К р и м с к и й. Страницы из истории Кавказского, или Северного Азербайджана. Кабала. К 50-летию научной и общественной деятельности С. Ф. Ольденбурга. Л., 1934; й о г о ж. Страницы из истории Кавказского, или Северного Азербайджана. Шеки. Памяти академика Н. Я. Марра. М., 1938.

¹⁰⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25536, 25576.

¹⁰⁹ Т а м ж е, ф. 25576.

¹¹⁰ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 8; Всеволод Чаговец. Из книги жизни.— «Советская Украина», 15 січня 1941 р.

я на кафедрі,— розповідав він незабаром.— Тема моєї доповіді суто наукова: «Хазари, їх мова і етнографічна приналежність». І раптом овації, оплески, вигуки привітань... Я був схвилюваний до сліз»¹¹¹. То був прояв широкого визнання, свідчення заслуженої слави.

Восени того ж року з нагоди 50-річчя літературно-наукової діяльності та 40-річчя професорства Указом Президії Верховної Ради УРСР академіку АН УРСР А. Ю. Кримському було присвоєно звання Заслуженого діяча науки. Президія Верховної Ради СРСР нагородила Агатангела Юхимовича орденом Трудового Червоного Прапора, а Президія Академії наук УРСР постановила видати зібрання наукових праць вченого¹¹².

15 січня 1941 р. у Києві було урочисто відзначено 70-річчя від дня народження А. Ю. Кримського, організовано виставку його творів. Усі центральні газети присвятили ювілярові аншлаги, статті. В ефірі лунали вірші та пісні на слова Кримського. З Москви, Ленінграда, Харкова, Львова, Тбілісі, з усіх кінців Радянського Союзу на адресу ювіляра прийшли привітання і поздоровлення¹¹³.

Глибока шана і повага, гаряча любов учнів окрилили сповненого творчих задумів ученого. Він з ще більшим запалом береться до роботи, готує до друку академічне видання своїх «Вибраних наукових праць», приймає запрошення Інституту історії України Академії наук УРСР взяти участь в написанні кількатомної праці «Історії України»¹¹⁴, виступає зі спогадами про Лесю Українку¹¹⁵, Івана Франка¹¹⁶.

Але тяжкі трагічні події початку Великої Вітчизняної війни не дали можливості А. Ю. Кримському здійснити свої

¹¹¹ «Советская Украина», 15 січня 1941 р.

¹¹² Архів Президії АН УРСР, Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 124.

¹¹³ И. Крачковский. Академик АН УССР А. Е. Крымский (к 70-летию со дня рождения).— «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3, стор. 128.

¹¹⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 23029.

¹¹⁵ 22 лютого 1941 р. на урочистій сесії літературної і наукової громадськості столиці України, присвяченій 70-річчю від дня народження Лесі Українки. Збереглася стенограма виступу-спогаду А. Ю. Кримського (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22410). Уривок з виступу був надрукований в газеті «Комуніст» 26 лютого 1941 р. (див. також Агатангел Кримський. Вибрані твори. К., 1965, стор. 502—506).

¹¹⁶ «Советская Украина», 25 квітня 1941 р.

останні задуми. 25 січня 1942 р. в Казахській РСР життя Агатангела Юхимовича Кримського обірвалося ¹¹⁷.

Залишилась жити його цінна наукова спадщина, вагоме місце серед якої посідають історичні праці. Залишився жити гідний наслідування приклад Кримського — самовідреченого витязя праці, Людини і Вченого, девіз якого — «завжди бути на передньому краї науки! Не бути трутнем!»

2. ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ТА ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

Світогляд А. Ю. Кримського формувався у 70—90-х роках минулого століття. Це був період гострого поглиблення протиріч між визискуваними і визискувачами, період розвитку народницького руху, злету і падіння його ідеології, появи перших марксистських груп, їх ідейних суперечок з народниками. Зростає робітничий рух. В середині 90-х років В. І. Ленін створив «Союз боротьби за визволення робітничого класу», і, нарешті, визвольний рух в Росії (й на Україні) вступив у свій третій — найвирішальніший — пролетарський етап. Водночас це був період монархо-поліцейського розгулу і загального морального зубожіння. Тому для частини російської громадськості, зокрема для ліберальної і радикальної інтелігенції, це був період краху ліберальних ілюзій, період «плачу» за 60-ми роками, коли, начебто, «не було розбрату, занепаду, зневір'я й апатії, і всі серця палали демократизмом» ¹¹⁸. Росія здавалась їм країною, що, за Щедріним, «сиділа над морем і чекала лиха» і думала про те, коли ж закінчиться «пісня тріумфуючої свині». Вереск її і справді заглушував будь-що нове, особливо на далеких околицях Російської імперії, в глухих провінціальних містечках... А саме таким містечком була Звенигородка, куди переїхало подружжя Кримського того ж року, коли народився син Агатангел ¹¹⁹. Нові віяння епохи тут відчувалися слабо, але ж пробивали собі дорогу. Особливо коли для розвитку їх були сприятливі, хоча б

¹¹⁷ Точне місцезнаходження могили Кримського невідоме (див.: М. Кутинський. Про підготовку довідника «Некрополь історичних і культурних діячів України». — «Архіви України», 1967, № 2, стор. 86).

¹¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 263.

¹¹⁹ Характеристику Звенигородки кінця XIX ст. дав сам А. Кримський в ряді своїх ранніх оповідань, особливо в «Та хто ж таки справді винен?» і першій частині роману «Андрій Лаговський» («Не порозумілися»).

локальні, умови. Для Агатангела Юхимовича в дитячі роки велике значення мав волелюбний різночинницький дух родини Кримських, традиційний демократизм поглядів, близькість за походженням, зокрема за матеріальним становищем і характером діяльності, до трудових верств суспільства.

Згодом, даючи відсіч нападам з реакційного табору, Агатангел Кримський писав: «Я сам із простого міщанського роду, демократизм у мене *природний*, гарячим *прихильником* тієї низької верстви суспільності, з якої я походжу, я був, є і навсігди буду»¹²⁰.

Визріванню таких думок у Кримського, що виростав, як наголошував ще Б. Грінченко, «вразливий..., здатний до гарячих поривів чуття і в той же час постійно прямуючий до щирого і об'єктивного розкриття істини»¹²¹, великою мірою сприяло простонародне середовище Звенигородщини, що знаходилося поблизу Кирилівки, де здавалось, все дихало живими спогадами про великого Тараса, котрі Агатангел Юхимович дуже рано почав записувати, а потім і друкувати.

Рідні, зокрема батько — вчитель історії і географії, палкий шанувальник старожитностей, і якоюсь мірою близький родині Кримських професор Михайло Семенович Куторга¹²² — відомий історик античності, родинна гордість Кримських — сприяли пробудженню в Агатангела Юхимовича дуже раннього інтересу до історії як до науки. Цьому ж сприяли книги в домашній бібліотеці батька.

Нетривалим, але помітним етапом у формуванні світогляду майбутнього вченого були роки навчання в Острозькій прогімназії, зокрема вільний доступ до полиць бібліотеки для дорослих, звідки він «без розбору» міг брати і запоем читати різні книжки, причому кількома мовами.

Але найбільший вплив на формування світогляду Кримського у роки навчання мало його чотирирічне перебування в Колегії Павла Галагана і у Києві загалом. Значною мірою сприяла цьому обстановка в колегії — різке класове розшарування її учнівського складу, а частково і педагогів-вихователів. У колегії «за одною партією» на-

¹²⁰ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22354.

¹²¹ Б. Грінченко. А. Е. Крымский как украинский писатель. Оттиск журналу «Киевская старина». К., 1903, стор. 7.

¹²² М. С. Куторга (1809—1886) був дідом Агатангела Юхимовича по жіночій лінії (ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22474).

в'чалися синки родової і грошової аристократії («своєкошті») і діти малозаможних різночинців («стипендіати»). Засновники колегії гадали, що біля «спільного казана» розів'ється спільність інтересів і устремлінь. Але насправді виходило протилежне. «Стипендіати», до яких належав і Кримський, виходили з колегії, усвідомлюючи, що з нащадками аристократії — різного роду Репніними, Кочубеями, Куза, Орбеліані¹²³ — їм не по дорозі. «Я, як і другі стипендіати, — писав пізніше Кримський, — дуже рано мусив пізнати, що я «поганого роду», «неблагородний», що в мене кров не така, як у «вищої породи» (с. є. в дворян та багатирів)»¹²⁴.

Визріванню подібних настроїв сприяв і навчальний процес в колегії, заснований на голому авторитеті вчителя-вихователя і єзуїтському намаганні «брудними лаписьками» проникнути в душу колегіата, що викликало в останнього бажання «робити все навпаки»¹²⁵.

Проте деяка частина педагогів-вихователів, що не дотримувалась казенної дидактики і належала до «Старої громади», в міру можливого розвивала в учнів вільнодумство. До таких педагогів колегії належав П. Г. Житецький¹²⁶.

За посередництва Житецького, що з перших днів навчання звернув увагу на обдарованого підлітка, Кримський ґрунтовно познайомився з творами Т. Шевченка, повістями Квітки-Основ'яненка, співомовками С. Руданського та славнозвісними збірниками «Исторические песни», упорядкованими М. Драгомановим і В. Антоновичем¹²⁷. Це якоюсь мірою збільшило інтерес майбутнього дослідника до історичного минулого України, особливо до драматичних в минулому взаємин України з Туреччиною.

Ще наприкінці 1893 р. Аг. Кримський в листі до П. Жи-

¹²³ Нащадки саме цих родів вчилися в Колегії Павла Галагана з А. Ю. Кримським (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22405).

¹²⁴ Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 570.

¹²⁵ Там же.

¹²⁶ Характеристику педагогічних методів Житецького див. в спогадах О. Ігнат'єва (А. А. Игнат'ев. 50 лет в строю, стор. 37).

¹²⁷ П. Житецький, наприклад, рекомендував колегіатам «Исторические песни» як посібник до теми (дозволеної програмою) «Козацтво по Тарасу Бульбі Гоголя». Аг. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 320.

тєцького писав: «Адже мої громадські пересвідчення й ідеали повиростали з тих гадок, які Ви мені прищепили, коли я був школярем»¹²⁸.

Певний вплив на інтерес Кримського до минулого України зробили також праці П. Житецького. У своїх лінгвістичних дослідженнях останній надавав велике значення історичному середовищу, взаємозв'язкам різних народів, а також їх взаємовпливам¹²⁹.

З-поміж інших колегіатських учителів якоюсь мірою вплинула на формування світогляду Аг. Кримського Ольга Хорунжинська, згодом дружина Івана Франка. Вона добре читала гімназійний курс історії¹³⁰, про що пізніше згадував учений¹³¹.

Фактором, який чи не найбільше сприяв формуванню переконань Кримського в роки навчання у колегії, були події, що відбувалися в країні. Зв'язані вони з визріванням третього, пролетарського, періоду революційного руху в Росії й на Східній Україні, зокрема з виникненням марксистських гуртків. Членом одного з них став старший шкільний товариш Кримського Павло Тучапський. Останній разом з тим був зв'язаний з прогресивними колами української демократичної інтелігенції Києва і провадив пропагандистську роботу серед радикально настроєних учнів старших класів колегії. На ранньому етапі своєї діяльності Тучапський поділяв також погляди Драгоманова.

Через Павла Тучапського, частково через родину Косачів (Лєсю Українку, матір її — Олену Пчілку) Кримський знайомиться з творами Драгоманова, зокрема з його «Переднім словом» до «Повістей Осипа Федьковича» (К., 1876). Воно остаточно пробудило в Кримському, як висловлювався він згодом, «українську свідомість»¹³² (питання, якою мовою писати), котра в ідейному плані могла бути об'єктивно «тільки загальнодемократичною», класовою, спрямованою за своїм змістом «проти гноблення». З «Переднього слова», а також з уст Тучапського Аг. Кримський почерп-

¹²⁸ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 48473.

¹²⁹ В. С. Ващенко. П. Г. Житецький (1836—1911).— «Українська мова в школі», 1952, № 6, стор. 36.

¹³⁰ Уроки Ольги Хорунжинської Аг. Кримський відвідував лише протягом 1885—1886 рр., до від'їзду її у Львів.

¹³¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22410.

¹³² Аг. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 320.

нув ідею про необхідність для творчої інтелігенції України орієнтуватися на передові верстви російської науки й культури і узнав, що тільки в цьому випадку можна успішно розвивати власну науку й культуру, взаємозбагачуватись і разом йти по шляху прогресу. Проте слід зауважити, що до остаточного переконання в необхідності, а тим більше в можливості такої орієнтації і єднання Кримський прийшов дещо пізніше.

У роки навчання в Києві малодосвідчений, до того ж вразливий й неурівноважений, юнак продовжує запоем читати книги, насамперед твори російських критиків-публіцистів 60-х років ¹³³, класиків вітчизняної і західноєвропейської літератури, праці філософів-просвітителів (Вольтера, Руссо, Дідро), соціалістів-утопістів, писання Прудона та Бакуніна ¹³⁴.

В останньому класі колеги А. Кримський познайомився з так званою українофільською літературою. Це були окремі примірники часопису «Правда» та деякі інші видання галицьких народовців. Після читання їх Агатангел Юхимович став буквально грузнути в масі «нелогічностей, неконсеквентностей» ¹³⁵. Верх взяла якась болюча реакція на національні утиски й кривди, що почала затьмарювати і відсувати на другий план соціальні, класові питання. З такими почуттями А. Кримський приїхав до Москви, в Лазаревський інститут. Вони навіть конкретно проявлялися в перших поетичних творах, надісланих і частково надрукованих у галицьких часописах ¹³⁶. Національна образа, що в дійсності мала місце в Росії Романових, особливо у ці роки, знаходила у Кримського вихід в наріканні на «москалів» тощо. Юнак, що переживав процес національного усвідомлення, пробував протестувати проти постійних національних утисків з боку царизму, підтримуваних повіністичним міщанством, панівними класами Росії і доморощеними націонал-нігілістами, але, не будучи достатньою мірою підготовлений до такої боротьби, в підігрітому народовськими писаннями ультрапатріотичному запалі сам ско-

¹³³ Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 570.

¹³⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 22473.

¹³⁵ Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 571.

¹³⁶ С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки. (Вступна стаття до кн.: Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 6).

чувався на націоналістичні позиції¹³⁷. Така хитанина між патріотизмом і націоналізмом продовжувалась у поглядах Кримського з літа 1889 по лютий 1891 р.¹³⁸ Подолати хибні погляди А. Ю. Кримському допомогли знання, почерпнуті ще в роки навчання у Колегії Павла Галагана¹³⁹, Михайло Павлик, Павло Тучапський, особливо Іван Франко та якоюсь мірою Михайло Драгоманов, нове оточення, в якому опинився Кримський, зокрема окремі професори Лазаревського інституту східних мов, а згодом історико-філологічного факультету Московського університету.

З Колегії Павла Галагана Кримський, за його словами, виніс упевненість, що «національна єдність не усуває класових протиріч»¹⁴⁰. Тоді ж — частково з прочитаних книг, частково під впливом Павла Тучапського, а найбільше в результаті власної «моральної і умислової муки» — майбутній вчений дійшов висновку, що апогеєм людського прогресу («верхом поступу») є соціалізм¹⁴¹. Безперечно, його розуміння соціалізму було ще далеким від наукового, *немарксистським*, але в результаті дальшої еволюції Кримський-вчений став до лав активних будівників радянської культури і науки.

Як тільки А. Ю. Кримський прибув до Москви, Павло Тучапський повідомив про нього своїм московським знайомим — демократично настроєним студентам Петровсько-Розумовської академії Любинецькому, Тушкану і Янівському¹⁴². Вони залучили Кримського до таємного студентського гуртка «Українська громадка», що об'єднував студентів з України незалежно від їх національної приналежності, походження і займався просвітительською діяльністю та пропагандою ідей соціалізму в драгоманівському дусі¹⁴³.

¹³⁷ Найяскравіше ці вагання Кримського проявилися в поглядах та поведінці героїв його ранніх оповідань, особливо оповідань «Перші дебюти одного радикала», «З літопису преславних діянь панків Пристахів». — А. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894). К., 1819, стор. 23, 33, 136, 139, 140—162. Зокрема, вірші, що їх наводить Кримський, як виривки з народовського часопису, вкладає в уста Олеса Пристаха, належали йому самому і свого часу були надруковані в галицькій періодиці.

¹³⁸ Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 571.

¹³⁹ Там же, стор. 558.

¹⁴⁰ Всеволод Чаговец. Из книги жизни. — «Советская Украина», 15 січня 1941 р.

¹⁴¹ Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 558.

¹⁴² А. Кримський. «Повістки та ескізи з українського життя» (1890—1894), стор. 255.

¹⁴³ Там же.

Після прибуття до Москви А. Кримський встановив зв'язки з галицькими видавництвами, редакціями, їх редакторами та громадсько-політичними діячами, в тому числі з Іваном Франком та Михайлом Павликом. Останні, особливо Іван Франко, зуміли розгадати в особі Кримського щире, неабияких здібностей молоду людину, а за зовнішньою ультрапатріотичністю надісланих ним віршів та інших матеріалів болячкове реагування на національні утиски, політичну недосвідченість.

Ів. Франко та М. Павлик надсилають А. Кримському редагований ними радикальний часопис «Народ» (в закритих бандеролях, на тонкому папері)¹⁴⁴, іншу літературу, друкують в «Народі» окремі, позбавлені ідейних промахів, статті та переклади молодого автора. Разом з цим І. Франко надсилає А. Кримському листи, в яких, будучи тонким психологом, обережно допомагає останньому розібратися в політичній суті різних галицьких партій та їх періодичних органів, а також в підопліці гасла про «народні святощі».

Слід зауважити, що Кримський сам просив такої допомоги. 23 листопада (3 грудня) 1890 р. він писав Франкові: «Як Вашу редакцію, так і редакцію «Правди» я прохаю вказати мої помилки. Я не хочу бути невидючим, а прагну правдивого шляху, на котрім би міг попрацювати для нашого мужика, з котрим зв'язаний і своїм походженням із цього т. зв. «подлого сословія»¹⁴⁵.

В епістолярній спадщині Франка збереглась відповідь на цей лист. Але, очевидно, не будучи впевненим в здатності Кримського зробити тоді правильні висновки, Франко вирішив зачекати з відвертою критикою його помилок. Нагоду, навіть необхідність вказати на них він побачив в ході гострої полеміки М. Драгоманова з «новоєрівцями», які, заручившись підтримкою деяких кіл Наддніпрянщини і уклавши угоду з польською шляхтою, єдиним фронтом виступили проти всього російського, особливо проти прогресивної російської культури й науки. Цей виступ галицьких «новоєрівців» Драгоманов справедливо назвав філоксерою українського визвольного руху і показав його прямий зв'язок з реакцією всіх відтінків¹⁴⁶.

¹⁴⁴ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 321.

¹⁴⁵ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 120.

¹⁴⁶ Детальніше про полеміку див.: Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. К., 1964, стор. 167.

Народовська преса почала звинувачувати Драгоманова в егоїзмі, в бажанні висунути «вперед свою особу коштом руйнування всякої іншої, без нього налагодженої національної праці», в «обрусительстві»¹⁴⁷. Вона воскресила горезвісний пасквіль Черкезова. Це були «дуже паскудні..., але ж влучні», як згодом характеризував їх Кримський, наклепи, розраховані на введення в оману патріотично настроєної молоді. У цій обставині не розібрався спочатку і Кримський.

Дописи Кримського завдавали шкоди демократичному рухові на всіх українських землях, але водночас свідчили, що автор їх — щира людина, прагне до істини, але, будучи осторонь перипетій політичної боротьби між галицькими партіями, не розібравшись в ній, допускає помилки. Іван Франко та Михайло Павлик вирішили допомогти багатобіччю, але недосвідченому і вкрай темпераментному «українцеві з Москви»¹⁴⁸ позбутися тих помилок. Вони помістили в своєму «Народі» надіслану Кримським ще до полеміки розвідку про Хейяма (з повним підписом автора), а також адресовані нібито народовській «Правді» слова: «Ми мали б дещо відповісти на невідповідні (!) «дописи з Москви та Чернігівщини»¹⁴⁹, поміщені в останнім випуску «Правди», та там немов якась чужа рука повставляла такі брехливі та глупі уваги про Драгоманова і т. і., що ми не шанували б себе й Драгоманова, якби на таку писанину відповідали»¹⁵⁰.

Отримавши цей номер «Народу», Кримський «мусив переглянути критично свій світогляд»¹⁵¹. Надрукування в «Народі» статті про Хейяма, пройнятої антиклерикальними і демократичними роздумами, давало можливість молодому авторові зрозуміти, хто є його справжніми друзями в Галичині.

Остаточно порвати з блюстителами «святої народної корогви», покінчити з хитаниною між «чахи і ляхи» допомогли Кримському Франко і Драгоманов. 9 грудня 1890 р. Іван Франко писав Кримському: «Хотілось би мені поспо-

¹⁴⁷ Аг. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 322.

¹⁴⁸ Листи-дописи Кримського в народовську «Правду» були підписані псевдонімом «Один українець з Москви».

¹⁴⁹ Дописи з Чернігівщини належали Б. Грінченку.

¹⁵⁰ Цит. за кн.: Аг. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 322.

¹⁵¹ Агатагел Кримський. Вибрані твори, стор. 574,

рити з Вами про Ваш лист до «Правди», та дуже жаль, що часу у мене так мало, а при тім і жалко Вас. Ви, очевидно, як я міг переконатись, чоловік *щирий*, гарячий, віруючий у те, що пише. Тим сумніше, що ви своєю щирістю задумали піддержати людей, які — *скажу Вам по совісті* — їй не варті»¹⁵². Далі революціонер-демократ відверто відкривав Кримському очі на закулісне, прикрите від читача розмовами про «корогву», буржуазно-поміщицьке обличчя носіїв «святоців», резюмуючи лист словами: «І мені хіба те дивно, як такий чоловік розумний, як Ви, сього відразу не розкусить»¹⁵³.

Після одержання листа від І. Франка «українець з Москви» публічно попросив вибачення у Драгоманова. У відповідь на це М. Драгоманов написав до «Правди» відкритого листа, в якому спокійним тоном ще раз пояснив свою позицію як реального політика-демократа, і, немовби між іншим, згадав про Кримського як про людину «щиру, тільки дуже зле поінформовану»¹⁵⁴.

Що ж до Кримського, то ось як він сприйняв тоді відкритий лист Драгоманова: «Наче важкий-важений камінь з душі моєї звалився, як прочитав я того листа. Наче чудом геть уся недовіра і будь-яка нехоть проти Драгоманова у мене, як стій, розвіялася... Я *радісно* відчув, що нема вже в моїм серці ані слідочка особистої антипатії, лиш є сама віра та глибоке прихилля... В даному разі Драгоманов інстинктивно вгадав мою духовну близькість до нього»¹⁵⁵.

Отже, бій був виграний на користь Кримського-демократа. Він остаточно став звиряти свої погляди з франківським «Народом», з журналом «Житє і слово», з іншими прогресивними часописами, зробив відкриту заяву, що крім деяких подробиць *повністю приймає* програму Драгоманова¹⁵⁶. Тоді це означало прийняття програми української демократії.

Навчаючись в Москві, Кримський стає активним пропагандистом цієї програми. Він ґрунтовно вивчає праці

¹⁵² І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. XX. К., 1955, стор. 415.

¹⁵³ Т а м ж е, стор. 416.

¹⁵⁴ Цит. за кн.: А г. К р и м с ь к и й. Розвідки, статті та замітки, стор. 322.

¹⁵⁵ Т а м ж е, стор. 341—342.

¹⁵⁶ А г а т а н г е л К р и м с ь к и й. Вибрані твори, стор. 559—571.

Драгоманова, який був для молодого вченого у ті роки «незабутнім учителем» і, отже, сприяв формуванню світогляду Агатангела Юхимовича ¹⁵⁷.

Ще впливовішим вчителем Кримського був революціонер-демократ Іван Франко, з яким Кримський не лише листувався, а й активно співробітничав. Аналіз матеріалів їх співробітництва ¹⁵⁸, листів-сповідей Кримського до Франка ¹⁵⁹, напутніх листів-відповідей ¹⁶⁰, виступу академіка Кримського біля могили Івана Франка на Личаківському кладовищі у Львові ¹⁶¹ свідчить, що революційний демократ, визначний письменник і вчений Іван Франко був для А. Кримського в роки формування і зміцнення його поглядів старшим порадником.

Для формування Кримського як історика, а особливо як історика Сходу, велике значення мала підтримка Франком всебічних наукових уподобань Агатангела Юхимовича, застереження його від повного присвячення себе тільки філології, до того ж лише українській, у фавораті Житецького чи Михальчука ¹⁶². Високо цінуючи Схід, інтуїтивно розуміючи значення його дослідження для висвітлення вітчизняної історії, дбаючи про збагачення рідної культури, письменник, революціонер і учений Франко, не маючи орієнтальної освіти, начебто чекав на появу такої особистості, як А. Кримський, і, побачивши великі можливості вченого на «майже неораному українським лемішем» ¹⁶³ орієнтальному полі, став дбати, щоб поля того Кримський не залишив хоча б частково.

М. Драгоманов та І. Франко (перший як історик за фахом, видатний продовжувач традицій передової суспільно-політичної думки Росії і України останньої третини ХІХ ст.; другий як представник блискучої плеяди революційної демократії того ж періоду, глашатай революційно-

¹⁵⁷ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 9.

¹⁵⁸ Маємо на увазі насамперед спільно перекладену і видану Франком і Кримським працю В. Клоутона «Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються».

¹⁵⁹ Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 569—578, 584—587.

¹⁶⁰ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XX, стор. 411, 415, 417, 434—435, 438—439, 495, 563.

¹⁶¹ «Вільна Україна», 12 червня 1940 р.; Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 498—499.

¹⁶² Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XX, стор. 495.

¹⁶³ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 294,

демократичного, близького до марксистського розуміння історії) вплинули на формування історичних поглядів Аг. Кримського, проте було б перебільшенням писати про це рішуче. Революційного демократизму Ів. Франка А. Ю. Кримський протягом всього періоду дожовтневої діяльності не засвоїв, залишаючись виразником інтересів міської демократії, але не революціонером¹⁶⁴.

На формування Кримського як історика насамперед вплинув стан історичної науки в Росії останньої третини ХІХ ст., викладання історичних дисциплін в Лазаревському інституті східних мов та на історико-філологічному факультеті Московського університету.

Лазаревський інститут на початку 90-х років минулого століття був другим після Петербурзького центром російського сходознавства¹⁶⁵; історико-філологічний факультет, внаслідок існування «школи» Ключевського, став у цей час великим університетським центром буржуазної історіографії пореформеної Росії, де крім В. О. Ключевського працювали такі видатні історики, як В. І. Гер'є, П. Г. Виноградов, Д. М. Петрушевський, А. Н. Савін та ін.¹⁶⁶ З них найбільший вплив на Кримського як історика мав професор Гер'є. Його прізвище А. Кримський називає серед кращих своїх вчителів в усіх автобіографіях та анкетах. Агатагел Кримський присвятив В. І. Гер'є одну з своїх перших праць з історії Туреччини¹⁶⁷.

Для студентів Спеціальних класів Лазаревського інституту в роки навчання у ньому А. Кримського професор Гер'є читав «історію Персії, середній і новий періоди до династії Каджарів включно; історію Хорезмійського царства, закінчуючи підкоренням Хівінського ханства генералом Кауфманом, етнографію кавказьких горців (черкеси, адиге тощо)»¹⁶⁸. Історію інших країн, переважно Близького та Середнього Сходу, читав Г. І. Кананов¹⁶⁹, але

¹⁶⁴ Крім короткочасного перебування в «Українській громаді», протягом останніх років переджовтневого періоду участі в будь-якому політичному русі А. Кримський не брав.

¹⁶⁵ А. П. Базилянц. Лазаревский институт восточных языков, стор. 3.

¹⁶⁶ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 270.

¹⁶⁷ А. Кримский. Из истории Турции (От основания государства до XVI века). Конспект лекций. М., 1909.

¹⁶⁸ Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России, стор. 181.

¹⁶⁹ Там же,

автором програми всього курсу був Гер'є. В основу її класлась характерна поміркованому лібералу Гер'є схема: принцип поширення релігії і загальнолюдської цивілізації, якою, на думку Гер'є, було проникнення європейців в Азію і їх володарювання в цій частині світу.

Політичною альтернативою схеми Гер'є була відверта апологія «інтересів російського імперіалізму і його колоніальної політики на Сході»¹⁷⁰. Це особливо проявилось при висвітленні третього, по Гер'є, періоду всесвітньої історії — періоду «внесення» європейцями цивілізації в «пасивну» Азію¹⁷¹.

На історико-філологічному факультеті Московського університету професор Гер'є читав також курс нової історії (у формі лекцій і організованих ним вперше в Росії практичних занять типу семінарських). Кульмінаційною точкою курсу нової історії Гер'є було буряне французьке XVIII ст. з його просвітительством і революцією, що в умовах жорстокої російської дійсності було заслугою ліберала Гер'є, бо до нього епоха французької буржуазної революції XVIII ст. не вивчалась¹⁷².

В. І. Гер'є засуджував революцію як спосіб перебудови суспільства, ратував за еволюційний шлях перетворень зверху¹⁷³. Проте, незалежно від поглядів професора Гер'є, постановка ним питань, зв'язаних з французькою революцією, в умовах нового визрівання революційної ситуації в Росії розглядалась багатьма його студентами як можливість легальної пропаганди ідей революції. Цьому особливо сприяло порушення професором на семінарах питань соціально-економічної історії.

Вченому Гер'є належить нововведення в методиці історичного дослідження. Зокрема, він першим з російських істориків почав розробляти питання новочасної історії із залученням російських та зарубіжних архівних матеріалів¹⁷⁴.

Отже, окрім ідеалістичної схеми всесвітньо-історичного

¹⁷⁰ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 536.

¹⁷¹ У Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (ф. 1, № 25487) зберігся конспект вступної лекції Гер'є, записаної Кримським. У конспекті читаємо: «Схід рухається по шляху європейської цивілізації. Для нас нова історія Азії заключається в просуванні на схід росіян і англійців. Це два головних нерви нової історії Сходу».

¹⁷² Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 450.

¹⁷³ А. г. К р и м с ь к и й. Розвідки, статті та замітки, стор. 348.

¹⁷⁴ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, стор. 461.

процесу, властивій буржуазним лібералам кінця ХІХ ст., апології колонізаторської політики їх європейських урядів та негативного відношення до будь-яких перетворень «знизу», історик Гер'є мав чимало позитивних рис. Але помітного впливу на процес дальшого розвитку світогляду та духовних інтересів А. Кримського професор Гер'є не зробив.

Велику роль у формуванні світогляду Кримського, а разом з цим і його історичних поглядів, відіграла обстановка в країні, боротьба течій в суспільно-політичному житті, двох антагоністичних класів російського суспільства — пролетаріату і буржуазії, рух селянства за землю, ліквідацію феодальних пережитків, нарешті, повсюдне піднесення національно-визвольної боротьби пригнічених народів. Під час поїздок на канікули до Звенигородки Кримський у вагонах, на перонах розмовляв з представниками найрізноманітніших класів і пропарків Росії і України. Він все більш переконувався в несправедливості існуючих відносин, необхідності виступу за їх заміну соціалістичними. В автобіографічному оповіданні «В вагоні (Дорожні нотатки. Із щоденника)», датованому 30 січня 1891 р., Кримський негативними епітетами «нагороджує» попутника — офіцера, прибічника самодержавства і на адресу його та всього класу експлуататорів виголошує: «Та невже вони вік пануватимуть, оті плігаві люди, оті кати?! Невже ніколи не доведеться бачити їх звалених, придушених під ногами... і помститися над ними попросту тим, що погордливо плюнеш на їх»¹⁷⁵.

У датованих кількома роками пізніше автобіографічних нотатках «Дивна пригода» Кримський ще конкретніше висловлюється: «Щирий послідовний демократ повинен бути в своїх вимогах радикалом-максималістом», отже, революціонером, хоч, обравши науку за мету життя, і не вважав себе готовим йти цим шляхом¹⁷⁶.

Суспільно-політичні переконання А. Кримського були тим ґрунтом, на якому сформувались його погляди як історика демократичного напрямку.

Дальше формування Кримського як історика припадає на кінець 90-х років минулого століття — часу вступу Росії в імперіалізм як вищу, але загниваючу стадію капіталізму.

¹⁷⁵ А. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя, стор. 252.

¹⁷⁶ Там же, стор. 171.

Буржуазна історіографія переживала період глибокої ідейної кризи. Не бажаючи через свою класову обмеженість визнати близький історично неминучий кінець капіталістичного світу, вчені адепти буржуазії, за визнанням одного з їх представників Р. Ю. Віппера, почали воскрешати різні ідеалістичні схеми на зразок «теорії замкнутого кола» Д. Віко, неокантіанського позитивізму тощо¹⁷⁷. З'явилися навіть «вчені», котрі стали заперечувати за історією право називатися наукою, відносячи працю історика до галузі художньої творчості. Як підкреслював В. І. Ленін, то була розгубленість, зневіра в можливість науково розібратися в сучасності, намагання нехтувати узагальненнями, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити ліс деревами¹⁷⁸.

На позиціях заперечення закономірності історичного розвитку, можливості наукового об'єктивного аналізу історичних явищ перебувало в 90-х роках багато провідних вчених університетських центрів історичної науки, зокрема Московського університету — В. О. Ключевський, В. І. Гер'є, П. Г. Виноградов, Д. М. Петрушевський, А. Н. Савін¹⁷⁹, провідний російський асїріолог М. В. Нікольський¹⁸⁰ та ін. Деякі з них були університетськими наставниками А. Кримського. І все ж Кримський, всупереч вченим апологетам старого світу, в поглядах на одне з кардинальних питань філософії історії пішов по шляху, накресленому найпереводішими представниками домарксистської соціології, передовими мислителями Західної Європи й Росії. Зокрема, революційними демократами Герценом і Чернишевським, як найбільш послідовними і ґрунтовними поборниками ідеї розвитку.

Ідеєю розвитку пронизані усі праці Кримського-історика, розпочинаючи з перших, за що молодому вченому (ще студентові) довелося витримати гостру боротьбу з опонентами, чільне місце серед яких посідали його університетські наставники. Як свідчить лист до І. Франка, датований 13 лютого 1894 р., А. Кримський змушений був прилюдно відстоювати ідею розвитку, яку провів у статтях для хре-

¹⁷⁷ Р. Ю. В и п п е р. Кризис исторической науки. Казань, 1921, стор. 30.

¹⁷⁸ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 176—177.

¹⁷⁹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 270.

¹⁸⁰ В. М. Д а н ц и г. Изучение Ближнего Востока в России, стор. 190.

стоматії з історії середніх віків. «Бо бачите, — писав Кримський, — в цих ...статтях треба було дбати не тільки про те, щоб не осоромитись перед Академією наук, а ще більше, щоб побороти дуже сильну опозицію в самій історичній секції, бо я бачив в історії економічний розвій, а опоненти, що між ними був проф[есор] Виноградов, повстали проти цього... Більшина членів обстала за мною, і я переміг»¹⁸¹. Яку потрібно було мати ерудицію, силу переконання, щоб в якихось двадцять два роки виграти бій, до того ж прилюдний, з поважними професорами!

У найбільш сконцентрованому вигляді погляди Кримського на закономірність історичного розвитку висловлені в його листі до редактора «Древностей восточных» М. В. Нікольського, написаному на початку 1895 р. з приводу вилучення останнім рядків (напевне, з праці «Очерк развития суфизма до конца III века гижры») ¹⁸². В тих рядках було беззастережливе визнання розвитку як загальної філософської категорії, віра в існування об'єктивних закономірностей в історії людського суспільства, в можливість їх наукового пізнання.

Вимагаючи обов'язкового відновлення вилучених рядків хоча б в списку друкарських помилок, Кримський доводив, що «заперечувати в історії розвиток» — це все одно, що «заперечувати саму історію як науку», бачити в ній «простий механічний конгломерат подій», котрі не мають між собою ніякого зв'язку. Посилання ж «на кількість adeptів ідеї» (очевидно, Нікольський аргументував свої редакторські «поправки» меншістю таких), на думку А. Кримського, «не є доказом істини ідеї». «Кількість людей, котрі з Коперником вірять у рух Землі, — доводив Кримський, — дуже й дуже жалюгідна в порівнянні з переважною кількістю тих людей, які вірять у її стояння на трьох китах», — явну нісенітницю ¹⁸³.

¹⁸¹ А г а т а н г е л К р и м с ь к и й. Вибрані твори, стор. 585.

¹⁸² Ці припущення робимо з контексту листа. Детальніше проблема ця розглянута в нашій статті «До питання про формування історичних поглядів Аг. Кримського». Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Ужгородського держуніверситету. Серія історична. Ужгород, 1966, стор. 102—103.

¹⁸³ Відділ рукописів ІЛ, ф. 80, од. зб. 7. Повний текст листа (точніше уривка, що зберігся) див. в нашій статті «До питання про формування історичних поглядів Аг. Кримського». — Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Ужгородського держуніверситету. Серія історична. Ужгород, 1966, стор. 102—103.

Що розумів історик під рупійними силами розвитку, суспільного прогресу? У зв'язку з тим, що у своїх працях Кримський порівняно мало приділяв уваги суто теоретичним питанням, а інколи й уникав їх, знайти пряму відповідь на цей аспект проблеми тяжко. Аналіз історичної спадщини вченого дає можливість твердити, що визначальний фактор суспільного прогресу він вбачав у розвитку наукових та моральних ідей, який, в свою чергу, підпорядковується внутрішньому закону прогресу. В чому саме полягає характер цього закону, Кримський не дає відповіді, але й не трактує його в якомусь релігійно-містичному дусі. Поняття прогресу для нього, отже, було абстрактним, як прогрес, розвиток «взагалі». Отже, можна твердити лише про активні пошуки Кримським правильного розуміння історичного розвитку.

Великого значення надавав Кримський впливу географічного середовища на характер суспільного буття, особливо в дослідженнях з історії арабів. Його екскурси про роль географічного фактору в житті і діяльності кочових арабських племен були новим явищем в історичній науці і не втратили свого пізнавального значення до наших днів. В описанні географічного середовища арабів найбільш помітна матеріалістична тенденція Кримського в підході до соціально-історичних явищ.

В роки, коли А. Ю. Кримський входив в історичну науку, значного поширення набули різні расові «теорії» і «теорійки», покликані підмінити хоч би наближене розуміння законів об'єктивної дійсності шумихою про раси. Особливо жонгливали цим повіністичні расисти — як закордонні, так і доморощені.

З позицій демократичного гуманізму А. Кримський піддав всі ці «теорії» гострій критиці. Він, наприклад, взяв під захист антропологічну працю Зографа і Белякіна, які наглядно й переконливо доводили великий домішок угро-фінської, іранської, монгольської і, нарешті, тюркської крові в сучасних східних слов'ян. «Ми не розуміємо, — писав Кримський, — чого великороси (поборники чистоти рас. — *К. Г.*) так одхрещуються од туранського елементу в своїй крові. Може лякаються, що з туранізмом часто зв'язується думка про нездатність до культури? Але ж великоруське письменство тепер володіє цілим світом, — увесь культурний світ щиро шанує Толстого, Тургенєва, Достоевського і т. д. і т. д.», — резюмував Кримський,

заперечуючи теорію «чистоти рас» як науково безпідставну і політично шкідливу¹⁸⁴.

Проте в питанні про раси Кримський не був послідовним. Правильно вбачаючи в галасі прихильників «чистоти рас» політичну тенденцію, він з тих же позицій (хоч і гуманних, критикуючи кривавий абдул-хамідовський режим) відмовляв «турській расі» в здатності до сприйняття нових прогресивних ідей тощо.

Проявом еkleктичності, неспроможності вибратись з модерністських уявлень західноєвропейських орієнталістів-соціологів кінця XIX — початку XX ст. було вживання Кримським їх суспільно-політичних термінів при характеристиці середньовічної і навіть стародавньої історії Сходу.

Багато уваги в працях Кримського приділено такому кардинальному питанню історичної науки, як роль народних мас і особи в історії. Слід зауважити, що А. Кримський, особливо в дореволюційній орієнталістиці, відомий як майстер історичного портрета. Найбільше ці його здібності виявилися в енциклопедичних статтях, в яких він подає портрети видатних історичних осіб. Крім того, історик Кримський, якщо це давали можливість відомі на той час джерела, писав і про народ, розглядаючи його не як пасивну силу історії, а навпаки — як її творче начало, як суб'єкт історії. Вчений гостро виступав проти тих «істориків», які зводили історію до описання діянь князів, царів, полководців та їм подібних. Вже в одній з ранніх рецензій він авторів такого гатунку обізвав «неуками», а редакції періодичних видань, що друкують їх писанину, — «абсолютно ненауковими»¹⁸⁵.

Як на зразок видань такого типу історик вказав на орган галицьких друзів «батога й медяника» — «Галицько-руський вестник», що видавався у Петербурзі на кошти царизму. Уподобавши в Росії «переважно обскурантизм, зневагу до простого люду, клерикалізм та й раз у раз ретроградні ідеали», ці горе-історики заявили, що «відколи помер останній руський князь у Галичині, там застиг будь-який прояв руського життя» і т. д. і т. д. Заперечуючи подібні висновки, А. Кримський вигукує: «І це пише галичанин! Галичанин нічогосінько не знає про те духовне життя, що аж клекотіло на Галицькій Русі в XVI—

¹⁸⁴ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 151.

¹⁸⁵ Там же, стор. 198.

XVII вв.! Галичанин нічого ніколи не знає про ту славетну низку учених та політичних діячів, що повиходили із Львівської братської школи! Галичанин нічого не знає про гордощі свого народу — про Івана Вишенського! Він цього не знає, а може не хоче нічого цього знати¹⁸⁶: р. 1336 помер останній князь, — іронізує Кримський, — а чи жили до цього галицькі русичі, чи ні — князя не було, отже, й будь-яке життя зникло»¹⁸⁷.

Навряд чи потрібні якісь додаткові коментарі до позиції історика Кримського щодо місця й ролі князів у суспільно-історичному процесі, а всупереч їм — народу. Кого конкретно розумів історик під поняттям «народ»? В наведеному уривкові це поняття у нього досить широке. З розвитком політичних подій і сприйняттям Кримським ідей Жовтня воно кристалізувалося і стало чітким у класовому розумінні¹⁸⁸.

Кілька слів про методичні критерії історичного дослідження, які А. Кримський остаточно виробив наприкінці 90-х років і яких дотримувався протягом творчого шляху¹⁸⁹.

Найважливішою вимогою до історичного дослідження, на думку Кримського, повинно бути об'єктивне висвітлення явищ і фактів. Останнє не суперечило філософському підходу до історії, не було проповіддю фактології. «Політичну тенденцію історика читач легко добачає з-поза рядків», — зауважує Кримський. Як сприйме її читач — це вже питання його особистого переконання, його громадсько-політичної позиції. Адже читач не позасторонній спостерігач (як й історик, від якого Кримський завжди вимагав «живого вогню»¹⁹⁰ і сам цієї лінії дотримувався). Загрозу вчений бачить там, де історик, на догоду тенденції,

¹⁸⁶ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 198.

¹⁸⁷ Див. відгук Кримського про творчість Ольги Кобилянської, надрукований в газ. «Советская Украина» 27 листопада 1940 р. (А. Г. Атангел Кримський. Вибрані твори, стор. 500—501).

¹⁸⁸ У концентрованому вигляді ці критерії А. Кримський висловив у рецензії на брошуру М. Драгоманова «Оповідання про заздрих богів». — «Этнографическое обозрение», 1895, № 1, стор. 215 в статті-рецензії «Иоан Вышенский, его жизнь и сочинения».

¹⁸⁹ Див. «Передне слово» Кримського до кн.: О. Л. Шахматов, А. Г. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматії з пам'яток писемної староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1924, стор. 1—3.

¹⁹⁰ Відділ рукописів ІЛ, ф. 3, од. зб. 1613, арк. 260.

перекручує історичні події, факти. Тоді читачеві, замість науки історії підносять звичайнісіньку брехню. Як приклад Кримський вказує на запевнення Драгоманова (в «Оповіданні про заздрих богів»), що буцімто в Греції часів античності кожен міг вільно висловлювати свої думки. Драгоманов, твердить Кримський, вдався до навмисної фальсифікації, щоб показати переваги республіканського ладу над самодержавним, що не допускав інакодумства, але ж, застерігав Кримський, навіть свого вчителя,— «неправда — не просвіта!»¹⁹¹ За надмірну «майстерність фантазувати» гострій критиці піддав А. Кримський польського орієнталіста XIX ст. Петрушевського¹⁹².

Разом з цим Агатангел Юхимович робив закид історикам, які дуже довіряли фактам, завжди вимагав їх ґрунтовної перевірки найновішими науковими методами¹⁹³, застерігаючи від скороспілих гіпотез. Останні Кримський визнавав тільки як заклик до кошотного риття в архівних джерелах, щоб важливі гіпотези могли стати науково обґрунтованими¹⁹⁴.

Другим важливим критерієм кожного історичного дослідження, на думку Кримського, повинна бути вимога «сказати щось нове, своє, власне» і щоб оте «своє» було «останнім словом науки»¹⁹⁵.

І нарешті, важливим критерієм методу Кримського як історика була вимога якомога більшої доступності історичних досліджень широкому читачеві. Цієї вимоги Кримський дотримувався сам, створюючи праці, глибока науковість, багатство і точність матеріалу, в яких завжди поєднувалася з легкістю та яскравістю викладу, що сприяло популяризації історичних знань¹⁹⁶.

Погляди Кримського не виходили за рамки відомих позитивістських концепцій буржуазної історіографії другої половини XIX ст. Але якщо врахувати, що висловлені вони були в період, коли більшість буржуазних істориків пози-

¹⁹¹ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 216.

¹⁹² А. Крымский. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения, стор. 21.

¹⁹³ Там же, стор. 15, 28.

¹⁹⁴ «Передне слово» Кримського до кн.: Ол. Шахматов, А. Г. Крымский. Нариси з історії української мови..., стор. III.

¹⁹⁵ «Этнографическое обозрение», 1895, № 1, стор. 158.

¹⁹⁶ И. Крачковский. Академик АН УССР А. Е. Крымский (к 70-летию со дня рождения).— Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка, 1941, № 3, стор. 128.

тивістського напрямку зійшла з прогресивних позицій, не визнавала будь-яких законів розвитку, намагаючись загородити ліс деревами, то прогресивність поглядів Кримського-історика для того часу цілком очевидна.

А. Ю. Кримського можна вважати яскравим представником і продовжувачем традицій просвітительської та демократичної ідеології. В умовах тогочасної російської дійсності це було важливим і прогресивним явищем. Саме це дало можливість А. Кримському як істориком опинитися в числі тих, хто зміг передати першому поколінню радянських істориків кращі здобутки прогресивної історіографії дожовтневої доби.

Повністю сформувавшись як учений у дореволюційні часи, Кримський після революції поступово позбувся старого вантажу. Вчений прагнув засвоїти марксистсько-ленінський метод історичного дослідження, йти в ногу з часом, в ногу з життям, бажав віддати всі сили трудящому люду, Радянській Вітчизні. Про це свідчить велика організаторська і творча праця А. Ю. Кримського в різних галузях радянської науки, в тому числі й історичної, відзначена високими нагородами Радянського уряду. Підтвердженням відданості справі Жовтневої революції, будівництву нової радянської науки, культури в цілому є також неодноразові і недвозначні заяви видатного вченого в пресі, з трибуни, в листах, в автобіографії. Зокрема, в одному з останніх виступів у пресі «Изучайте иностранные языки!» академік А. Ю. Кримський в числі найвидатніших геніїв людського духу, творчої думки називає імена Маркса, Енгельса, Леніна¹⁹⁷. В останній автобіографії, датованій 1940 р., він заявляв, що саме турбота і піклування Комуністичної партії про нього — радянського, хоч і безпартійного формально вченого — окриляє його, підтримує незгасну (навіть у сімдесят років!) працездатність¹⁹⁸.

Свідченням відданості Радянській владі, справі будівництва соціалізму й комунізму в нашій країні було подарування А. Ю. Кримським народові Радянської України надзвичайно цінної наукової бібліотеки (30 000 томів).

Що ж до історичної спадщини, яку залишив Кримський, то безперечно не все в ній відповідає вимогам сучасної

¹⁹⁷ «Советская Украина», 28 листопада 1940 р.

¹⁹⁸ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 164.

творчої думки. Але багато питань, які вирішуються й зараз нашими вченими, зокрема істориками, Кримський порушив ще в кінці минулого і на початку нашого століття. Особливо не втратили свого значення праці Кримського історика, як джерело багатого фактичного матеріалу, зібраного вченим, якому були практично доступні понад 60 мов світу.

Творчість А. Ю. Кримського як історика — це, зрештою, один з етапів вітчизняної історичної науки на її складному переломному шляху. Вивчаючи спадщину Кримського, відбираючи з неї все краще, позитивне, радянські історики мають можливість використати все це для дальшого розвитку марксистської науки, а читачам надати можливість ознайомитись з життям великого працелюба і вченого нашої країни.

РОЗДІЛ II

АРАБСЬКИЙ СХІД В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

1. ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ АРАБІВ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Серед народів Близького і Середнього Сходу найбільшу увагу Кримського-історика, особливо у дожовтневий період діяльності, привертала араби. Обумовлено це було кількома причинами, найголовніша з яких полягала в усвідомленні вченим тієї ролі, яку відіграли араби в розвитку світового історичного процесу. Друга причина посиленої уваги Кримського до минулого арабів полягала в їх політичній активізації, зв'язаній з «пробудженням» Азії¹ і намаганням апологетів імперіалізму — у відповідь на це «пробудження» — принизити арабів, «довести їх начебто нездатність до самостійного політичного життя або ж віднести цю здатність лише в середньовічну епоху, коли (і тільки коли!) араби були, мовляв, «історичним народом». Спільною тенденцією обох версій було намагання довести перевагу європейців над східними народами, в тому числі й над арабами².

А. Ю. Кримський, ставлення якого до Сходу було різко протилежним, особливо після безпосереднього знайомства з ним під час дворічного перебування в Сирії та Лівані, вважав своїм обов'язком дати належну відсіч подібним антинауковим твердженням.

Написанню Кримським праць з історії арабів сприяло його нове, продиктоване демократичним світоглядом, ставлення до обов'язків професора арабської словесності, східної історії Лазаревського інституту, а згодом і вищих жіночих курсів Полторацької. Цим новим було широке залучення студентів до самостійної творчої роботи, але в навчальних закладах вони не мали для цього у той час необхідної літератури і навіть навчальних посібників. Тому

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 63—64.

² Э. Г. Араслы. Джирджи Зейдан и арабский исторический роман. М., 1967, стор. 29.

професор Кримський на початку 900-х років став видавати літографовані курси своїх лекцій³. Дещо раніше він надрукував також полемічну працю «Мусульманство і його будучність», в якій більшість сторінок, особливо з раннього періоду ісламу, також присвячує історії арабів.

Паралельно з курсами лекцій Кримський пише ряд статей про минуле арабів для енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона та словника товариства «Гранат». В них він висвітлював діяльність найвидатніших державних, релігійних і культурних діячів арабського світу, роль ісламу та сектантських рухів в історії арабів тощо⁴.

Центральне місце серед праць Кримського, присвячених історії арабів, посідають розвідки про арабське середньовіччя як найбагатший, найбурхливіший період, коли протягом століть саме тут «билося серце світової цивілізації»⁵, до того ж Європу покривала ще забобонна пелена невігластва, і її прорив променями ренесансу ще не скрізь навіть намічався.

Першу спробу дати начерк середньовічної історії арабів А. Кримський здійснив у згадуваному літографованому курсі лекцій «История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы». У вступі до книги вчений вказує, що вона — результат п'ятнадцятирічного вивчення арабської мови, історії та літератури. Книга хибує недомовками і упуцненнями, які помітні навіть автору, але він випускає її у світ через крайню необхідність. Звертаючись до критики і до загалу читачів, Кримський зауважує, що буде безмірно вдячний, коли вони вкажуть на недоліки, які в наступних виданнях книги автор по можливості виправить.

Свою обіцянку Агатангел Юхимович Кримський виконав у 1911—1913 рр., випустивши друкарським способом нове, перероблене видання праці про історію арабів, під дещо уточненою назвою⁶. Від попереднього воно відрізня-

³ А. К р ы м с к и й. История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы. М., 1903, стор. 1.

⁴ Найважливіші з статей будуть названі по мірі їх використання для з'ясування історичних поглядів Кримського.

⁵ Б. В е й м а р н, Т. К а п т е р е в а, А. П о д о л ь с к и й. Искусство арабских народов (средневековый период). М., 1960, стор. 5.

⁶ А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы, светской и духовной (корана, фыкха, сунны и прочее). Новое, переработанное издание. Ч. I—III. М., 1911—1913.

лося значно більшим обсягом (замість однієї — три окремі книги), більш точним і багатим науковим матеріалом.

Нове видання «История арабов» Кримського — це велика праця, в якій міститься величезний, взятий переважно з першоджерел скрупульозно вивірений фактичний матеріал з суспільно-політичної історії арабських країн та народів, а також з ранньої історії ісламу. На відміну від літографованого в цьому виданні особливо широко подана зарубіжна і вітчизняна література, що виділена в окрему частину. По суті, це історико-бібліографічний вступ. Займає він 217 сторінок, на яких дано вичерпний бібліографічний огляд філологічних, історичних, землеробських, математичних, астрономічних, медичних, природознавчих і філософських праць майже всіх відомих на початок ХХ ст. арабських та арабомовних авторів. У підрозділі «Литература религиозная» міститься критичний огляд Корана, так званої коранознавчої науки і мусульманського права. Все це на ділі — ключ до арабської історії та історії раннього мусульманства.

«История арабов» А. Кримського була на той час в нашій країні найповнішим оглядом джерел і літератури по історії арабів, до того ж майже всіма східними та європейськими мовами. Досить вказати на те, що на початку ХХ ст. російська література про Арабський Схід, зокрема такого характеру, була досить обмеженою⁷. Маститих російських орієнталістів казенного напрямку (Вл. Соловйова, М. П. Остроумова, В. П. Череванського, П. Цветкова) історія арабів цікавила лише в плані ісламознавства, забарвленого місіонерсько-колонізаторськими інтересами царизму⁸. Орієнталістів, яким ці інтереси були чужі, цікавила переважно не історія, а лінгвістично-філологічні пошуки⁹. Виняток становила лише чотиритомна праця видатного арабіста М. О. Меднікова про Палестину від часу завоювання її арабами до хрестових походів¹⁰. Але зібрані в ній джерела стосувалися лише арабів Сирії, Лівану, Палестини і частково Єгипту. Досить стислою була бібліографія в пра-

⁷ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 537.

⁸ Там же, стор. 538; Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 93; В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стор. 282.

⁹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 538.

¹⁰ Н. А. Медников. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, т. I—IV. СПб., 1897—1903.

ці відомого сучасника і довголітнього друга Кримського В. В. Бартольда. У 1911 р. він видав «Историю изучения Востока в Европе и России».

Отже, найбільше значення першої частини «Истории арабов» Кримського в цінному бібліографічному, з елементами історіографії, огляді джерел і літератури.

Друга частина праці А. Кримського присвячена історії арабів з найдавніших часів до халіфату включно. В окремому нарисі дано життєпис напівлегендарного засновника Арабської держави Мухамеда з бібліографією, нарис «Мухамедової» релігії (магометанства), бібліографію європейського і вітчизняного ісламознавства.

Третя частина монографії вченого — це уточнений і доповнений передрук останнього розділу двох попередніх видань «Истории арабов». Зовсім нове в ній — бібліографічні додатки джерел і літератури до історії арабів Магриба та Іспанії (Кордовського халіфату).

І все ж у книзі багато недоліків методологічного характеру, в основі яких лежить недостатньо чітке розуміння істориком об'єктивної закономірності історичного процесу, уява про державу як про надкласову силу, неувага або надто мала увага до становища основних рушіїв історичного процесу — народних мас, не завжди правильна уява про роль ідеологічної надбудови, зокрема релігії, сект, перебільшення ролі окремих політичних та релігійних діячів тощо.

У цьому виданні Кримський надто багато місця відвів частковим, інколи несуттєвим фактам і подіям, явно поступаючись науковістю перед інтригуючою широкого читача популярністю. Це, безперечно, знижує науково-пізнавальну цінність праці, але дає все ж підстави вважати її відносним кроком вперед у вивченні історії арабів. У цій та інших працях Кримського є багатий фактичний матеріал, ряд цікавих узагальнень, ідей, що і в наш час продовжують залишатися в центрі уваги дослідників. Це стосується, зокрема, питання про роль географічного фактора в житті арабів.

* *
*

Приступаючи до викладу найдавнішої, середньовічної та частково новочасної історії арабів, А. Кримський насамперед з'ясовує їх географічне середовище — півострів

Аравію. Він справедливо вважає, що без Аравії не можна уявити собі арабів, їх характер, історію і навпаки. Аравія — родинне вогнище арабів, назване ними ж, а не кимось іншим «Джезірат аль-араб», тобто «острів арабів», «острів кочівників». Назву цю історик формально вважає випадковою, але ж у багатьох відношеннях дуже вдалою, небезпідставною. «Дійсно, — пише він, — щось спеціально острівне в розташуванні Аравії є. Аравія, по суті, розташована *зовсім особняком*, завжди була дуже *малодоступна* як для завойовників, так і для мандрівників»¹¹. Далі історик детально описує географічні умови півострова і робить висновок: «Характер ґрунту, клімату, зрошення наклав свою печатку на характер рослинного і тваринного світу Аравії, а рівно до них — і занять населення»¹².

Отже, А. Кримський, по-перше, впевнений у споконвічній автохтонності арабів Аравії; по-друге, пояснює характер їх господарської діяльності, відому суворість їх життєвого складу, звичаїв, особливо арабів-бедуїнів, специфікою географічних умов півострова; по-третьє, наголошуючи на географічній ізольованості та труднодоступності Аравії, водночас неодноразово підкреслюючи належність арабів до семіто-хамітської групи народів, що створили високу цивілізацію задовго до нашої ери, він тим самим вказує на причини порівняно пізнього виходу арабів всієї Аравії на арену історичного життя. В замкнутості Аравійського півострова (що омивається двома морями, океаном і захищений трикутником гірських гряд), у можливості на абсолютній більшості його території вести лише кочовий спосіб життя Кримський бачить основну причину довгого збереження в арабів Аравії патріархально-родового ладу, а згодом і відому консервацію його залишків до наших днів.

У наведеній вище першій тезі чогось оригінального й своєрідного небагато, оскільки автохтонність арабів в Аравії ніхто з сучасних Кримському істориків не заперечував. Друга і третя тези свідчать про спробу вченого підійти до з'ясування особливостей господарської і суспільної діяльності арабів з позицій, близьких до матеріалістичних, що для початку ХХ ст. було новим, в усякому разі — не загальноприйнятим.

¹¹ А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы, ч. I. М., 1911, стор. 2.

¹² Т а м ж е, стор. 7.

Для історика, що вивчає віддалене від нас століттями минуле родинного вогнища арабів, винятково важливим є питання: чи змінилися географічні умови (клімат, рослинний і тваринний світ) півострова Аравії за останні півтори-дві тисячі років? Йдеться, насамперед, про зменшення опадів і прогресуюче начебто висихання ґрунтів. Сучасні географи, а слідом за ними й історики заперечують подібне явище для Аравії або ж, в крайньому разі, вважають зміни, що могли тут відбутися за півтори-дві тисячі років тому, несуттєвими ¹³.

В роки, коли створював свій курс з історії арабів А. Кримський, питання це розглядалося інакше. Такі авторитети, як Вінклер, Каетані, вважали, що в Аравії протягом відомого історичного періоду спостерігався безперервний процес усихання ґрунтів внаслідок прогресуючого підвищення середньорічної температури повітря і зменшення атмосферних опадів. Це, на їхню думку, викликало скорочення пасовиськ і орних просторів, на які безперервно стали наступати піски ¹⁴. Від визнання чи не визнання концепції Вінклера-Каетані для історика впливали дві альтернативи: перша — географічне середовище арабів Аравії в середні віки було іншим, отже, його можна реконструювати тільки на основі даних, почерпнутих з праць середньовічних арабських географів; друга — географічне середовище арабів Аравії за останні півтора-два тисячоліття залишалось незмінним, отже, його слід характеризувати на підставі свідчень найближчих до нас європейських мандрівників, на підставі існуючих природних умов. Що ж до наукових географічних досліджень Аравії наприкінці XIX — на початку XX ст., то вони тільки-но розпочинались ¹⁵. Поверхове, часто викривлене уявлення давали й праці місцевих географів, оскільки писали їх переважно прибережні араби, для яких, наприклад, велика південна пустеля Аравії Руб аль-халі навіть до недавнього часу залишалася страшною і таємничою «порожньою чвертю» світу ¹⁶.

А. Кримський вибрав третій шлях. Для відтворення географічного середовища арабів півострова він використав

¹³ Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 32.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, стор. 42.

їх усну ліричну поезію. Остання, як відомо, корінними своїми сягає в сиву давнину і сповнена глибокої народної правди. Необхідно лише виділити цю правду з моря поетичної фантазії, критично синтезувати її. І Кримський зробив такий синтез. Дані усної ліричної поезії про важкодоступні райони Аравії він співставив з даними арабських та грекоязичних географів, доповнив їх критично вивіренними фактами з нотаток європейських мандрівників, узагальнив і доповнив науковою інтуїцією.

Принципова різниця створеної Кримським картини географічного середовища арабів від усіх попередніх картин ¹⁷ полягає в оптимізмі. Ось як, наприклад, описує історик вкриті чорною пеленою невідомості й жаху скелясте плоскогір'я Неджд і Центральноаравійську пустелю: «...Класичною областю кочівників залишається плоскогір'я Неджд і взагалі вся *центральна Аравія* — чи на північ від Неджда

(піщане море Нофуд, Сірійська пустиня), чи на південний схід від нього (піщана пустиня Дахна, Ахкâф). В Неджді багато піщаних вершин, рівнин, але ж багато чудових *оазисів* («Wâхай») — з постійними прекрасними пасовиськами. В дощову пору року травою покривається на тричотири місяці вся країна».

Підкресливши, що все це багатий корм для таких тварин, як вівці, кози, коні, приручені газелі і особливо «корабель пустині» верблюди, історик зауважує:

«Втім пустиня навіть для людини доставляє інколи непогану рослинну їжу: дикий, дозріваючий до липня хлібний зерновий злак «самх» (смачніший від вівса і ячменю), трюфелі, червоні порічки та інше».

І далі:

«Не дуже різноманітна, але й не бідна дика тваринна природа, що оточує кочовиська. Любовна лірика відзначає солов'їв, горлиць, жайворонків, вінценосних угодів. Для мисливців у степах і піщаних рівнинах водяться дикі газелі, антилопи, дикі осли, кати (рід дрохв), страуси; по зубчастих скелях гір туляться кам'яний баран, сарна; там же

¹⁷ Європейські історики — попередники Кримського дані про центральні райони Аравії черпали майже виключно з повідомлень датського мандрівника Пальгрева, який в 1862—1863 рр. перетнув Аравію по діагоналі Мертве море — Персидська затока. Картина Пальгрева дуже сумна і, як з'ясувалося згодом, не завжди правдива. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и в России, стор. 34).

гніздяться орел з коршуном; на низовинних рівнинах багато буває сарани, котра з прикметою кожен сьомий рік приносить спустошення, але ж звичайно — це предмет їжі араба: її смажать або ж варять у росолі, набивають мішки і продають. До їстівних тварин відноситься велика ящериця (дабб)»¹⁸.

Отже, не така вже й непридатна та непривітна Аравія, особливо якщо врахувати землеробські райони її півдня і півночі, вічнозелені смуги прибережжя на заході й сході, оазиси глибинних районів і наявність постійних торговельних зносин між пустинними і непустинними районами.

Створена в кабінетній тиші картина географічного середовища родинного вогнища арабів виявилася ближчою до дійсності, ніж формально конкретні дослідження багатьох попередників А. Кримського. Тільки у 20—30-х роках відомий мандрівник Фільбі, перетнувши кілька разів Аравію, змушений був заявити, що «порожня чверть світу» далеко не відповідає тим похмурим тонам, в які фарбували її європейські мандрівники і в які завжди фарбують її осілі араби¹⁹.

Поряд із з'ясуванням географічного середовища арабів Кримський багато уваги приділив характеристиці їх господарської діяльності. Особливо оригінальні судження історика про роль коня в житті араба. В сьогочасній белетристиці, живописі автори-європейці часто зображали араба природженим кіннотником, свого роду кентавром. Завдяки цьому читач уявляв жителя аравійських просторів як вершника, гарцюючого на скакуні. А. Кримський не заперечував загальновідому, навіть з текстів шкільних хрестоматій (вірші Байрона, Гете, Лермонтова, Міцкевича), особливо прив'язаність араба до коня²⁰ і, навпаки, одним з перших російських орієнталістів спробував внести у це питання ясність. Вчений доводив, що араб — і землероб, і бедуїн, а особливо бедуїн — не кентавр, а насамперед природжений верблюжатник. Риса ця споконвічна, визна-

¹⁸ А. Кримский. История арабов и арабской литературы, ч. I, стор. 9—11.

¹⁹ Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 44.

²⁰ За свідченням мандрівників, «араб ніколи свого коня не вдарить». Jan Reychman. Z badań nad rękopisem Wacława Rzewuskiego. — "Przegląd orientalistyczny", 1965, № 4(56), стор. 317.

чена специфікою географічних умов. Кінь для араба дуже бажана тварина, але він — дорога розкіш. Тому коней можуть мати лише дуже багаті араби як предмет розкоші. Тим часом життя й багатого араба зв'язане в першу чергу з верблюдом — кораблем і ходячим провіантом пустелі. Верблюди такий же автохтонний житель Аравії, як і араб. На відміну від «корабля пустелі» кінь, на думку вченого, явище прийшло. Одним з доказів цього Кримський вважає відсутність в Аравії (в усякому разі за людської пам'яті) дикого коня і наявність, натомість, стад диких верблюдів²¹. Питання господарського пріоритету коня чи верблюда в Аравії і досі є предметом суперечок. Не заперечуючи прив'язаність араба до коня, більшість авторів вважає неточним і помилковим поширений в європейській літературі образ араба-кентавра і зв'язує життя останнього насамперед з «кораблем пустелі» — верблюдом²². Кримський стояв на цій точці зору понад півстоліття тому.

* *
*

Серед питань суспільно-політичного характеру, порушених істориком в працях про Арабський Схід та ранній іслам, заслуговують на увагу його погляди на роль і місце арабів у світовому історичному процесі, на їх внесок в скарбницю людської цивілізації, на причини занепаду південноаравійських царств і перенесення центру арабського економічного і політичного життя на північ — в район Хіджазу, на питання про передумови і процес виникнення ісламу, централізованої Арабської держави з центром у Медіні та Мекці, переростання цієї держави в халіфат тощо. Цікавими є також погляди історика на причини і процес арабських завоювань, що привели до створення арабами світової імперії, причини її занепаду, згодом розпаду і перетворення арабських країн в об'єкт грабування різними тюркськими, монгольськими завойовниками і, нарешті, в об'єкт експансії турків-османів.

Справді наукового, матеріалістичного аналізу історич-

²¹ Думку цю Кримський вперше висловив у листі до професора Московського університету Д. М. Анучина від 8 лютого 1897 р.— Відділ рукописів Бібліотеки ім. Леніна, ф. 10, картон 12, од. зб. 376—377.

²² Е. А. Бел я е в. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 56—58.

них подій і явищ, визначення їх дійсних причин, характеру й наслідків у Кримського, як і в усій дожовтневій немарксистській історіографії, шукати марно. Але не можна не визнати прагнення Кримського зробити це. Викладаючи хід історичних подій, він, зокрема, не обмежувався лише їх описом, констатацією, а там, де на його думку, дозволяли факти, давав подіям певну оцінку, прагнучи підійти ближче до істини. Щодо історії арабів, особливо періоду середньовіччя, Кримський без перебільшення зробив значний крок вперед порівняно з його попередниками та сучасниками.

Вчений зараховує арабів до найпівденнішої гілки народів семіто-хамітської групи, що ще в сиву давнину створила високу і оригінальну культуру. Через крайню нерівномірність фізико-географічних умов півострова гілка та з давніх-давен ділиться на два економічно й історично нерівних відгалуження — арабів-кочівників і арабів-землеробів. Через неможливість поєднувати скотарство з землеробством і вести осілий спосіб життя величезна більшість населення Аравії примушена жити «споконвічним первісним (первісно-общинним.— *К. Г.*) життям»²³. Відомий консерватизм і складність існування зумовлена кровною помстою, відособленість племен привели до того, що кочова Аравія, всупереч останнім семітам, «довгий час зовсім не жила історичним життям, і в світовій історії певну участь брали тільки її околиці». Тут (на околицях Аравії) Кримський нараховує, починаючи з 1200 р. до н. е. і закінчуючи 570 роками н. е., приблизно десять арабських держав, що послідовно змінювали одна одну або існували водночас.

Особливий внесок до скарбниці людської цивілізації зробили, справедливо наголошує Кримський, араби Йємена. «В південній Аравії, власне, у родючому приморському Йємені, з «країною ладану» (Хадрамавтом і Магрою) на торговому морському шляху між Індією і країнами Середземного моря (Сірією, Єгиптом) дуже рано розвинувся,— констатує історик,— осілий, культурний побут, і торговий, і землеробський...»²⁴ Його «життєвим нервом» були грандіозні зрошувальні споруди поблизу Маріба, насамперед

²³ А. К р и м с к и й. История арабов и арабской литературы, ч. I, стор. 17.

²⁴ Т а м ж е, стор. 19.

«гребля, яка оплодотворювала неродючу місцевість»²⁵. Про існування південноаравійської цивілізації свідчить ряд царств, які в уяві народів Сходу довго залишались окутані димкою чарівної принади, були символом багатства і природної краси. За рівнем розвитку вони не поступалися державам Стародавнього Єгипту та Месопотамії. Останнє з південноаравійських царств — Хим'яритське (загинуло в VI ст. н. е. під ударами ефіопів) — Кримський розглядає як попередника загальноаравійської держави арабів з центром в Медіні — Мецці.

Висновки Кримського про культурну роль народів Південної Аравії в загальних рисах повністю співпадають з висновками сучасних дослідників. Ф. Енгельс писав К. Марксу: «Там, де араби жили осіло, на південному заході, вони були, очевидно, таким же цивілізованим народом, як єгиптяни, ассірійці і т. д.; це доводять їхні архітектурні споруди»²⁶. Без сумніву, Кримський в дожовтневі роки не був знайомий з наведеним висловлюванням Енгельса і дійшов подібного висновку цілком самостійно.

Оригінальними є судження А. Кримського про причини остаточного занепаду південноаравійської цивілізації. Історики-арабісти, ґрунтуючись на народних переказах, що збереглись в Аравії до XX ст., пояснювали цей процес проривом близько середини II ст. н. е. Марібської греблі²⁷. Вода, а слідом за нею піщані заноси нібито завдали полям і садам Південної Аравії непоправимих спустошень. Землеробське населення, як говорить народна арабська традиція, змушене було йти в Хіджаз та Центральну Аравію, і Південна Аравія занепала.

У ранніх працях з історії арабів Кримський підтримував цю версію²⁸, але згодом в результаті поглибленого вивчення джерел і нових археологічних відкриттів піддав її критиці. На думку історика, правдоподібно, до того ж частково, лише друга частина версії — відхід населення на

²⁵ А. Крымский. История арабов и арабской литературы, ч. I, стор. 1.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 240.

²⁷ Зафіксований документальними даними прорив знаменитої Марібської греблі відбувся в VI ст. н. е. Йменському сільському господарству він завдав значних збитків, але гребля невдовзі була відбудована (Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 62).

²⁸ А. Крымский. История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы, стор. 11а.

північ. Але це були «можливо кочівники, що проживали на околицях Йемена, а не городяни (культурні)»²⁹. Відхід кочових племен, на думку вченого, не міг призвести до занепаду господарського життя Йемена, а скоріше був одним з прямих наслідків цього процесу. Справжні причини занепаду Кримський бачить у втраті Південною Аравією ролі перевалочної бази на світовому торговельному шляху, що зв'язано з відомими вдосконаленнями в мореплавстві. «В період римських імператорів,— пише він,— коли римські кораблі з індійськими товарами могли вже не розвантажуватись у Південній Аравії, а прямо йшли до єгипетських портів на Червоному морі, Йемен, як держава — торговельний склад, перестав бути таким — і збіднів»³⁰.

Що ж до Марібської греблі, то вона, констатує історик на підставі фактичних даних, а не традиції, працювала справно ще навіть «незадовго до Мухамеда»³¹.

Другою причиною занепаду Південної Аравії, її військового послаблення і, нарешті, втрати державності Кримський вважає виснаження «в боротьбі з арабами-хіджазцями, у яких Мекка була тоді вже більше чи менше загальним, хоч і не єдиним, язичеським центром»³².

Такий досить обережний, не категоричний висновок Кримського про причини занепаду Південної Аравії на зорі раннього середньовіччя підтверджується сучасною радянською історичною наукою³³. Слід також зауважити, що весь комплекс обставин занепаду Йемена через відсутність достатніх даних історичною наукою залишається не з'ясованим до наших днів³⁴.

Крім південноаравійських увагу Кримського привертали й інші держави та державні утворення арабів на зорі середніх віків: васальне од Візантії царство Гасанідів (на кордоні Палестини і Сирійської пустелі, кінець V ст.); протилежне йому, васальне від Ірану царство Лахмідів (на сти-

²⁹ Під «культурними городянами» Кримський розуміє міське землеробське і торгово-ремісничє населення Півдня Аравії.— А. К р и м с к и й. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 18.

³⁰ Там же.

³¹ А. К р и м с к и й. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 18.

³² Там же, ч. I, стор. 18.

³³ Всемирная история, т. III, стор. 106.

³⁴ Е. А. Б е л я е в. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 61.

кові Сирійської пустелі і Месопотамії, умовно від 195 р. до початку VII ст.). Держави ці в арабській соціально-економічній і політичній історії не зіграли такої ролі, як південноаравійські, проте Кримський небезпідставно бачить в них «посередницькі ланки, через які навіть до бедуїнів внутрішньої Аравії, а тим більше Хіджазу, потроху проникало знайомство з високою культурою цивілізованих народів»³⁵; у VII ст. вони, крім того, «послужили воротами для завойовницького руху арабів півострова, об'єднаних діяльністю Мухамеда»³⁶. Як і останнє Хим'яритьське царство Південної Аравії, Гасанідське і Лахмідське царства на північному і північно-західному кордонах півострова Аравії історик вважає попередниками загальноаравійської держави з центром в Медіні й Мецці.

* *
*

Розгляд процесу політичного об'єднання арабів у єдину загальноаравійську державу А. Ю. Кримський розпочинає з історії виникнення ісламу. Вказавши на остаточну втрату Йеменом ролі держави — торговельного складу як на один з елементів, що посилив тягу арабів, зокрема мекканських, до об'єднання з метою захоплення воєнних трофеїв, виходу з кризи шляхом примусового повернення або власного переселення в район нових торговельних шляхів, перенесених Сасанідами на північ, вчений наголошує, що для успіху необхідна була міцна держава з сильною боєздатною армією. В умовах роз'єднаної на різні за характером діяльності племена Аравії така держава могла бути створена тільки під прапором монотеїстичної релігії, якою став іслам (мусульманство).

Засновником ісламу Кримський вважає купця Мухамеда родом з Мекки. Появу пророка, а згодом і об'єднувача саме в цьому місті півострова вчений справедливо пов'язує з трьома факторами. По-перше, місто Мекка ще задовго до проповіді мусульманства було одним з важливих релігійних і торговельних центрів Аравійського півострова. Тут знаходився храм Кааба, «де були зібрані божки всіх племен», серед них найвища святість арабів-язичників —

³⁵ А. Крымский. История арабов и арабской литературы, ч. 1, стор. 20.

³⁶ Там же.

«Чорний камінь»³⁷. До «Чорного каменя», до Кааби, «щорічно здійснювалось урочисте пілігримство, хадж, що супроводжувалось ярмарком неподалік од Мекки, котра мала від нього, а значить і від самого язичництва, великий прибуток»³⁸. По-друге, Меккою і храмом Кааба від 440 р.³⁹ володіло купецьке плем'я Курейшитів. «Воно вело сухопутні торговельні зносини з Південною Сірією і Палестиною, відправляючи туди по Червономорському узбережжю каравани з вантажами шкір, ізюму і т. п. місцевої сировини»⁴⁰. За характером правління Мекка, на думку Кримського, «була купецькою республікою»⁴¹, отже, містом-державою, в економічній (а також і релігійній) залежності від якої перебувала значна кількість племен Аравії. Потретє, в Мецці і економічно зв'язаному з нею Ясрібі (згодом — Медіні) була поширена ідея «про єдиного Аллаха» (бога). Зростанню ідеї, на безспідставну думку вченого, сприяла наявність в Йємені, Мецці, Медіні, обабіч караванних шляхів до Палестини й Сірії, значних груп населення, що сповідали монотеїстичні християнство, іудаїзм і суто арабське релігійно-моралістичне вчення (у Кримського «практичну (етичну) монотеїстичну релігію»⁴²) *ханіфізм*. Протиставляючи численним племенним і місцевим богам свого єдиного бога (рахмана), ханіфізм висловлював ідею всеарабської релігії і закликав до наполегливої боротьби за її поширення. Цими монотеїстичними ідеями проникся купець Мухамед.

Іудаїзм і християнство не могли замінити все ще переважаючі політеїстичні вірування арабів, оскільки були або надміру національні (іудаїзм), або догматичні (християнство). Отже, іудаїзм і християнство були неприйнятні

³⁷ А. Кримський. Мусульманство и його будучність, стор. 2.

³⁸ А. Крымский. Магомет.—Энциклопедический словарь «Гранат», изд. 7, т. 27, стовп. 595.

³⁹ А. Крымский. Мусульманство і його будучність, стор. 2.

⁴⁰ Там же, стор. 3.

⁴¹ Тут відчувається явне перебільшення і модернізація, а може й помилка, нерозуміння справжньої соціально-економічної і політичної ролі Мекки. На час появи ісламу мекканське плем'я курейш мало таку ж родоплемінну організацію, як і всі інші племена Аравії, лише процес розкладу первіснообщинних відносин там був більш розвинутий і тому спостерігалось зародження державних установ (Т. А. Чистякова. Арабский халифат. М., 1962, стор. 9; Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 101—102).

⁴² А. Крымский. Мусульманство і його будучність, стор. 4.

і незрозумілі для арабської більшості. Тому Мухамед в зрілому віці зробився ханіфом⁴³. Але ханіфізм, що на озброєння взяв від іудаїзму та християнства тільки «науку про божу кару і заплату» і синонімізував віру в бога з «відданням себе богові», тобто з «покірністю богові», не знайшов широкої підтримки серед населення Аравії. «...Скептична більшість арабів,— нотує Кримський,— напрочуд мало інтересувалася поняттями про бога та будуче життя і не відчувала найменшої потреби шукати нової віри та розставатися зі своєю попередньою, поганською релігією, релігією славних предків, що ще до того не багато або й зовсім не в'язала чоловіка обов'язками»⁴⁴. Особливо вороже зустрінутий був ханіфізм в Мецці. Обездоленим верствам мекканців він нічого не давав, крім обіцянки кращого існування після смерті, в потусторонньому світі. Панівній верхівці ханіфізм загрожував втратою Кааби.

Проте епоха політеїзму й політичної роз'єднаності в Аравії наближалась до кінця. Тяга до об'єднання брала верх. А це вимагало відповідних змін у світогляді практичного араба, що звик до відособленості. На тій стадії розвитку зміни могли відбутися лише під впливом проповіді релігійного монотеїзму.

В обстановці, що склалася, наступає другий етап ханіфізму, зв'язаний з виходом на арену релігійного і політичного життя Хіджазу ханіфа Мухамеда. Чи з погляду на цензуру (згадаймо синодальний суд над істориком), чи бажаючи не образити почуття віруючих мусульман, чи віддаючи певну данину історичній традиції мусульман, Кримський зв'язує виступ Мухамеда з «видінням від господа, що повеліло йому виступити перед язичниками проповідником-апостолом споконвічної віри в єдиного бога». Цю віру новопризнаний апостол, за прикладом ханіфів, не міг інакше назвати, як «вірою Авраама» і «відданістю богу»⁴⁵.

Першими визнали апостольство Мухамеда його сім'я і близькі друзі, як, наприклад, багатий купець Абу-Бакр і енергійний Омар. Далі «послідувало навернення багатьох арабів і деяких вільних»⁴⁶. Останній факт наведений на-

⁴³ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, стор. 4.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ А. Кримський. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27, стовп. 595.

⁴⁶ Там же, стовп. 596.

чебто випадково, але у поєднанні з яскраво вираженим і недвозначним наголосом історика на сиритсько-плебейське походження новоявленого пророка свідчить про спробу проникнути в класово-соціальні корені виникнення ісламу. Ще очевидніша спроба в поясненні перших невдач проповіді мусульманства в Мецці. Ці невдачі, на думку історика, полягали в опорі «корейшитських вождів, які олігархічно правили Меккою і ґрунтовно розуміли, що торговельні інтереси і добробут мекканської аристократії зв'язані з поганськими пілігримськими ярмарками у Каабі»⁴⁷. Засудження проповідниками ісламу ідолопоклонства загрожувало знищенню Кааби з усіма наслідками, що випливали з цього⁴⁸.

Після невдалого майже двадцятирічного місіонерства в Мецці Мухамед та його прибічники здійснили хіджру (переселилися) в Ясріб (Медіну), де, об'єднавшись з місцевими ансарами, заснували першу мусульманську общину. Остання стала «ядром політичного об'єднання Аравії»⁴⁹.

В історичній літературі з приводу хіджри мусульман Мекки в Медіну довгий час точаться суперечки. Одні автори вважають хіджру втечею, інші — переселенням. Від характеру розв'язання цього на перший погляд несуттєвого питання залежить правильне трактування процесу виникнення першої загальноаравійської держави.

Якщо хіджра — втеча, то роль Медіни була в цих подіях випадковою. Визначилась вона, начебто, тільки щасливим збігом обставин. Склалися б останні трохи інакше і Ясріб не став би «містом пророка» (власне Медіною), містом-ядром політичного об'єднання Аравії.

Якщо ж хіджра — переселення, то це свідчить, що жи-

⁴⁷ А. Крымский. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27, стовп. 596.

⁴⁸ Причиною краху проповіді ісламу в Мецці було також розчарування в ній рабів і бідняків-вільних. Зокрема, в початковий період апостольства Мухамед засуджував багатство і багатіїв, які «пожирали имущества попусту» (Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. М., 1963, сура 4, стих 159(161), але далі словесного осуду не пішов. В інших сурах Мухамед санкціонував існуючу нерівність і свавілля (Коран, сура 4, стих 123(123)). Кримський констатує, що крім мекканської верхівки Мухамед був осміяний натовпом (плебсом) Мекки, але не пояснює причин (А. Крымский. Магомет.— Энциклопедической словарь «Гранат», т. 27, стовп. 596).

⁴⁹ Всемирная история, т. III, стор. 107.

телі Медині були підготовлені до прийняття проповідника єдинобожжя і глашатая об'єднання арабів.

Отже, йдеться про те, в якому пункті півострова виникли найбільш сприятливі соціально-економічні та політичні передумови об'єднання? Які процеси, або мотиви, були первинними, а які вторинними? Що підготувало, за словами Маркса, «мусульманську революцію»?⁵⁰ І нарешті, яку роль зіграв у цих подіях Мухамед? Чи арабська держава виникла завдяки лише його діяльності, пророцтва, чи це результат соціально-економічного і політичного розвитку племен Аравії? Що ж до хіджри в Медину, то це епізод чи необхідність?

Наприкінці 90-х років XIX ст. і значною мірою тепер арабська історіографія не порушувала питань, майже сліпо слідуючи мусульманській історичній традиції⁵¹. Буржуазна, зокрема західноєвропейська, історіографія піддала цю традицію критиці, але, будучи ідеалістичною, зводила виклад подій виключно до ролі Мухамеда та його сподвижників. Хіджра трактувалась по-різному. В Мецці Мухамеда, начебто, не розуміли. Його пророцтво з «соціалістичними тенденціями»⁵² підняло проти перших мусульман мекканську знать, численний персонал служителів храму Кааби. Мухамедові загрозувала смерть і він вимушений на хіджру до Ясріба. Там пророк, очевидно, мав прихильників і дійшов з ними згоди. Ясрібці підтримували тісні стосунки з євреями і, самі того не усвідомлюючи, перейнялись монотеїстичними ідеями⁵³. Деякі історики до цих факторів приплюсовують ще ворожнечу ясрібців з мекканцями, що зрештою і використав Мухамед, розпочавши війну з Меккою, перетворивши Каабу на киблу⁵⁴, а згодом на місце поклоніння всіх мусульман Аравії. На цьому коло питань щодо характеру хіджри і ролі Медині в процесі створення ядра політичного об'єднання Аравії закруглялося. Медіна стала «містом пророка», а Мекка — місцем поклоніння мусульманському фетішу — «Чорному каменю».

⁵⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 28, стор. 208.

⁵¹ Л. И. Климович. Ислам. М., 1965, стор. 4.

⁵² Такої думки дотримується прогресивний буржуазний історик А. Массе — один з стовпів сучасного західноєвропейського ісламознавства (див. його книгу «Ислам». М., 1964, стор. 29).

⁵³ Так трактують хіджру і деякі радянські історики (Т. А. Чистякова. Арабский халифат, стор. 14).

⁵⁴ Місце, до якого повертаються під час молитви.

Цієї схеми дотримувався у ранніх працях і Кримський⁵⁵. Але після ґрунтовного дослідження історії арабів та ісламу вчений відійшов від неї, що було чи не першою спробою в російській дожовтневій історіографії дати достовірну картину виникнення ісламу і Арабської держави. В останній з своїх дожовтневих розвідок з цієї проблеми — статті «Магомет»⁵⁶ — Кримський трактує хіджру мусульман в Ясріб не як трагічну втечу, а як задалегідь зважене, цілком прозаїчне переселення в місто, вороже курейшитській верхівці «по соціально-економічних інтересах». «Медіна, — далі розвиває свою думку вчений, — всупереч торговій олігархічній республіці Мецці, являла собою землеробсько-пальмовий оазис, в якому співжило кілька землеробських поселень, що дробилися, кожне на родові садиби («дър»), не зв'язані між собою ніякою політичною владою»⁵⁷. Очевидно, торгово-лихварські щупальця мекканців вже дотягувалися до ясрібських «дърів» і це викликало бажання останніх об'єднатися, щоб дати мекканській олігархії належну відсіч. Крім того, Ясріб роздирали постійні сутички між двома язичеськими (арабськими) і трьома іудейськими (єврейськими)⁵⁸ племенами, в основі яких лежали також економічні (класові) інтереси. Ясрібські племена, що сповідали іудаїзм, будучи аборигенними, досягли більш високого рівня матеріального і культурного розвитку, ніж прийшли язичники. «В своїх руках» вони «тримали торгівлю вином, зерновим хлібом, фініками», в них було досить розвинуте ремесло, зокрема обробіток золота, «в них можна було дістати грошей під процент». Бідняк-язичник з задрістю дивився на багатство сусідів і не проти був «поділитися» ним. Частина ясрібців-язичників «просто прийняла» іудейське віросповідання і таким чином зрівнялася політично і економічно з аборигенами, а частина підтримувала стосунки з Мухамедом і його при-

⁵⁵ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, стор. 7—8.

⁵⁶ А. Крымский. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27.

⁵⁷ Там же, стовп. 597.

⁵⁸ З приводу етнічної приналежності медінських племен існують різні думки. Є. О. Беляєв вважає, що три іудейських племені («в крайньому випадку більшість із них») були корінними арабами. Кримський також не бачив етнічної різниці між «неарабськими» і «арабськими» племенами Ясріба.

бічниками, закликала останніх в Ясріб, сподіваючись з їх допомогою розв'язати внутрішні і зовнішні проблеми. Отже, економічні, а не чисто релігійні або навіть етнічні фактори були першопричиною прийняття частиною ясрібців ідей проповідника монотеїзму Мухамеда, який до того ж ворогував з олігархічною Меккою. Торгово-лихварські щупальця Мекки в першу чергу загрожували біднішим племенам Ясріба (племенам хазрадж і аус).

Мухамед чи практичніші у світських справах його «друзі — тесть Абу-Бакр (батько Аїші) і Омар» (це питання Кримський вважає не досить з'ясованим) виявилися «осіяні тверезим політичним тактом, тонкою політичною далекозорістю, чудовим організаторським талантом...»⁵⁹ Переселившись в Ясріб, вони прагнули об'єднати його різнорідні елементи, спробувавши з цією метою зблизитись навіть з євреями (шляхом прийому деяких їхніх обрядів і догматів та «роблячи Єрусалим киблою»), але ті «рішуче відкинули науку Мухамеда»⁶⁰. Тоді переселенці («мухаджири») об'єдналися з аус і хазрадж та з деякими іншими дрібними племенами оазиса Ясріб, створили разом з ними «ансарську общину» (допоміжну щодо пророка) і вигнали з Медіни всіх незгодних прийняти іслам. Сила ансаріїв насамперед була спрямована проти іудейських племен. Їх майно, будівлі, землі переможці розділили між собою. Цей крок Кримський вважає дуже далекоглядним у політичному відношенні і суттєвим для розуміння дальших успіхів ісламу. Він, на небезпідставну думку вченого, допоміг Мухамедові «розповсюдити признання свого верховенства серед навколишніх бедуїнських племен». «На хижих бедуїнів накладав свій вплив отриманий від господа догмат про священну війну з невірними, при якій майно переможених... повинно належати переможцям — вірним»⁶¹.

За значною допомогою «вірних» медінські мусульмани після вдалих грабінницьких нападів на купецькі каравани курейшитів змогли через шість років після хіджри добитися права з'являтися на богомілля в Каабу, ще через два роки — увійти в Мекку переможцями, — примусити курейшитську верхівку покоритись, перетворити Мекку в тео-

⁵⁹ А. К р ы м с к и й. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27, стовп. 599.

⁶⁰ А. К р и м с ь к и й. Мусульманство і його будучність, стор. 8.

⁶¹ А. К р ы м с к и й. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27, стовп. 599.

кратичну столицю новоявленого ісламу і закласти основи Арабської держави. «Таким чином,— резюмує Кримський,— відбулось об'єднання Аравії — задача, яка досі нікому не вдавалася. Бували і до М[ухамеда] спроби згуртувати арабів політично, але кінчались вони невдачею, розбивались об арабський племінний партикуляризм»⁶². Іслам з його проповіддю монотеїзму, «братства» всіх віруючих виявився, отже, цілком принагідною ідейною зброєю в руках об'єднувачів. Релігійну, а разом з нею і політичну гегемонію Мухамеда з його мухаджирами і ансарами, підтриману, безперечно, військовою силою, тепер порівняно легко визнавало кожне арабське плем'я, оскільки «національна (племінна.— К. Г.) гордість від неї не терпіла»⁶³.

Поглядам Кримського на цю проблему властиві й істотні недоліки. Зокрема, він не розкрив роль економічного фактора в об'єднанні арабів, роль класів, дуже смутно уявляв характер суспільних відносин в Мецці, а також у Ясрібі (Медіні). Релігія для Кримського — не ідеологічна надбудова, що має яскраво виражений класовий характер, а якась надкласова сила. Природно, що при такому підході неможливо по-науковому розкрити роль ісламу в консолідації арабських племен, його класову суть.

Не зміг А. Ю. Кримський повністю відійти і від деяких інших хибних і навіть шкідливих концепцій, поширюваних наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. представниками західноєвропейської і казенно-російської орієнталістики. При викладі змісту мусульманської релігійної міфології А. Кримський користувався також літературними прийомами, які звичайно застосовуються при описі історичних фактів і реальних явищ. Останнє слід вважати певною даниною часові.

* *
*

Історію арабів часів халіфату Кримський ділить на: 1) арабський період (від заснування халіфату, 632 р., до Омейядів включно, 750 р.); 2) період приходу до влади і розквіту державної могутності Абасидів (від часу падіння

⁶² А. К р ы м с к и й. Магомет.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 27, стовп. 600.

⁶³ Т а м ж е.

Омейядів до майже середини IX ст.); 3) період занепаду Абасидів (друга половина IX ст.— середина XIII ст.).

Перший період Кримський характеризує як період «переваги чисто арабського духу», або як чисто арабський; другий — як пору «політичного і культурного розвитку ісламської імперії при участі арабізованих переможених народів»; третій — як період розкладу халіфату на самостійні політичні елементи, що супроводжувався клерикальною реакцією. Завершилось існування халіфату спочатку «згубним господарюванням тюрків, а остаточно — нищівним натиском монголів»⁶⁴.

Принцип періодизації історії Арабського халіфату Кримського надзвичайно довільний. В основу його історик поклав етнічно-психологічні, релігійно-культурні і політико-територіально-династичні фактори. Такий же відбір і виклад історичних подій. Історик прагнув бути скрупульозно об'єктивним, але, не маючи уяви про закономірність історичного процесу, дійшов до звичайного еkleктизму. Тому переважна більшість положень Кримського щодо історії халіфату тепер (особливо після виходу ряду праць радянських дослідників) уже застаріла⁶⁵. Певний інтерес зберігають лише поодинокі судження. З них особливу увагу слід звернути на ті, які були, а нерідко залишаються й донині, предметом гострих суперечок в науці, викликаних протилежними ідейно-теоретичними та політичними позиціями істориків, а також відносною скупістю джерел тощо. Найбільш рельєфно суперечності ці проявилися в характеристиці епохи арабських завоювань, в з'ясуванні причин воєнних успіхів арабів.

До революції буржуазні, особливо місіонерствуючі, історики, не надаючи належної уваги фактам, обходячи, довільно трактуючи чи просто фальсифікуючи їх, причини воєнних успіхів арабів зводили до дикого релігійного фанатизму, властивого начебто грубій арабо-мусульманській расі. Для підтвердження цієї тези використовувався узаконений Кораном і начебто абсолютизований «праведними» халіфами п'ятий обов'язок мусульман — джихад (священна війна). У царській Росії таке твердження містилося навіть на сторінках шкільних підручників. Явною політичною ме-

⁶⁴ А. Крымский. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 120.

⁶⁵ Е. А. Беляев. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, стор. 165, 209.

тою його було прагнення обілити політику колонізаторів на Сході, кинути тінь на національно-визвольний рух, який наростав, підмінити патріотично-соціальною суттю останнього версією про мнимий і споконвічний мусульманський фанатизм, ворожий християнській Європі. Історики, зокрема «спеціалісти» з ісламу та середньовічної історії арабів, покликані були «довести» природжену схильність останніх до «джіхаду».

Як демократ, А. Кримський не міг розділяти подібну трактовку проблеми і вже в перших працях з історії ісламу та арабів по-своєму пояснював причини воєнних успіхів мусульман-арабів. На думку Кримського, в основі їх лежали три основних фактори: 1) «грабіжна жадоба здобичі, що викликала звичайну арабську хоробрість»; 2) «сувора дисципліна, вироблена для індивідуалістів-арабів Мухамедом»; 3) «внутрішня слабкість Персії й Візантії, що була прекрасно znana арабам»⁶⁶.

На доказ такого трактування причин воєнних успіхів арабів Кримський наводить факти, почерпнуті здебільшого з першоджерел. Найголовніші з них — слабкість двох тодішніх сусідів арабів — Персії та Візантії, що полягала в загальному виснаженні, різкому загостренні соціальних протиріч, міжусобній і релігійній боротьбі, посиленні гніту та експлуатації трудящих мас, особливо залежних від Візантії та сасанідського Ірану країн і областей. Тому, констатує історик, «в тих сторонах ніхто й не намагався, щоби робити перешкоди», більше того, через ненависть до пригноблювачів «населення само прикликала арабів і помагало їм»⁶⁷.

Поведінку населення Кримський пояснює відносно кращими умовами його існування на випадок добровільного підкорення арабському пануванню. Платячи поземельний та подушний податки, підкорені арабам народи могли спокійно зберігати свою релігію, звичаї тощо. Зайняті захопленням військових трофеїв, араби не втручались в суспільне виробництво підлеглих народів, не змінювали спочатку навіть систему управління. Їх поселення на завойованих територіях нагадували військові табори. Халіф Омар I (634—644) навіть заборонив арабам володіти в підкорених

⁶⁶ А. Кримський. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 129.

⁶⁷ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, стор. 28—29.

країнах земельною власністю, плануючи об'єднати арабів-мусульман «в щось на зразок релігійно-комуністичної братерської общини»⁶⁸. Кримський підкреслював, що так було навіть при Омейядах, але саме тоді араби-завойовники завершили перший етап своїх вдалих воєнних експедицій.

Проти «фанатичної» версії успіхів арабів Кримський навів факти, які свідчать, що бедуїни — основа арабського війська — не знали і не могли знати навіть основ ісламського вчення, крім формули «В ім'я бога милосердного!», бо Коран — біблія ісламу — почав складатися під час і навіть пізніше перших успішних походів. Основи ісламу не завжди знала навіть теократично-політична верхівка арабів, а омейядські халіфи, за доказами Кримського, були скоріше природженими атеїстами-богохульниками, ніж віруючими фанатиками⁶⁹.

* *
*

З інших проблем, порушених Кримським-істориком у працях про арабське середньовіччя, на увагу заслуговують його погляди на характер сектантських рухів. Історії цих рухів вчений присвятив значну кількість сторінок в новому, переробленому виданні «Истории арабов», доповідях Східній комісії, опублікованих у II і IV томах «Древностей восточных», статтях про окремі мусульманські секти (в енциклопедичних словниках Брокгауза і Єфрона, в словнику товариства «Гранат»).

Сектантські рухи А. Кримський розглядав як форму соціального протесту середньовічного селянства і плебейських мас міста районів поширення ісламу і арабського панування (наприклад, рух карматів, хариджитів), як одягнену в сектантську релігійну одягу політичну боротьбу за владу з боку різних угруповань експлуататорської верхівки Арабського халіфату (такою була, зокрема, секта ісмаїлітів), нарешті, як форму боротьби підкорених арабами народів за свою незалежність. Корені сектантських рухів Кримський бачив в соціальному протесті селян-общинників і рабів, до яких у «великій кількості приєднува-

⁶⁸ А. Кримський. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 124.

⁶⁹ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, стор. 26—27.

лися пролетарі і взагалі люди, незадоволені соціальними порядками»⁷⁰ (секта карматів), в прагненні бедуїнів Аравії і трудящого населення Месопотамії добитися розвитку халіфату по демократично-общинному шляху (секта хариджитів)⁷¹.

Особливо високо цінив історик рух хариджитів, який характеризував як демократичний, найбільш ранній протест трудящих мусульман проти експлуаторської верхівки халіфату. Хариджитів вчений називає «скоріш партією демократичного характеру», ніж сектою⁷². Разом з тим він далекий від ідеалізації руху, вказує на його слабкі сторони, а згодом — на явну реакційність внаслідок абсолютизації окремих догм і лютої нетерпимості, що супроводжувалася кривавими погромами тощо. Особливо відзначалися цим кармати. Вони «протягом III—IV ст. були бичем Аравії, Сирії, Іраку і Персії; вони грабують, гонять жителів у неволю, накладають окупа і сіють панічний жах»⁷³. Секту ісмаїлітів Кримський розглядає як просякнуту ідеями піфагоризму, аристотелізму, платонізму, маніхейства, бардесанізму, магізму та інших містичних релігійно-філософських систем, добре законспіровану і чітко діючу таємну організацію мусульман-шіїтів. «Будучи міцною організацією, ісмаїлізм повільно, але міцно оплутував невидимим ланцюгом весь халіфат,— наголошує історик,— і втягував в себе парсів, махомеддан, іудеїв, християн та інших». Це була космополітична організація найбільш освічених верств халіфатського суспільства. Ісмаїлістські місіонери (даї), використовуючи незадоволення трудящих мас існуючим ладом, утисками пропагували свої ідеї і серед простолюдинів, залучаючи їх в організацію, але останні ставали «сліпою зброєю в руках перших»⁷⁴.

Поряд з правильними в основному поглядами на секти та сектантські рухи в середньовічному мусульманському світі Аг. Кримський допустився і ряду неточних, помилкових, модерністичних тверджень, характерних тогочасній

⁷⁰ А. К р ы м с к и й. Карматы.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 28, стор. 556.

⁷¹ А. К р ы м с к и й. Хариджиты.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 73, стор. 72.

⁷² Там же.

⁷³ А. К р ы м с к и й. Карматы.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 28, стор. 556.

⁷⁴ А. К р ы м с к и й. Исмалиты.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 25, стор. 394.

домарксистській історіографії. Історик, наприклад, терміном «пролетарі» називає середньовічний міський плебс і навіть експропрійоване селянство⁷⁵. Не менш довільно вживає Кримський термін «національність»⁷⁶ і особливо такий термін, як «комунізм». Останній історик застосовує при характеристиці соціально-економічних вимог окремих сект і навіть релігійно-політичної діяльності халіфа Омара I⁷⁷, до того ж без будь-яких застережень, уточнень типу «первіснообщинний» або «зрівняльний» комунізм тощо.

Незважаючи на вказані недоліки, значення праць Кримського про сектантські рухи в Арабському халіфаті велике, оскільки це була перша спроба в російській історіографії висвітлити соціальні корені їх походження і розвитку, спроба розглянути боротьбу течій в ісламі у зв'язку з політичним життям арабського середньовічного суспільства.

2. А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ОКРЕМІ ПАМ'ЯТКИ АРАБЬСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Крім суспільно-політичної й релігійної історії арабського середньовіччя значну увагу приділив А. Кримський дослідженню окремих пам'ятників культури арабів, зокрема такому всесвітньовідомому шедевру, як казка «1000 і одна ніч», і священній книзі мусульман — «Коранові», що є також видатним пам'ятником арабської культури. Коло наукових інтересів Кримського-історика перепліталось з його інтересами як дослідника арабської літератури.

«1000 і однієї ночі» вчений присвятив історико-літературний нарис, написаний як передмова до російського видання праці датського дослідника І. Еструпа «Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии» (М., 1905)⁷⁸. Але це цілком самостійне, талановите, як

⁷⁵ А. К р ы м с к и й. Карматы.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 28, стор. 556.

⁷⁶ А. К р ы м с к и й. Хариджиты.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 73, стор. 72.

⁷⁷ А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы, ч. II, стор. 124.

⁷⁸ Перший варіант нарису Кримський написав українською мовою під назвою «Вступні читання до історії арабських приповістей, оповідань і казок», що мали стати основою для його лекцій на скликаному з ініціативи І. Франка семінарі у Львові. З невідомих причин Кримському не вдалося прибути до Львова. Нарис, про який йдеться, є перекладом з українського оригіналу, здійсненим учнями вченого.

відзначила тогочасна критика ⁷⁹ і, зокрема, письменник Лев Толстой ⁸⁰, дослідження.

Давши оцінку дослідженню Еструпа, вказавши на його «неясні чи навіть слабкі» місця, підкресливши користь праці для російського читача, Кримський у нарисі викладає історію перекладів «1000 і одної ночі» на європейські мови, захоплення нею читачів, видатних діячів нової європейської культури, вказує на її вплив на творчість письменників-романістів, зокрема Діккенса, Гофмана та деяких інших. Причину захоплення «1000 і одною ніччю» Кримський бачить в тому, що казки збірника «містять у собі... всі ті дані, яких ми чекаємо від гарних казок», і водночас вони — «прекрасні побутові повісті, з художньо і рельєфно намальованими реальними побутовими картинами» арабського середньовічного життя. «В дещо прикрашеному, надто розкішному зображенні, — констатує Кримський, — ми все ж таки впізнаємо справжній двір султанів та халіфів, особливо в обстановці двору Харуна ар-Рашида; перед нами відкривається справжнє життя і обстановка багатого купецького дому; дуже часто казки ведуть нас до найбідніших прошарків населення і у виразних подробицях малюють перед нами їх найнеприкрашене життя...» ⁸¹

Перегукуючись із західноєвропейським коментатором «1000 і одної ночі» Леном, історик доходить висновку, що за цим твором можна уявити середньовічне арабське суспільство. «Крім виразної реальності в описах побутових, — констатує історик, — «1000 і одна ніч» відзначається виразною реальністю у змалюванні діючих осіб: два-три штрихи — і перед нами живо піднімаються різноманітні типи. Ось перед нами величні і щедрі, хоч розумово досить обмежені, государі, а поряд з ними розумні і цнотливі радники-міністри, інколи добрі, інколи негідники, причому східний государ, до речі, частіше піддається впливові другого типу. Ось галерея стариків, які знають, що таке життя; одні з них — хитрі, злі чаклуни (ці — вогнепоклонники або люди далекої Північної Африки), інші — шановні старці, мудрі своїм досвідом патріархи родини...» ⁸²

⁷⁹ Див. рецензію Яцимирського в журналі «Исторический вестник», 1905, т. ХСІХС2, стор. 7—19.

⁸⁰ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

⁸¹ Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков, вып. VIII, стор. XII.

⁸² Там же, стор. XIII.

Кримський солідаризується з Е́струпом, що прабатьківщину «1000 і одної ночі» слід шукати в древній Індії, звідки збірник повістей потрапив до Персії, а потім був запозичений арабами. Від первісного варіанту араби зберегли хіба що основну сюжетну канву оповідань, протягом кількох поколінь переробивши і доповнивши їх, доказом чого, на думку дослідника, є мова: «то класична, то простонародна»⁸³. Таким чином, «1000 і одна ніч», подібно пісням Гомера, — плід колективного генія багатьох поколінь і народів Сходу і, в останню чергу, арабських народів періоду середньовіччя, в результаті чого в ньому найбільш випукло відбилися арабське суспільство до XVI ст.

Оскільки «1000 і одна ніч» є зразком народної творчості, то у ній, як у дзеркалі, відбилися соціальні суперечності на арабсько-мусульманському Сході між деспотом-государем, його вельможами і народом, між середньовічною схоластикою, освяченою ортодоксальним ісламом, і здоровим людським глуздом. На Сході це добре розуміють, підкреслює вчений. Тепер книгу, яку любить увесь світ, зокрема юнацтво, у тому числі й країн Сходу, «книжники-схоласти вважають скучною... і навіть шкідливою в естетичному відношенні». Вони підтримують і поширюють різні забобони про книгу, зокрема буцімто той, хто прочитає її від початку до кінця, повинен вмерти, збідніти, а діти його запаршивіють. Подібний погляд на «1000 і одну ніч» силкуються пояснити наявністю в ній порнографічних епізодів («із-за вставок спеціалістами-оповідачами в кав'ярнях та інших місцях для розваг»), але це зовнішній бік справи, наголошує історик, суть — в соціально-політичній і антиортодоксальній загостреності твору⁸⁴.

Така трактовка «1000 і одної ночі», до речі, відмінна від Е́струпової, далеко виходила за межі простого вступу до перекладної книги, відкривала перед читачем нову сторінку культури народів Сходу, вказувала на можливість і навіть необхідність розглядати твір як джерело для відтворення соціально-економічних відносин і особливо побуту населення Арабського Сходу в середні віки.

⁸³ Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков, вып. VIII, стор. XII.

⁸⁴ Там же.

Ще більше уваги приділив Агатангел Юхимович Кримський Корану — важливій пам'ятці арабо-мусульманської і світової культури. Він видав два спеціальних випуски своїх вузівських лекцій⁸⁵, написав енциклопедичні статті⁸⁶, значну кількість сторінок в усіх виданнях праць з історії мусульманства та з історії арабів, окремий розділ брошури «Мусульманство і його будучність» тощо. Ряд цінних висловлювань про Коран є в критичній та публіцистичній спадщині вченого, наприклад в рецензії на книгу пастора Іоганна Гаурі «Ислам в его влиянии на жизнь его последователей»⁸⁷.

Праці Кримського про Коран написані з врахуванням всіх найновіших досягнень європейської орієнталістики і східного коранознавства і є одним з перших у вітчизняній орієнталістиці науково-об'єктивним дослідженням цієї пам'ятки. Схвально відгукнувся на вихід їх у світ сходознавець, редактор часопису «Мир ислама» В. В. Бартольд⁸⁸. Заявою «вивчаю Коран за Кримським» зустрів появу праць Кримського Лев Миколайович Толстой⁸⁹.

В усій світовій літературі не знайдеться твору, оцінка якого і ставлення до якого були б такими взаємно протилежними. Ще греко-візантійські історики й теологи, розглядаючи іслам як різновидність християнської єресі, а Мухамеда — як лжепророка, оголосили Коран «чимось в роді

⁸⁵ А. К р ы м с к и й. Лекции по Корану. Вып. 1. Суры старейшего периода. М., 1902; його ж. Суры старейшего периода. Лекции, читанные в 1905 году. Приложение первое к «Истории мусульманства». М., 1905.

⁸⁶ А. К р ы м с к и й. Коран.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, полутом 31, стор. 206—210; Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 22, стовп. 728—733.

⁸⁷ А. К р ы м с к и й. О книге пастора Иоганна Гаурі «Ислам в его влиянии на жизнь его последователей».— «Энциклопедическое обозрение», 1896, кн. XXVII.

⁸⁸ В. Б а р т о л ь д. Рецензия на работу: Н. А. Медников. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. СПб., 1902.— Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, т. XV, вып. 1. СПб., 1903.

⁸⁹ Цит. за кн.: Акад. И. Ю. К р а ч к о в с к и й. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

зразка кумедних вимислів»⁹⁰. Такими ж були уявлення про Коран в Європі на зорі наукового сходознавства. Відома «Східна бібліотека» д'Ербело характеризувала Коран як сресь «брехуна і лжепророка Мухамеда»⁹¹.

Першу спробу об'єктивно оцінити іслам зроблено в знаменитій енциклопедії Дідро і д'Аламбера, але про Коран в ній говорилось тільки таке: «Протиріччя, нісенітниця, анахронізми у великій кількості є в цій книзі (Корані.— *К. Г.*), в ній видно особливо велике невігластво щодо найпростіших і найвідоміших явищ природи...»⁹². Як бачимо, ні зернинки історизму в підході до твору, зокрема врахування епохи тощо.

Об'єктом наукового вивчення Коран, як іслам в цілому, став тільки в ХІХ ст. Але його значення, зокрема як пам'ятки світової культури епохи середньовіччя, не було розкрито ще навіть наприкінці ХІХ ст., коли взявся за це Кримський.

Головними перешкодами на шляху до об'єктивної, наукової оцінки Корану були християнсько-місіонерська тенденційність, некритичний підхід до мусульманських історико-релігійних матеріалів, недостатнє знання джерел і епохи; ідеалізм, а звідси й антиісторизм в підході до проблеми, відверта, інколи груба, модернізація її, спроба «пристосувати той чи інший текст Корану до політичних або ж етичних поглядів свого часу, вичитати в ньому те, чого він взагалі не містить» у собі⁹³.

У мусульманських країнах головною перешкодою на шляху до об'єктивної оцінки Корану був і залишається значною мірою навіть тепер догмат про нествореність книги⁹⁴. Проголошений «словом божим», Коран не дозволялось науково аналізувати. Поодинокі вчені, які спробували це зробити навіть у ХХ ст., викликали гнів властей, цькування з боку клерикалів і «обурення» з боку фанатичного натовпу..., і книги їх, зрештою, заборонялись⁹⁵.

⁹⁰ А. Ласкеев. Ислам в его полемике с христианством.— «Стражник», 1904, май — июнь, стор. 893—894.

⁹¹ Цит. за кн.: Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 89.

⁹² Там же.

⁹³ Л. И. Климович. Ислам, стор. 4, 102, та ін.

⁹⁴ Там же, стор. 55.

⁹⁵ Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 91.

Допускалися лише «учені» писання представників мусульманського світу про Коран в плані апології останнього. Джекі-бей (редактор одного з стамбульських часописів кінця XIX — початку XX ст.), наприклад, писав про Коран як про «джерело закону і релігії», що «облагороджує працю, засуджує пороки, полегшує виконання всякого роду добрих справ..., возвеличує становище жінки» тощо ⁹⁶.

Петербурзький сучасник А. Кримського ахун Баязіт в одній з своїх книг заявляв, що догмати Корана «відповідають потребам і прагненням кращої частини суспільства», вони — «чисто демократичні», і якщо шукати перешкоди на шляху до прогресу, то не в Корані, а в людях, «котрі зрадили його духові». Цю тираду ахун закінчував словами: «Коран вибирає і асимілює найкраще з усіх... книг» ⁹⁷.

Починаючи з останньої чверті XIX ст. апологію Коранові проповідували деякі європейські історики, особливо місіонерствуючі навиворіт. Якийсь Гіацинт Люансон заявляв, що «культура християнської Європи і взагалі врятування людства зобов'язані своїм походженням священній книзі магометан». Граф Кастрійський запевняв читачів, що «християнство і магометанство — не два одnobічних вороги. Сьогоднішні недруги — вони завтра обмінюються дружніми потисками рук...» І все це, на думку графа, завдяки сучасній науковій критиці, яка викликає, мовляв, у читачів «захоплення і преклоніння перед Кораном». А доктор Ганс Борт (в книзі «Захищайся, турок») з неприхованою демагогією резюмував: «Коли б мешканці Землі суворо виконували накреслення Корана, до нас повернувся б золотий вік» ⁹⁸.

Після переходу капіталізму в імперіалізм, однією з ознак якого є боротьба за новий переділ колоній, сфер впливу тощо, увага до біблії мусульманства — Корана — стала ще більшою. Одні, виконуючи волю своїх імперіалістичних хазяїв, вбачаючи в Корані перешкоду для просування європеїзму (у вигляді колоніального ярма) на Схід, піддавали Коран ще більшій критиці ⁹⁹, інші представники

⁹⁶ Цит. за статтею: А. Ласкеєв. Ислам в полемике с христианством, стор. 893—894.

⁹⁷ Там же, стор. 899—900.

⁹⁸ Там же, стор. 786—788.

⁹⁹ Найбільше критикував Коран один з перших солідних європейських біографів Мухамеда англійський вчений Вільям М'юрі.

з табору апологетів імперіалізму, розуміючи хиткість подібних ненаукових концепцій, прагнули не загострювати уваги на «доказах» «неістинності» ісламу, а об'єднатися з ним в ім'я захисту «всіляких форм релігії»¹⁰⁰.

На початку імперіалістичної стадії розвитку капіталізму значно активізувала свою діяльність ще одна група сходознавців — представники так званого академічного напрямку. Не будучи прямо зв'язаними з інтересами імперіалістів, видаючи себе за прибічників об'єктивних (чистих) знань про Схід, але не знаючи справжніх законів історичного розвитку, окремі представники академічної групи стали на шлях підміни ліберально-позитивного об'єктивізму буржуазним суб'єктивізмом, прикритим ліберальною фразою.

Наприклад, справедливо відстоюючи здатність народів Близького й Середнього Сходу до прогресу, але будучи ідеалістами, займаючи хибні позиції, вони шукали докази цієї «здатності» в ... ісламі, в очищених від нашарувань магометанських догмах. Коран у зв'язку з цим проголошений був вмістилищем «вищого релігійного ідеалу», а життя в його дусі — «етично бездоганним»¹⁰¹. На подібні позиції перейшов, зокрема, стовп західноєвропейського академічного сходознавства Ігнац Гольдцієр, заявивши в останній з своїх праць, що магометанство дає своїм послідовникам «силу, котра веде до добра», «вищі духовні блага» і т. п.¹⁰²

Отже, Коран став об'єктом соціологічних і морально-етичних маніпуляцій, «кругом порятунку», за який почали хапатися навіть провідні представники європейської буржуазної орієнталістики. З другого боку, Коран продовжував бути об'єктом гострих атак християнствуючих клерикалів (типу англійця Вільяма М'юрі, росіянина П. Цветкова), апологетів цивілізаторської місії європейського колоніалізму на Сході тощо. Цінність Корана як пам'ятника арабської культури, не кажучи вже про цінність його як пам'ятника світової культури, ніхто не визнавав. За таких обставин

«Священну» книгу мусульман він назвав «результатом спокуси Мухамеда дияволом» (Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, стор. 90).

¹⁰⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 202.

¹⁰¹ М. А. Батунський. Вказ. праця, стор. 323.

¹⁰² Цит. за вказ. працею М. А. Батунського, стор. 324.

почав вивчення пам'ятника Агатангел Кримський, будучи ще студентом.

До наукового вивчення Корана А. Кримський підійшов комплексно і водночас диференційовано, а саме: 1) як до біблії ісламу, збірника основних його догматів; 2) як до історичного першоджерела ісламу і Арабської загальноаравійської держави періоду виникнення; 3) як до одного з найважливіших пам'ятників арабсько-мусульманської і світової культури раннього середньовіччя. Кримський характеризував Коран як основу ісламської ортодоксії, що гальмує процес («спиняє людську думку, перебиває поступові»¹⁰³). До такого висновку вчений прийшов, як вже згадувалось, ще у студентські роки. В зрілу пору творчості він тільки поглибив його. Критикуючи, наприклад, Дреппера, вчений наголошував, що «було б історично правдиво» геть і назавжди «одкинутися од... думки про виняткову, специфічну поступовість ісламу»¹⁰⁴. В іншому творі Кримського читаємо: «Хто... у кожній релігії... додає непримирного ворога науки, той, розуміється, і для ісламу не повинен робити виїмків...»¹⁰⁵

Отже, в релігійному плані Коран (в розумінні історика Кримського) — це перш за все збірник закостенілих релігійних догм. Розмови апологетів про можливість повернення до золотого віку при їх дотриманні історик вважав такими ж безпідставними, як і розмови про таку ж можливість при дотриманні, скажімо, старозавітної Біблії. Будучи «безсистемним, механічним... згромадженням»¹⁰⁶ ідей далекого минулого, канонізований першими наступниками Мухаммеда (халіфами), Коран ніколи не захоплював мислячих людей досконалістю своїх форми і змісту, ніколи не був вмістилищем вічних знань. Йдучи врозріз з ученням Корана, об'єктивно спрямована на підрив його догм, прогресивна наукова думка Сходу розвивалась незалежно од нього і всупереч йому. Все це було характерним ще для середньовіччя. Про якусь прогресивність Корану в новий час не могло бути й мови, особливо пам'ятаючи освячення

¹⁰³ А. Кримський. Один із перських протестантів поетів — Хейям. — «Народ», 1890, ч. 22, стор. 353.

¹⁰⁴ А. Кримський. Дрепперова книжка в Галичині. — А. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 371.

¹⁰⁵ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, стор. 264.

¹⁰⁶ А. Кримський. О книге пастора Иоганна Гаури, стор. 7.

ним інституту рабства. Ця ідея, наголошує вчений, найбільш «послідовно проходить через увесь Коран»¹⁰⁷.

Догмати і вчення Корана таким чином історично обмежені. Потрібно бути безнадійно сліпим або ж просто реакціонером, щоб шукати в ньому придатних для наших днів ідеалів. Але ж вчений, тим більше історик, не вправі нехтувати Кораном. Останній, підкреслює Кримський, «є перше і надійне джерело для вивчення непідробних ідей»¹⁰⁸ ісламу, а значить і арабського суспільства доби виникнення загальноаравійської Арабської держави, і навіть побуту тогочасних арабів (не кажучи вже про мову), оскільки в Корані «моральність, і політика, і гігієна — всі виступають вмісті, нероздільно» з релігією; «вони регулюють повсякденне життя людини, в сім'ї і поза нею, відносини членів сім'ї між собою, відношення членів суспільства один до одного в правових питаннях» тощо¹⁰⁹.

І найцінніше, на що звернув увагу А. Кримський по відношенню до Корана,— це визначення його як пам'ятки арабо-мусульманської культури світового значення.

В Європі, в тому числі й у Росії, довгий час дивилися на Коран як на релігійно-філософську і законодавчу пам'ятку. Співставляючи Коран з Біблією, майже всі сходились на низьких художніх якостях твору. Подібної думки про Коран був спочатку і Аг. Кримський. «Коли б потрібно було мені особисто висловитись про художню цінність Корана,— згадував пізніше вчений,— мені прийшлося би признатися, що в перші роки моїх занять сходознавством Коран наводив на мене втомлюючу скуку». Далі Кримський згадує, як у 1892 р. він був поставлений в скрутне становище завданням підібрати для хрестоматії з історії середніх віків кілька зразково-поетичних сур Корана. «Я зупинився,— розповідає він,— на сурі XVI і відчув, наскільки вона нижче аналогічного псалма 103 (про створення всесвіту)»¹¹⁰.

Причиною такого ставлення до Корана була надзвичайна складність твору, ігнорування епохою, в яку його писали, значна залежність від мусульманської екзегетичної

¹⁰⁷ А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы... Новое переработанное издание, ч. II, стор. 104.

¹⁰⁸ Т а м ж е, стор. 164.

¹⁰⁹ А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы... Новое переработанное издание, ч. I, стор. 115—116.

¹¹⁰ Т а м ж е, стор. 171.

традиції, що підносила його над значно поетичнішими творами, підхід до нього з європейською, інколи місіонерською міркою.

Спровоковані зовнішньою віршованістю твору (наявністю рим), всі намагались відшукати в ньому поезію, в той час коли він, окрім рідко розсипаних зернинок, і то лише в так званих ранніх (мекканських) сурах, не мав її у собі. Переконавшись в цьому остаточно, Кримський обрав інший шлях дослідження і визначення художньої цінності Корана. Він співставив священну книгу мусульман із зразками доісламської поезії арабів, з різними заклинаннями тощо і дійшов думки, що Коран складений у формі римованої прози, якої тримались в часи його виникнення арабські шамани. Причому вибору автором твору¹¹¹ саме такої, а не іншої форми Кримський пояснює тим, що в час виникнення ісламу поезія була для його проповідників «символом поганства». Правильність висновку вчений бачить в самому Корані. Вождь поетів періоду виникнення ісламу — Імрулькайс — затаврований Кораном як «вождь по дорозі до пекла»¹¹².

Таким чином був покладений початок новому підходові до визначення цінності Корана як найстародавнішого писаного твору арабської середньовічної прози, що дійшов до нас. Проте, застерігав Кримський, зрозуміти велич Корана як пам'ятки можна тільки, пройнявшись духом епохи, в яку він був створений, духом Сходу.

Ідеї Кримського про підхід до Корана, в першу чергу, як до пам'ятки ранньої арабської прози і як до історичного джерела були розвинуті й поглиблені (вже на марксистській основі) радянськими арабістами, зокрема видатним знавцем арабських старожитностей академіком Г. Крачковським¹¹³.

¹¹¹ Вслід за абсолютною більшістю орієталістів кінця ХІХ — початку ХХ ст. авторство Корана Кримський визнавав за пророком Мухамедом. Сумнів викликала лише правильність запису откровень пророка, здійснювана, на думку вченого, при житті пророка різними особами і при відсутності в тодішньому арабському письмі діакритичних крапок та знаків для голосних (А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы... Новое переработанное издание, ч. II, стор. 166).

¹¹² А. К р ы м с к и й. История арабов и арабской литературы... Новое переработанное издание, ч. I, стор. 39.

¹¹³ Див. передмову до кн.: К о р а н. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, стор. 9.

3. ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ АРАБІВ У ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Порівняно з середньовічною, новій історії арабських країн і народів А. Ю. Кримський присвятив значно менше праць. Серед них не має фундаментальних зведень і навіть подібних до енциклопедичних статей «Халіфат», «Магомет» тощо. В розглянутій вище «Истории арабов» новій історії арабських країн вчений присвятив всього кілька сторінок, де йдеться про долю арабів колишнього Халіфату, і то лише тих територій, де цей народ зберіг політичну незалежність (Марокко) чи виділився в окремі адміністративні провінції Османської Туреччини (Тріполі) і Франції (Алжир, Туніс). В такому ж обсязі подає новий період історії арабських країн і енциклопедична стаття «Аравія».

Поодинокі, епізодичні судження історика знаходимо в інтерв'ю до газет «Столичная молва» (22 листопада ст. ст. 1912 р.), «Русское слово» (13 березня ст. ст. 1915 р.), в доповідях Східній комісії, видрукованих у IV томі «Древностей восточных», окремих віршах сірійського і ліванського циклів з першої та другої частини «Пальмового гілля», в циклі новел «Бейрутські оповідання», у «Листах з Сирії», листах до галицьких адресатів, до сестри та батька і, нарешті, в найбільших (стосовно нової історії арабів) працях — історико-публіцистичній статті «Аравийское восстание и его перспективы» («Проблемы Великой России», 1916 р., № 10) та енциклопедичній статті «Ваххабиты» (Энциклопедический словарь «Гранат», изд. 7-е, т. 8).

Проте вказані праці, окрім статті «Ваххабиты», мають швидше характер свідчень очевидця, його реакції на політичні події на Сході, ніж історичних розвідок. З проблем, відбитих у них, зупинимось на ставленні Кримського-історика до піднесення національно-визвольного руху на Арабському Сході.

Скажемо заздалегідь, що Кримський повністю на боці арабських народів, їх законного прагнення самим вирішувати свою долю. Це відчувається в кожній його статті, художньому творі на близькосхідну тему чи лаконічному газетному інтерв'ю. Як демократ, він обстоював не звичайне національне визволення, а таке, яке принесло б полегшення народним масам, розчистило б шлях арабських народів до прогресу.

Ворогом номер один арабських народів на даному етапі історик справедливо вважав турецький гніт. Особливо гострій критиці піддає Кримський політику «розділяй і володарюй», яку широко практикували на Арабському Сході Порта, а вслід за нею і нові претенденти на панування — західноєвропейські імперіалісти і царизм. Політику цю він особливо гостро викривав у кореспонденціях до «Буковини» («Листи з Сирії») ¹¹⁴, в інтерв'ю «Столичной молве» (в рубриці «Ислам и христианство») ¹¹⁵. На перший погляд обидва ці документи ніби протилежні. В першому розповідається про знущання, пограбунки і навіть вбивство фанатиками-мусульманами бейрутських християн. В другому історик гаряче захищає арабів-мусульман від звинувачення у фанатизмі. Відповідаючи на запитання, чи існує війна «хреста» з «півмісяцем» і навпаки, історик різко критикує навіть постановку самого питання, оскільки в основі воно антигуманне, антилюдське, а по відношенню до арабів — наклепницьке. «Іслам тлумачать як релігію нападаючу і нетерплячу поруч з собою іншу релігію. А між тим,— твердить Кримський, посилаючись на історичні факти і власні спостереження,— араби, признаючи іслам, виключно як релігію, вважають себе братами і одною національністю з арабами-християнами. Зауважимо,— продовжує історик,— що краща арабська журналістика і література перебуває тепер у християнських руках, складаючи, незважаючи на це, гордість кожного мусульманина-араба». У зв'язку з цим історик твердить: «Нема жодних підстав говорити, що начебто в релігійному світосприйманні і в расових особливостях... мусульман лежить щось вороже до християнства і таке, що дає оправдання неіснуючій війні «хреста» з «півмісяцем» ¹¹⁶.

Таким чином, на місце версії про ненависть арабів до інших релігій А. Кримський поставив правду про її реальних диригентів — турецький і європейські уряди та їх слуг — душпастирів.

Справжню суть останніх Кримський викрив у «Бейрутських оповіданнях» — циклі соціально-етнографічних новел, написаних ним на першоджерельному матеріалі в період перебування в Сирії та Лівані.

¹¹⁴ «Буковина», 27, 28 і 29 квітня 1897 р.

¹¹⁵ «Столичная молва», 22 листопада 1912 р.

¹¹⁶ «Столичная молва», 26 листопада 1912 р.

В новелі «Іменинник» Кримський з сарказмом розповідає, як агенти французької буржуазії — отці-езуїти — у своїх місіонерських школах виховують з дітей арабів — християн — своїх вірних майбутніх слуг та фанатиків-клерикалів, проповідників загарбницьких устремлінь європейських монополій на Сході. У школах тих між справжніми наукою, педагогікою і дійсним станом навчання немає нічого спільного, оскільки основний підручник в них — Біблія ¹¹⁷.

Про освіту, що дають в Бейруті арабським дітям школи Імператорського Палестинського товариства, пише Кримський в новелі «Соломониця, або Соломон у спідниці». Тут же показано, як європейські консульства та підпорядковані їм турецькі валії (губернатори) роздмухують релігійну ворожнечу місцевого населення.

В новелах «Шейх Жяммель», «Балльо» Кримський з майстерністю письменника виводить галерею типів — від феодала шейха Жяммеля, православного попа Думенія до драгомана-здирика Саліма Шхаде, компраторів-комерсантів Муси Фрейжа, Ельєса ібн Ібрагіма Сюрсок і безпринципного дрібного хижака Хакіма Гедіє, другорядного експлуататора, котрий ладен, мов пес, лизати руку хазяям-імперіалістам, аби й собі урвати щось від колоніального пирога. Гедіє живуть за прислів'ям: «Чиєі руки вкусити не можеш, цілуй її та благай бога, щоб усохла» ¹¹⁸.

Всупереч всій цій зграї експлуаторів і запроданців власної вітчизни письменник-історик виводить низку образів бейрутської молоді. Вона різко висміює деспотичні замашки Жяммеля, лицемірну побожність і повне неучтво Думенія, безпринципність Гедіє, відкидає заперечення в правах Сирії та Лівану хоч би на автономію. Всією душею Кримський на боці молоді, він дає недвозначно зрозуміти, що майбутнє арабських народів — у її руках.

В плані підтримки національно-визвольних прагнень арабських народів написана стаття Кримського «Аравийское восстание и его перспективы». В ній учений вітає Аравійське повстання 1916 р., повністю визнає за арабами право на незалежне державне існування, на соціальний і куль-

¹¹⁷ Ці положення Кримського підтверджуються сучасними арабськими дослідниками. Див.: Мустафа аль Халиди, Омар Фаррук. Миссионеры и империализм в арабских странах. М., 1961, стор. 40.

¹¹⁸ А. К р и м с ь к и й. Бейрутські оповідання, стор. 22.

турний прогрес, підтримує ідею єдності арабів Близького Сходу та Єгипту. «Історично,— констатує вчений,— Єгипет, Сирія і Кам'яниста Аравія становили завжди одне неподільне ціле: хто володів Єгиптом, той володів і Сирією... а також Хіджазом. Сила європейських держав у 1841 р. розладнала цю триєдність. Але свідомість спільності залишилась: продовжувався обмін ідеями між трьома арабськими областями. На щастя для арабської нації,— наголошує Кримський,— в арабів є і в народних масах та свідомість, якої позбавлені інші жителі Сходу: вміння розуміти національність поза сферою релігії»¹¹⁹.

Національно-визвольний рух арабів наприкінці нового часу історик називає початком «арабської революції», але говорити про те, в якому напрямі вона буде розвиватися, вважає за «річ вкрай ризиковану», особливо з погляду на те, що «повстання почалось не де, як у святому місті, і під священним прапором мусульманської релігії»¹²⁰.

З контексту статті можна твердити, що історик мріяв побачити на Арабському Сході нову для Азії і Африки державу, при тому з центром десь у Сирії або ж у Єгипті. «Але якби там не було,— продовжує історик,— коли нинішнє повстання розростеться в створення арабської держави, то цивілізований світ міг би з полегшенням зітхнути і щиро вітати новий арабський Халіфат»¹²¹. Очевидно, Кримський вірив, що, здобувши незалежність, арабські народи ще більше захопляться визвольними ідеями і на другому етапі пробудження виступлять за соціальні свободи, за «арабську революцію» в повному розумінні слова.

Таким чином, відкрито виступивши за право арабських народів на державну незалежність, відстоюючи їх здатність піти по шляху прогресу, ратуючи за єдність арабів в ім'я успіху боротьби, історик-демократ Кримський вносив потужний вклад в дружбу між народами Арабського Сходу і нашої країни.

Підсумовуючи характеристику спадщини Кримського з питань нової історії арабів, варто зробити кілька зауважень про помилки і недоліки, які допустив вчений. Вони носять як теоретичний, так і політичний характер. Віддаючи певну данину модним «теоріям», історик, наприклад,

¹¹⁹ А. Крымский. Аравийское восстание и его перспективы.— «Проблемы Великой России», 1916, № 10, стор. 8.

¹²⁰ Там же, стор. 8—9.

¹²¹ Там же, стор. 9.

виділяє державно-політичні здібності «арабської раси», ставить їх вище здібностей інших народів, особливо турків. Така позиція Кримського пояснювалась його вкрай негативним ставленням до абдул-хамідовського «зулюму» і не менш кривавого режиму молодотурецьких правителів, його глибоким і справедливим переконанням, що гніт Османської Туреччини над іншими народами «єсть вище зло, проти якого потрібно боротися в ім'я культури і прогресу»¹²². Тут Кримський-історик явно перебільшував, чи свідомо, чи не свідомо повторив те, за що на зорі своєї наукової діяльності дорікав навіть Драгоманову («неправда — не просвіта»).

Помилкою і явним анахронізмом були висловлювання Кримського про якийсь хай навіть і «новий» Арабський халіфат. В умовах ХХ ст. він був утопією, а якби й виник (на чолі з хіджазьким шеріфом-ваххабітом Хусейном аль-Хашімі), то по суті своїй «був би глибоко реакційним і чужим арабському національно-визвольному рухові»¹²³.

Помилковим було твердження Кримського про цивілізаторську роль англійського капіталізму на Близькому Сході, зокрема в Єгипті. Історик ніби не бачить тих кривд, які заподіяв англійський імперіалізм єгипетському народові, наклавши на нього врешті протекторат. Як звичайнісінький ліберал, він в одній із своїх статей виголошує, що «Єгипет з того часу, як в ньому запанували англійці і встановили свободу друку, зробився арабським «П'ємонтом..., арабським літературним центром і місцем незалежної арабської преси»¹²⁴. Гадаємо, що не важко збагнути «незалежність» арабської преси в лепцатах іноземної цензури періоду війни. Називаючи Єгипет початку ХХ ст. арабським «П'ємонтом», Кримський, якщо й мав рацію, то хіба стосовно свободи проникнення на Арабський Схід буржуазних ідей, що на той час було відносно прогресивним явищем.

Названі вище помилки, які допускав Кримський, пояснюються частково політичними міркуваннями (прагненням бачити Арабський Схід звільненим з-під гніту закостенілої

¹²² «Столичная молва», 22 листопада 1912 р.

¹²³ В. Луцкнй. Новая история арабских стран. М., 1965, стор. 338.

¹²⁴ А. Крымскнй. Аравийское восстание и его перспективы, стор. 8.

Османської Туреччини), частково тодішнім станом орієнта- лістики, а найбільше — нерозумінням справжніх закономірностей історичного процесу, властивих всій домарксів- ській історіографії.

Коротко резюмуючи викладене, наголосимо, що в істо- ричних працях А. Ю. Кримського про Арабський Схід є чимало цінних положень, багатий і точний фактичний матеріал, що і тепер може бути з успіхом використаний радянською історіографією, стати поштовхом для дальших її пошуків.

З погляду проблематики Арабського Сходу праці А. Ю. Кримського й досі не втратили своєї практичної цінності. Зокрема, вони можуть бути використані для кри- тики тих західноєвропейських істориків, апологетів неоколоніалізму, які ще не відмовились від нарочитої фальсифі- кації історичного минулого арабів, намагаються, наприклад, пояснити слабкий розвиток капіталізму в арабських та мусульманських країнах в цілому якоюсь начебто знева- гою мусульман до економічних питань, безініціативністю, споглядалльною безпорадністю тощо ¹²⁵.

Праці Кримського з історії Арабського Сходу, як і його діяльність в галузі арабістики загалом, зберігають своє значення в плані культурних зв'язків, взаємопізнання і взаєморозуміння народів нашої країни з арабськими на- родами. З цього погляду ще в 1896 р. один ліванський публіцист писав у місцевій газеті, маючи на увазі різницю між Кримським і більшістю західноєвропейських орієнта- лістів: «Ті вивчають нас, щоб краще експлуатувати коло- нію, а москобіт ¹²⁶ Кримський, щоб злитися з нами в ім'я науки» ¹²⁷.

¹²⁵ Н. В. Пигулевская. Рец. на кн.: М. Роденсон. «Ислам и капитализм». — «Вопросы истории», 1969, № 6, стор. 206.

¹²⁶ Так на Арабському Сході називають жителів Росії.

¹²⁷ «Советская Украина», 12 липня 1940 р.

РОЗДІЛ III

ДОСЛІДЖЕННЯ А. Ю. КРИМСЬКИМ ІСТОРІЇ ІРАНУ І ТУРЕЧЧИНИ

Значну увагу А. Ю. Кримський протягом усіх років своєї дослідницької діяльності приділяв Ірану і Туреччині. Серед найважливіших чинників, що посилювали увагу вченого до цих країн, було те, що Іран і Туреччина — найближчі наші південні сусіди, історія яких протягом віків перепліталася з історією України і Росії.

Агатангел Юхимович Кримський був чи не найбільшим (маємо на увазі українських істориків) поборником вивчення вітчизняної історії та культури з урахуванням східних впливів та взаємовпливів. Обгрунтовуючи у 20-х роках спільно з Д. Багалієм потребу розвитку сходознавства на Україні, він писав, що без іраністики, тюркології «всестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіючі лакуни в самому-таки українстві»¹. Під останнім Кримський розумів історію нашої вітчизни від найдавніших часів.

В згаданому вже обгрунтуванні читаємо: «За давніх часів південну Вкраїну (південь сучасної України. — *К. Г.*) залюднювала іранська вітка народів: скити-сармати, потім їхня видозміна — алани. Академік Всев. Міллер яскраво довів своїми працями, яку велику прислугу для розплутання Геродотової етнології дає іраністика, згідно — мова осетинів (або, по нашому літопису, ясів). Як відомо, навіть імення наших великих рік «Дністер», «Дніпро», «Дін» — осетинські; деякі найвизначніші слова української мови, такі, як «собака», живцем позичено з іранської мови. Далі на південній доісторичній Русі силу мали впливи сасанідської матеріальної культури IV—VI в. по Р. Х. і тут треба

¹ Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна Україна», 6 лютого 1968 р.

вдатися до другої іранської мови — перської і до культури перського народу середніх часів (пеглевійських)»².

Маючи такі ж глибокі пізнання в галузі іраністики, тюркології, як і арабістики, володіючи багатьма східними мовами, будучи, як висловився Г. Кривцький, «першим українцем, що мав можливість підійти впритул до східних джерел»³, Кримський став досліджувати Близький та Середній Схід в комплексі, включаючи такі його важливі частини, як Іран і Туреччина, приділяючи при цьому значну увагу взаємовідносинам останніх з народами нашої вітчизни.

Іран, крім того, завжди привертав увагу Кримського як один із регіонів першопочатків цивілізації, як країна, що в роки, коли пряма спадкоємниця кращих досягнень античної культури — Європа все ще не вирвалась з чавунних обладунків середньовіччя, дала людству Фірдоусі, Ібн-Сіну (Авіценну), Сааді, Хейяма та багатьох інших велетнів літератури і науки.

Інтерес Кримського до Ірану і Туреччини посилювався його захопленням історією мусульманства, особливо коли частина арабів опинилась в межах Ірану і Турецької імперії. Перші праці А. Ю. Кримського, в яких він торкнувся питань історії Ірану, вийшли ще в 90-х роках минулого століття, зокрема в жовтневому номері часопису «Народ» за 1890 р. 19-річний вчений опублікував невелику розвідку «Один із перських протестантських поетів — Хейям»⁴. Названа розвідка супроводжувала (водночас як передмова і коментар) зроблений Кримським український переклад антиклерикального вірша видатного перського поета, проте коло питань, які порушував автор, виходило далеко за межі змісту вірша. В розвідці йшлося не стільки про Хейяма-поета, скільки про Хейяма-протестанта і його час. А це вже — галузь історії.

Далі, працюючи над історією мусульманського протестантизму, Кримський, вже як член Східної комісії, друкує в другому томі «Древностей восточных» статтю «Очерк развития суфизма до конца III века гижры», а в протоко-

² Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна Україна», 6 лютого 1968 р.

³ «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

⁴ А. Кримський. Один із перських протестантських поетів — Хейям.— «Народ», 1890, ч. 22, стор. 353—354.

лах Східної Комісії — виклади своїх прилюдних виступів по проблемі⁵.

В 1900—1901 рр. А. Кримський видає свої літографовані лекції «Аршакиды, сасаниды и завоевание Ирана арабами»⁶, читані на II курсі Спеціальних класів Лазаревського інституту. Трохи пізніше з'явилась праця Кримського «История Персии, ее литературы и дервишской теософии» як літографоване видання. В 1906, 1909, 1912, 1914 і 1915 рр. побачили світ ще кілька видань цієї праці, а також друга і третя її частини. За формою і змістом «История Персии» являла собою значною мірою передрук статей, написаних Кримським (паралельно) для енциклопедичних словників Брокгауза і Єфрона і товариства «Гранат», а згодом доповнених зразками творів персидських класиків в перекладах на російську мову.

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції Кримський в словнику «Гранат» надрукував статтю «Персия. История»⁷, що охоплювала історію Ірану від найдавніших часів до 1914 р. включно.

Вже з поданих тут бібліографічних відомостей про праці вченого з середньовічної історії Ірану видно, що всі вони мали загальний характер, адресовані для широкого читача та студентів навчальних закладів, де професор Кримський читав східну історію. Як підкреслював академік Г. Крачковський, праці ті були дуже корисні, оскільки аналогічних загальних оглядів, написаних з демократичних позицій, в дореволюційній Росії майже не було⁸. До того ж як енциклопедичні статті, так і лекції містили у собі цінні огляди літератури, вказівки на джерела тощо.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції свою наукову діяльність А. Ю. Кримський продовжував в Українській Академії наук, де займався й історією Ірану. Першим результатом цих зусиль була праця

⁵ «Древности восточные», т. II, вып. I. М., 1896, стор. 96—97, 103, 107, 127, 133.

⁶ А. К р и м с к и й. Аршакиды, сасаниды и завоевание Ирана арабами. М., 1900—1901.

⁷ Энциклопедический словарь товарищества «Гранат», т. 32, столп. 5—35.

⁸ Г. Крачковський. Рецензія на книгу: Акад. А. К р и м с ь к и й. Історія Персії та її письменства.— «Записки історично-фізіологічного відділу», кн. V (1924—1925), стор. 284.

«Історія Персії та її письменства»⁹, що формально була ніби українським варіантом російської праці «История Персии, ее литературы и дервишской теософии». В дійсності «Історія Персії та її письменства» була написана Кримським як підсумок майже тридцятилітньої його праці над соціальною, політичною історією та культурою Ірану IX—X ст.

За структурою «Історія Персії та її письменства» пагадує аналогічні збірки з історії арабів. Це науково-популярна панорама історичного руху, переказана інколи словами його прямих учасників або свідків. Особливо цінний в цій праці перший бібліографічний розділ, в якому Кримський подав перелік джерел до історії Персії, писаних арабською та персидською мовами, і огляд праць європейських та вітчизняних істориків, мандрівників тощо.

У 1924 р. А. Ю. Кримський видав працю «Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі»¹⁰. Це перша у вітчизняній орієнталістиці ґрунтовна спроба звести в одне ціле всі дані про Гафіза, добуті європейською наукою, дати літературний портрет великого вільнодумця і поета Сходу.

Разом з тим праця «Хафиз та його пісні» — це історичне дослідження про Персію часів Гафіза (XIV ст.).

Візьмемо хоч би перший розділ книги, що являє собою детальний життєпис поета. Побудований він на широкому фоні тодішньої соціально-політичної дійсності, з наголосом на культурні моменти. Зокрема, тут знаходимо оригінальні, почерпнуті з першоджерел відомості про шіразьку династію монгольських намісників-інджуїдів (до 1353 р. включно), про Шіраз доби панування мозафферидів, тебризо-багдадських джелаїридів, про напестя на Шіраз кривавого завойовника Тимура.

Цікавим для іраністів є також екскурс «Джерела до Хафизового життєпису». В ньому Кримський подав опис нових, не відомих до того джерел. Поруч з відомостями про Гафіза вони містять у собі важливі дані з минулого Ірану вцілому.

Не менш цінним є один з екскурсів додаткового розділу

⁹ Агатангел Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично (IX та X вв.). К., 1923.

¹⁰ А. Кримський. Хафиз та його пісні (близько 1300—1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі. К., 1924.

монографії — «Історія дослідів над Хафизом у Європі XVII в. й аж до XVIII в.» В ньому, як твердить академік Г. Крачковський, «вчений подав повний аналіз майже всіх подорожників в Персію або присвячених їй (Персії.— К. Г.) праць..., не забуваючи і про нашого Афанасія Нікітіна»¹¹ з його «Хождением за три моря».

Того ж 1924 р. і в 1925 р. Кримський опублікував дві праці про середньовічний перський театр: одну («Перський театр, звідки він узявся і як розвивався») як уривок з третього тому «Історії Персії та її письменства»¹², другу як рецензію на майже однойменну розвідку лєнінградського сходознавця Євгена Бертельса¹³, що переросла в нову наукову статтю, яка доповнює і поглиблює порушену Бертельсом проблему, особливо в бібліографічному плані.

В половині 20-х років на робочому столі Кримського лежала готова «Історія Персії XVII в.», написана головним чином на матеріалах, почерпнутих з нотаток європейських мандрівників. Наприкінці 20-х років вчений готує до друку II том «Історії Персії та її письменства» і окремо соціально-економічний нарис «Персія й Україна за часів козацтва і Разіновщини»¹⁴.

З трьох названих праць побачила світ лише невеличка частина II тому «Історії Персії та її письменства»¹⁵. Про характер останніх праць можна судити з заголовків, оскільки рукописів їх досі не знайдено.

В останнє десятиріччя свого творчого шляху Кримський продовжував працювати над стародавньою історією Ірану. Результат цієї праці — «З історії Ірану передарійської доби. Елам»¹⁶ і «Партія¹⁷ та Аршакіди, звідки їхня держава взялася (250 до Р. Х.— 224 по Р. Х.)»¹⁸.

Очевидно, наміром Кримського було дати радянському читачеві монументальне зведення з історії Ірану від най-

¹¹ «Восток», 1924, кн. 4, стор. 489.

¹² А. Кримський. Перський театр, звідки він узявся і як розвивався.— Історія Персії та її письменства. К., 1925.

¹³ А. Г. Кримський. Рец. на кн.: Евгений Бертельс. Персидский театр.— Записки Исторично-филологического Відділу, кн. V. Л., 1924, стор. 275—279.

¹⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 26617.

¹⁵ Цією частиною була розвідка Кримського «Перський театр, звідки він узявся і як розвивався».

¹⁶ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25412.

¹⁷ Парфія.

¹⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25409.

давніших до повітніх часів. Проте довести справу до кінця вчений не встиг. Друга світова війна, ряд інших обставин, що негативно позначились на відношенні до спадщини вченого після його смерті, стали причиною втрати значної кількості праць з історії Ірану (рукописних). З цих причин доробок Кримського з історії Ірану визначається головним чином працями про іранське середньовіччя.

Дослідження А. Ю. Кримського з історії Туреччини за формою, характером подачі матеріалу, нарешті за призначенням аналогічні працям з історії арабів та Ірану. З'явилися вони спочатку як статті в енциклопедичних словниках¹⁹, як лекції, читані в Лазаревському інституті Східних мов²⁰, як розширені українські переробки попередніх російських видань. Серед них — «Історія Туреччини», «Вступ до історії Туреччини», «Європейські джерела для історії Туреччини», «Школа, письменство і освіта у турецько-арабських краях»²¹, «Тюрки, їх мова та література» і деякі інші. Як уже зазначалось, всі вони побачили світ у 20-х роках.

Тоді ж академік А. Кримський у співдружності з іншими вченими (А. Л. Рейнгардом і Б. М. Данцігом)²² написав для 41-го тому (ч. X) енциклопедичного словника товариства «Гранат», що продовжував виходити і в радянські роки, велику статтю «Турція». Це була спроба дати загальний огляд історії Туреччини від її виникнення до 1918 р. включно.

Стаття Кримського «Турція» дещо відмінніша від інших праць, написаних ним про Туреччину. В ній найвиразніше помітне прагнення вченого врахувати зміни, що відбулися на історичній арені у зв'язку з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, а в самій Туреччині — з перемогою кемалістської революції. Проте загальна методологічна основа і цієї статті Кримського — стара, засвоєна вченим ще до революції.

¹⁹ Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова. А. Є. Кримський. Бібліографічний показчик. К., 1944, стор. 46—50.

²⁰ А. Крымский. История Турции и ее литературы, т. II. М., 1910; т. I. М., 1916.

²¹ Переважна кількість матеріалів статті присвячена становленню школи, літератури і освіти в арабських вілайетах Туреччини.

²² Б. М. Данциг. Изучение истории, экономики и географии Турции в СССР.— Турецкий сборник. М., 1958, стор. 30.

1. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО І СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ІРАНУ

Загальний підхід Кримського до історії Ірану аналогічний підходові до історії арабів. Увагу вченого і тут найбільше привертала подія політичного та культурного характеру. Соціально-економічних питань вчений хоч і торкався, але лише як фону, а не основного двигуна історії. Політичні події, систему політичних відносин він кладе в основу періодизації іранської історії, допускаючи при цьому помилки, властиві державно-політичній школі в історіографії.

В працях з історії Ірану, написаних до революції, а ще більше перевиданих у 20-х роках, Кримський допустив помилки, почерпнуті зі школи Ед. Мейєра, що оперувала термінами, близькими зовнішніми ознаками до марксистських, мала значні формальні досягнення, але ж була далека від розуміння історичної закономірності послідовної зміни суспільно-економічних формацій в процесі прогресивного розвитку людства. Поверхове на перших порах знайомство з історичним матеріалізмом, вузькість джерельної бази привело таких істориків, як В. Струве, М. Нікольський, Г. Франк-Кам'янецький, до спроб (в 20-х роках) тлумачити «по-марксистськи» формальні досягнення Мейєра та його учнів. Це привело до створення відомої еkleктичної схеми в періодизації історії Сходу²³, подоланої нашою історіографією тільки аж у 30-х роках²⁴.

А. Ю. Кримський, не уникнувши впливу школи Мейєра, ні до революції, ні навіть після неї не зміг піднятися в ряді питань вище своїх сучасників (маємо на увазі М. Нікольського, Г. Франк-Кам'янецького, раннього В. Струве і навіть В. Бартольда). Надаючи перевагу фактичній стороні історії перед теоретичною, Кримський припускався серйозних помилок.

Отже, дотримуючись то державно-політичної школи, то концепцій Ед. Мейєра, то зосереджуючись на етнічних моментах, Кримський ділить історію Ірану спочатку на доарійську і власне арійську. Поряд з тим кожний з названих періодів Кримський ділить ще на кілька періодів, в основу яких кладе то ступінь цивілізованості суспільства,

²³ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 568.

²⁴ Там же, стор. 574.

то його основне етнічне ядро, то династичний принцип.

Апогеєм розвитку передарійського Ірану Кримський справедливо вважав Елам, життя якого йшло «раз у раз у парі з життям Дворіччя і то найдавнішого»²⁵. Іран передарійської доби (власне Елам) — це така ж цивілізована, твердить Кримський, держава, як і сусідні з нею країни Месопотамії. Більше того, багатий надрами Елам, особливо мідними рудниками (а мідь в Еламі йшла не лише на спорудження статуй, зауважує історик, а й на виготовлення зброї), дав еламітам «в руки силу, або, як коли, то й перевагу над сусідами»²⁶.

З інших племен, що населяли територію Ірану до прибуття аріїв (іранців), Кримський виділяє напівкочовиків каситів — войовничих горців, що жили на північ від Еламу, а то й в самому Еламі, посідаючи в ньому завдяки войовничості інколи найвище становище²⁷. Каситське царство (III вавилонська династія) залишило помітний слід в історії Дворіччя, але ж водночас — це й минуле Іранського нагір'я, звідки вийшли касити.

Підкреслюючи високий ступінь цивілізації, якої досягли еламіти й касити, винищені згодом ассірійським завойовником Ашурбаніпалом²⁸ в Вавілонії, Кримський тим самим нагадує про успадкування високої культури еламітів персами. Констатуючи створення північними іранцями войовничої Мідії, що згодом під владою одного із своїх персоязичних васалів Ахаменіша Куруша (Кіра) перетворилась в Ахеменідську імперію і об'єднала під «перським скіпетром... весь східно-класичний світ», Кримський справедливо пише, що іранці, будучи до того кочівниками-воїнами, успадкували високу «старовинну азіатську культуру підкореного ними стародавнього світу»²⁹.

Наступну історію Ірану Кримський розглядає виключно в династичній послідовності, роблячи виняток лише для періодів, коли Іран втрачав свою державність, ставав складовою частиною інших держав, приміром Арабського халі-

²⁵ А. К р и м с ь к и й. З історії Ірану передарійської доби. Елам, стор. 8.

²⁶ Там же.

²⁷ Твердження це підтримано сучасними радянськими істориками (Всемирная история, т. 1, стор. 302).

²⁸ А. К р ы м с к и й. Персія. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 5.

²⁹ Там же, стовп. 6.

фату, згодом — монголів. Вершиною історії арійського Ірану Кримський вважає імперію Ахеменідів періоду правління «царя царів» Дарія I Гістаспа, коли перси створили державну «деспотично-монархічну» організацію, яку «стародавній світ схильний був вважати за ідеально-зразкову»³⁰. Лад Ірану періоду панування Ахеменідів Кримський називає «деспотично-монархічним», беручи за основу принцип державно-політичного устрою суспільства, а не характер продуктивних сил і виробничих відносин.

Державно-політичний принцип Кримський кладе також у визначення суспільного ладу Парфянської (інакше ще — Аршакідської) держави в Ірані (247 р. до н. е. — 224 р. н. е.). Парфію Кримський характеризує як «типово-феодальну» перську державу, бо тут «спадкові правителі областей (сатрапій), князі-мегістани користувались надзвичайно широкою самостійністю і не лише слабо залежали від центральної шахської аршакідської влади, а й обмежували самодержавство свого государя... В свою чергу магістани не мали повної влади над меншими аристократами-поміщиками своїх власних областей; поміщики в межах вотчин також були феодально-залежні»³¹. В Ірані аршакідів Кримський бачить також початок іранського середньовіччя, розглядаючи останнє під кутом зору боротьби двох начал — абстрактного монархо-абсолютистського, наділеного присутністю освяченої релігією благодаті, — «феодально-лицарського». Класичний зразок такої боротьби, а отже й період найрозвинутішого середньовіччя (феодалізму), Кримський бачить в Сасанідському Ірані³², в Ірані після розпаду Багдадського халіфату, в помонгольському Ірані.

Таким чином, початок іранського середньовіччя Кримський датує десь серединою III ст. до н. е., а кінець — проникненням «нових західних ідей»³³ в Іран. Не було б біди, якби помилка цим і обмежувалась. З приводу датування переходу Ірану від рабовласницького способу виробництва до феодального існують значні розбіжності навіть у наші дні, в тому числі і серед радянських істориків. При цьому

³⁰ А. Крымский. Персия. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 8.

³¹ Там же.

³² А. г. Крымский. История Персии та її письменства, стор. 22.

³³ А. Крымский. Персия. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 27.

різниця в часі досягає п'яти століть³⁴. Серйозність помилки Кримського полягає в неправильних вихідних позиціях (державно-політична школа!), а також в певній данині найновішому модернізмові в історіографії.

Цих поглядів Кримський дотримувався і в перші по-жовтневі роки. Зокрема у другому розділі праці «Історія Персії та її письменства» Кримський робить досить цікавий і правдивий огляд внутрішньої історії Ірану під володінням арабських намісників (VII—IX ст.)³⁵, слушно з'ясовує релігійну політику арабських завойовників, її взаємозалежність з економічною політикою, особливо Абасидів, небезпідставно говорить про загальне піднесення економіки й культури Ірану при Абасидах. Резюмуючи все це, Кримський, мов би мимохідь, зауважує, що оте піднесення супроводжувалося «відповідними соціальними змінами», бо «під арабським володінням, як порозвивалося в державі міське життя, то старе сасанідське лицарство (феодалі.— *К. Г.*) одступало в тінь,— скрізь зачав брати гору і нарешті запанував життєвий лад демократичніший: бо городський»³⁶.

За конкретними відомостями про обличчя того «городського» ладу вчений відсилає читача до праці датського історика-орієнталіста Артура Крістенсена, виданої ще у 1907 р., і до статті В Бартольда «Die persische Su'übija» в «Zeitschrift für Assyriologie». З цього можна зробити висновок, що Кримському самому не був до кінця зрозумілий характер отого «демократичнішого: бо городського» ладу. Що ж до дійсного стану речей, то перемога Аббасидів і їх союз з групами іранської землевласницької знаті привів до посилення феодальної тенденції³⁷, до остаточного переходу Ірану в стадію розвинутого феодалізму, однією із характерних ознак якого є формування феодального міста, зростання міського життя в цілому. Лицарство (феодалі) не відступало «в тінь», як це здалось А. Кримському із-за недостатнього вникнення в суть проблеми, а все частіше залишало свої зámки і переїздило до міста, де зв'язувалося з великими купецькими кампаніями, вело оптову зовнішню

³⁴ Советская историческая энциклопедия, т. 6, стовп. 224.

³⁵ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 755.

³⁶ А. Г. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 22.

³⁷ Н. В. Пигулевская и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стор. 104.

і транзитну торгівлю тощо, але водночас підпорядковувало своїй феодалній залежності ремісників і міський плебс в цілому ³⁸.

Зм'якшуючи картину соціально-економічних відносин в середньовічному Ірані наявністю міст, Кримський, очевидно, мав на увазі західноєвропейські середньовічні міста, але ж така аналогія помилкова. Іранські міста ніколи не мали статусів, якогось самоуправління, як мали його європейські, скажімо, німецькі міста, тощо ³⁹. Можливо, вчений мав на увазі особисту вільність об'єднаних в корпорації ремісників, не кажучи вже про купецький стан. Але ж особисто вільний, хоч і все більше обтяжений феодалним рентою-податком, продовжував бути у ті роки і іранський селянин як общинник, так і дрібний власник мурька.

Таким чином, доводиться констатувати не лише відсутність чіткої системи, еkleктизм в теорії, а й якусь безпорадність, чи навіть боязкість ⁴⁰. Очевидно, далася взнаки стара любов історика до фактів, а останніх було в 20-х роках (маємо на увазі доступних вченому) не набагато більше, ніж на початку століття.

Тому, якщо глава російських іраністів, вчений старої школи академік Бартольд в пожовтневий період своєї творчості майже припинив конкретні дослідження в галузі іранської історії, а натомість намагався «всебічно обґрунтувати свою думку про важливе значення іранських народів» і «іранської культури» в світовій історії ⁴¹, основоположник української іраністики академік А. Кримський продовжував творити в напрямі збирання фактів, їх, так би мовити, ресстрації і висвітлення конкретних подій, особливо тих, які вітав або ж засуджував. Останнє стосується як суспільно-політичних подій і явищ, так і ролі окремих осіб в іранській історії.

В працях «Історія Персії та її письменства», «Хафиз та його пісні» такого матеріалу особливо багато. Візьмемо, наприклад, III розділ праці, присвячений Тагиридам в Хорасані (824—873 рр.). Родоначальник династії Тагир ібн-Хосейн майже на другий день після отримання спадкових

³⁸ Н. В. Пигулевская и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стор. 138.

³⁹ Там же, стор. 137.

⁴⁰ Маємо на увазі боязкість Кримського самостійно робити історичні узагальнення.

⁴¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, стор. 762.

прав на Хорасан розпочинає боротьбу за створення незалежної Іранської держави. Кримський не тільки не засуджує цих дій, а й вітає їх, як перший крок, спрямований на відновлення незалежності Ірану⁴².

Під таким же кутом зору написані розділи про Саффаридів, Саманідів, Алідів та Богейвідів, а в праці «Хафиз та його пісні» — розділ про шіразьку династію Мозафферидів. Ворог всякого національного гноблення, А. Кримський негативно оцінює наслідки арабського, сельджуксько-тюркського, газневідського, монгольського і, нарешті, тімуrowого завоювання Ірану. Жоден з них, на думку вченого, не приніс Ірану будь-чого корисного, а тільки гальмував його природний розвиток, руйнував продуктивні і творчі сили талановитого іранського народу. Чужі персам арабські губернатори, констатує А. Кримський, «ладні були для Багдаду грабувати країну якнайлютіш»⁴³. Тим часом іранські правителі, хоч також були феодалами, але, ставлячи перед собою утилітарні завдання, змушені були дбати про рідний край, що об'єктивно сприяло економічному і культурному піднесенню і навіть розквіту. В такі періоди краще жилося, твердить вчений, навіть простому трудящому люду, бо були відносний порядок і правосуддя.

Торкаючись цієї останньої проблеми, вчений особливо багато приділяє уваги адміністративно-господарській і соціально-економічній політиці найяскравішого представника тагиридів, «окраси тагиридської династії», «розумного, талановитого, діяльного» Абдаллаха ібн-Тагира (828—844)⁴⁴. «На найпершому місці мав Абдаллах ібн-Тагир інтереси хліборобів-селян..., окрім хліборобства добре дбав... про торгівлю, ...прийшов до неминучої думки, що треба дати доступ до науки геть усім, хто її бажа»⁴⁵.

Далі Кримський, посилаючись на свідчення середньовічних іранських істориків, розповідає про заходи Абдаллаха по покращенню зрошувальної системи — від будівництва нових ривчаків та каналів до складання «Книги про арики», першого збірника законів та постанов про користування водою; про заснування рбатів (безкоштовних заїздних подвір'їв) для купців; про те, як на практиці

⁴² А г. К р и м с ь к и й. Історія Персії та її письменства, стор. 32.

⁴³ Т а м ж е.

⁴⁴ Т а м ж е, стор. 36.

⁴⁵ Т а м ж е, стор. 40—41.

проводилася в життя ідея доступу до науки бідніших, зокрема селянських верств населення Хорасану ⁴⁶.

Свою оповідь про Абдаллаха вчений закінчує словами: «Найкраща його (Абдаллаха.— *К. Г.*) слава лежить у тому, що з нього був дуже незвичайний, не щоденний правитель». І тут же: «Абдаллах — найгарніший і, на жаль, нечастий представник народолюбного світового абсолютизму» ⁴⁷.

В наведеній вище характеристиці А. Кримським соціально-економічного становища Хорасану і діяльності Абдаллаха чимало фактичного матеріалу, але ж багато й такого, особливо з погляду теорії, що нав'язно феодалною східною історіографією, для якої Абдаллах — ідеальний правитель ⁴⁸. Насправді ж, це був лише розумний представник класу феодалів, що намагався точно фіксувати розмір ренти-податку (харадж), аби підняти продуктивні сили країни і, зокрема, підняти здатність селянства сплачувати той податок ⁴⁹.

Щоб краще зрозуміти класовий характер влади Тагирида Абдаллаха, корені його «народолюбства», треба хоч би згадати про політичні настанови, якими керувався той «ідеальний» володар. А знайти їх можна в славнозвісному на Сході «Писанні до сина» («Китаб») — політичному заповіті засновника династії Тагиридів. Останній, радячи сину «денно й нічно турбуватися про добро, щастя й спокій своїх підданців», не ховає мотивів такої турботи: вони в бажанні «мати в державній скарбниці гроші», бо «од можних підданців... усякі податки легко платяться, казна сама собою багатіє, і люди охоче свого пана слухаються» ⁵⁰. Далі Тагир-батько радить синові вести себе по відношенню до виробників так, як пастух по відношенню до череди, бо «з череди можна стягти тільки її надлишки», і то частину із них «знов тра обертати на те, що самій череді потрібно» ⁵¹.

Отже, перед нами — політико-господарська настанова східного феодала, що визнає всю систему відносин нор-

⁴⁶ А. Г. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 41.

⁴⁷ Там же, стор. 39.

⁴⁸ Н. В. Пигулевская и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стор. 113.

⁴⁹ Там же, стор. 114.

⁵⁰ А. Г. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 33.

⁵¹ Там же.

мальною і законною, відстоює її навіть вогнем і мечем⁵², але ж в інтересах свого класу дуже добре пам'ятає, що пастух (ра'ї-пастир, володар) може брати з череди (ра'иййе-підданих) тільки те, що можна взяти, бо інакше череда загине.

Такі керівні ідеї «Писання до сина» Кримський назвав навіть «утилітарними», побудованими виключно на «аристократичному принципі»⁵³. Але ж, коли прийшлося давати характеристику тому, кому вони були адресовані, то він залишився в полоні тенденційно підібраних феодалними апологетами «фактів».

Крім того, А. Кримський не уникнув ідеалізації внутрішньої політики окремих представників й інших середньовічних династій Ірану⁵⁴.

Відбулось все це значною мірою тому, що і в працях з історії Ірану, адресованих не лише спеціалістам, а й широкому загальному читачів, Кримський-історик поступався часто перед Кримським-публіцистом, завдання якого дещо інше. Знайшовши відповідні своїм апріорним думкам «факти», Кримський-публіцист не поспішав перевірити їх критично, а швидше друкував. Так з'явилися, на нашу думку, щирий наставник «якнайкращого відношення до простого трудячого народу» Тагир І Дводесничний, оборонець нижчих класів його син Абдаллах (крім усього іншого — він ще й поет і «неабиякий композитор»), «путящий правитель» Амр ібн-Лейс, «оборонець бідняків» емір Ісмаїл⁵⁵, мудрий візир Нізамольмольк⁵⁶ та цілий ряд інших правителів, візирів і навіть шахів, особливо ж коли ті шахи були ще й літературними меценатами.

Проте не кожен меценат, градобудівельник тощо викликали захоплення вченого. Епітетами, на зразок «неабиякий», «тямущий», «путящий», «мудрий», Кримський наділяв лише тих правителів середньовічного Ірану, історичних

⁵² Тагир ібн-Хусейн і його син Абдаллах, будучи полководцями халіфату, брали активну участь в придушенні народних повстань, в тому числі повстання під проводом Бабека (А. Г. К р и м с ь к и й. Історія Персії та її письменства, стор. 39).

⁵³ А. Г. К р и м с ь к и й. Історія Персії та її письменства, стор. 33.

⁵⁴ Там же, стор. 60, 68.

⁵⁵ Там же, стор. 33, 39, 60, 68.

⁵⁶ А. К р ы м с к и й. Персія. Історія.— Енциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 24.

осіб в цілому, діяльність котрих в історичному плані не була антинародною.

Осіб, діяльність яких приносила з собою тільки кров і народні страждання, загальне руйнування продуктивних сил, вчений характеризує епітетами, які, окрім того що дають дуже точну уяву про особу, її оточення, про епоху в цілому, викликають до неї ще й недвозначну фізичну огиду. Прикладом може служити характеристика А. Кримським особи Махмуда Газневідського — грізного тюркського завойовника Ірану і сусідніх з ним країн, — «предтечі Чингіз-хана і Тимура», як називає його історик. Махмуд в зображенні Кримського — символ жорстокої воячини, «згубник світу». Від його військових походів не виграли навіть жителі чотирьох його столиць (Газни, Бельха, Герата, Нішапура), «куди звозились награбовані скарби». «В руках окремих осіб і самого султана... могли, — пише Кримський, — ...накопичуватися багатства. Але простому людові од них нічого не долітало. Навпаки, оскільки для ведення війни потрібні були гроші, а гроші збирались перш за все з найближчого підданого населення, воно завжди повинно було нести непомірну вагу податків». Останні дуже часто уряд Махмуда не просто збирав, а «здирав» з платників, «як здирають шкуру з баранів», видавлюючи водночас і «соки з їх м'яса»⁵⁷.

З ім'ям Махмуда Газневідського Кримський пов'язує остаточне оформлення на Близькому й Середньому Сході необмежено-деспотичного абсолютизму азіатського характеру. В основі цього деспотизму лежала, на думку вченого, ідея «солдатсько-варварської держави», суть якої полягала в тому, що султан-полководець брав на себе обов'язок «захистити підлеглих від зовнішнього нападу і від утисків, а за це підлеглі зобов'язані були платити в казну гроші і сліпо, не маючи будь-яких політичних переконань, покортися. Заперечувалося навіть право народу на громадянські почуття, патріотизм, бо на думку султана-деспота, це приводило, начебто, до анархії, до послаблення держави.

Але ж держава, де правитель-деспот прагнув викоринити патріотичні почуття, знищити, власне, громадянство, не могла бути державою в повному розумінні слова, резюмус Кримський, а тільки тимчасовим об'єднанням, що

⁵⁷ А. К р и м с к и й. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 1, № 2. М., 1914, стор. 103, 106—107.

розпадається негайно ж після смерті творця-завойовника. Держава без патріотичних почуттів громадян — це держава-молох, що сама себе породжує і сама ж себе поїдає⁵⁸.

Це політичне і моральне розвінчання єхідного деспотизму А. Кримський доповнює кількома влучними штрихами культурно-естетичного плану. Мимохідь він зауважує, що завойовник-грабіжник Махмуд Газневідський «займався пишними спорудами, наприклад збудував у Газні палаци і багату мечеть, «наречену небесного склепіння», заклав розкішний сад у Бельсі». Але ж все це «робилося руками полонених-рабів», а також силою м'язів примусово зігнаних на будівництво «своїх же підданих», до всього того — аж ніяк не в інтересах підданих. Задля слави Махмуд міг збирати при своєму дворі вчених і літераторів (при тому поведився з ними, як з прислугою), констатує Кримський, але ж сприяти їх творчості, навіть у тодішньому, відносному розумінні слова, не сприяв, бо розумівся лише на шаблі і вині... «Грубий і неосвічений турок-варвар не зумів оцінити фірдоусія»⁵⁹.

Не менш чорними фарбами малює Кримський і портрети інших завойовників Персії та навколишніх їй країн. Особливо різку оцінку дає він монгольським завойовникам і любителів «споруджувати піраміди з людських черепів» Тімурові. «Дивні за красою і багатством храми, палаци», споруджені за його наказом, довго ще чаруватимуть зір, але ж не слід забувати, застерігає вчений, що споруджені вони руками підневільних майстрів, на кістках і крові головним чином талановитого перського народу, за рахунок пограбування людей. Останнє історик справедливо вважав однією з причин застою, а то й регресу іранського суспільного життя в середні віки⁶⁰.

З'ясовуючи, приміром, причини і райони розповсюдження в країнах Близького і Середнього Сходу містико-аскетичного напрямку — суфізму (інакше — дервішизму), Кримський посилається на Персію («де суфізм розцвів») ⁶¹ часів монгольської навали. Через «страшні міжусобиці, воєнну анархію, вторгнення чужинців, лютий деспотизм правите-

⁵⁸ А. К р ы м с к и й. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. I, № 2, стор. 112—113.

⁵⁹ А. К р ы м с к и й. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, № 1-2, стор. 22, 26.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ «Древности восточные», т. II, вып. 1. М., 1896, стор. 96.

лів і временщиків» разом з «фізичним лихом» (стихійних сил, мору тощо) людина, спостерігаючи, як у калейдоскопі, протягом всього свого свідомого життя щонайуразливіші перипетії долі, страждання, «без найменшої відради» привчилася дивитися на реальний світ, як на «падалицю», мару, почала шукати благ у відмові від усього земного, у відданості себе богові (в пантеїзмі), в нігілістичному запереченні всього земного⁶². В результаті, особливо після того, коли богослов Газалі ввів елементи суфізму в ортодоксальний іслам, велика кількість населення Ірану опинилась відірваною від матеріальної і конструктивної духовної діяльності, присвятивши себе пасивному спогляданню, а то й жебрацтву: «найбільше тому, що це найзручніша і найвигідніша форма життя серед загального гніту» і анархії, як підкреслював Кримський⁶³.

Закінчуючи характеристику поглядів Кримського-історика на іранське середньовіччя, коротко зупинимось на трактовці ним перського протестантизму. Цієї проблеми вчений торкався то в плані вивчення мусульманського сектантства, його впливу і взаємовпливу на літературний процес (творчість Хейяма, Гафіза), то аналізу рухів маздакітів, хуррамітів, то вивчаючи суфізм.

В основі перського середньовічного протестантизму Кримський бачить ті ж соціально-економічні фактори, що й в основі виникнення сект. Про це вже говорилось при з'ясуванні поглядів ученого на сектантські рухи в країнах Арабського Сходу.

Розглядаючи діяльність сект і протестантські рухи в цілому на території Ірану, Кримський до числа основоположних факторів зараховує впливи доісламських релігійних течій маніхейсько-маздакітського типу, впливи буддизму⁶⁴, що в дійсності мали ширше місце, ніж у будь-якій іншій країні Мусульманського Сходу.

Але найбільш оригінальним, на нашу думку, і новим у працях А. Ю. Кримського, присвячених з'ясуванню окремих аспектів перського середньовіччя, є проведення ним паралелі між протестантизмом в середньовічній Європі (рухом альбігойців) і протестантизмом в Ірані. Форма тут була інша (маніхейсько-маздакітська; суфійська — на ранньому його етапі), але ж суть та сама. В Європі це був

⁶² «Древности восточные», стор. 127.

⁶³ Там же, стор. 96.

⁶⁴ Там же, стор. 102.

протест «особистості й мислі проти папства», в Ірані боротьба проти ортодоксальності й догматизму панівних релігій — зороастризму, мусульманства і водночас — «протест простого люду проти існуючих порядків»⁶⁵, проти утисків, отже, класовий у своїй основі. В останньому бачимо близький підхід вченого до наукового розуміння протестантизму лише як релігійного одягу, як пофарбованої в релігійну оболонку форми соціального протесту.

Наведені тут погляди Кримського, висловлені ним ще наприкінці минулого століття, були викликом вченого офіційним поглядам на протестантизм як тільки на релігійну ересь. Кримський ризикував стати мішенню для пострілів з боку клерикалів та апологетів казенщини, що й мало місце⁶⁶.

Емоціональні, насичені ненавистю до гнобителів, до кривавих завойовників, праці Кримського з історії Ірану мали велике пізнавальне значення.

2. ВКЛАД А. Ю. КРИМСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Історію Туреччини А. Ю. Кримський розпочинає із з'ясування руху тюркських племен з їх прабатьківщини.

«Найдавніша історія турків (спочатку без цього племінного наймення), — читаємо в «Історії Туреччини» Кримського, — починається з того, що їхні первісні орди одходять од своєї батьківщини — гір Алтайських та сусідніх степів — та й сунуть на культурні країни». Рух цей відбувся «спершу в бік Китаю» задовго до нашої ери, свідченням чого вчений вважає згадки в китайських джерелах про «боротьбу проти гун-ну»⁶⁷.

З IV ст. н. е. тюрки (двома-трьома століттями раніше як хазари; згодом — у V ст. під проводом Атілли — як гунни; потім як печеніги, торки і половці; ще пізніше як власне турки — русько-літописні татари) «хвиля за хвилею тягнуться од китайських меж до Європи через Урал, Волгу та Діп, через теперішні українські степи». Всі ці турки

⁶⁵ А. Кримський. Один із перських протестантських поетів — Хейям. — «Народ», 1890, ч. 22, стор. 353.

⁶⁶ «Каспій», 16 березня 1899 р.; «Богословский вестник», т. III, вып. 1. Львов, 1902, стор. 81—85; «Руслан», 1905, № 272, стор. 3.

⁶⁷ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 2.

«встигали заспувати на європейських звоєваних землях свої держави, іноді осілі, іноді кочові; але потім ті турки без сліду тонули серед звоєваних народів, або ті народи раніш-пізніш винищували зайд, виганяли їх, одпирали до Азії»⁶⁸, — констатує Кримський без прямого пояснення.

«Найміцніш од усіх, — пише вчений, — виперлися в бік Європи ті турки, котрі посувалися із своєї батьківщини не на Урал — Волгу — Дін та Чорноморський степ, а на середньоазійську ріку Аму-Дар'ю, через ню в Персію (Іран), а звідти на півострів Малу Азію»⁶⁹. Ці турки в VI ст. н. е. вийшли до кордонів Візантії, становлячи вже велику кочову державу, що розкинулася на торговому шляху із Сходу на Захід. Далі вони захопили до своїх рук «перепуск шовкового краму», вирядили торговельно-дипломатичне посольство до Візантії, домовились з нею про спільні військові виступи проти сасанідського Ірану і, зміцнівши, вже у XI ст. «зробили низку якнайвидатніших завоювань і на схід, і на захід, і на південь, змітаючи з дороги всі місцеві удільні мусульманські володіння, підбиваючи собі й візантійську Малу Азію»⁷⁰. Завойовники підступили «мало не попід саму браму Царгородську»⁷¹. Свою імперію вони назвали «Сельджуцькою» по імені одного із вождів.

Сельджуцьких турків, що стояли на значно нижчому від звоєваних народів щаблі культурного та й соціально-економічного розвитку, мала б спіткати точнісінько така доля, як і їхніх одноплемінників, котрі рвалися в Європу через північні Причорноморські степи. Але за старим кочовим звичаєм нова імперія вже при третьому Великому Сельджукові (Мелік-шахові) встигла розпастися на кілька родових улусів, один з яких опинився в Малій Азії, «на одшибі». Згодом він розвинувся у незалежний Румський (Іконійський) султанат⁷².

Мала Азія, на думку Кримського, і врятувала турків од поглинення іншими народами, в першу чергу висококультурними персами. «Одшибність» Малої Азії і відсутність цього фактора на шляху тюркських племен, що рухались

⁶⁸ Агатангел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 2.

⁶⁹ Там же, стор. 3.

⁷⁰ Там же, стор. 4.

⁷¹ Там же, стор. 5.

⁷² Там же.

північніше від неї, — ось ключ, яким А. Ю. Кримський намагається відчинити хоч одні двері до проблеми, чому саме тут, а не десь в іншому районі тюрки-кочівники змогли надовго зробитися творцями історії, її суб'єктом, а не об'єктом, закласти помітну державу, розширивши згодом її рамки до меж світової імперії.

Завдяки «одшибності» півострова Мала Азія румські (іконійські) турки «спромоглися» зберегти «чимало своїх національних прикмет», власну мову, просякнуту, щоправда, перськими та арабськими елементами, і вже на перших порах розпочати поглинення греків. В результаті цього відбулося злиття прийшлого мусульмансько-тюркського населення з аборигенним християнсько-грецьким, що, по суті, було початком закладення основ турецької народності⁷³.

Але ж явище це знову-таки аномальне в історичній практиці. Як могло статися, що турки-кочівники, в кращому випадку напівкочівники, отуречили висококультурних греків?

Відповідь на це запитання А. Кримський шукає, насамперед, в етнічних і релігійних факторах, а саме: у всезростаючій, постійно нагнічуваній тиском нових кочівників чисельній перевазі пришельців над аборегенами, у реакції грецького православного населення на вандальський погром пришельців з Заходу Царгорода і заснування ненависної католицької «Латинської імперії», що мала за мету призвичаїти православних греків до думки: коли доведеться вибирати поміж мусульман-турків і «фанатичних і неситих християн-латинників», то краще буде віддати перевагу туркам як меншому злу⁷⁴.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років в результаті поглибленого вивчення проблеми, а найбільше під впливом нових ідей, що з'являлись в радянській історіографії, Кримський висунув третій фактор, що сприяв успішній асиміляції турками греків. Цим фактором (в наші дні визнаний за головний⁷⁵) вчений вважав м'якшу економічну політику румських (іконійських) султанів порівняно з по-

⁷³ А. Д. Новичев. Турция. Краткая история. М., 1965, стор. 12.

⁷⁴ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 7.

⁷⁵ А. Д. Новичев. Вказ. праця, стор. 22; його ж. История Турции. I. Эпоха феодализма (XI—XVIII). Л., 1963, стор. 8.

літикою тяжких поборів з боку візантійських феодалів. Не витримуючи тих поборів, греки-християни масово переселяються в султанат і в багатьох випадках (також на економічному ґрунті) «добровільно переходять в іслам», що завершується асиміляцією греків турками⁷⁶.

В період руху в Європу монголів малоазійські турки змушені були визнати себе за васала монголів, але від монгольської столиці Мала Азія лежала настільки далеко, що їхня залежність протягом всього панування монголів була суто номінальною. В той же час монголи були ніби прислужниками у справі увіковічення держави турків у Малій Азії. «Монгольський потік,— пише історик,— одтіснив собою із середньоазійської країни до малоазійської, крізь Півн[ічну] Персію та Азербайджан, нову вітку турецького плем'я — османську»⁷⁷.

Під натиском монголів нова гілка турків зустріла послаблену тим же натиском малоазійську одноплемінну тюркську державу на своєму шляху і, скориставшись сприятливими умовами, «потроху замістила» попередніх її господарів, сельджуків, новими — османськими. Отже османи не явилися «історичними піонерами,— наголошує Кримський,— а попросту — замінили одну тюркську державу, яка вже існувала, іншою, такою самою тюркською і поширили її межі». «Турки-османи,— читаємо в Кримського далі,— лиш повели далі готову вже тюркську історію. Тому повстання османської держави... маємо право вважати швидше за зміну споріднених династій, ніж за еру для історії тюркської раси»⁷⁸.

Так розумів історик А. Кримський етнічні, політичні і частково економічні передумови виникнення держави турків на території Малої Азії — безсумнівного попередника Османської Туреччини. Цікаво зауважити, що в роки, коли вчений писав свої тюркологічні праці, в орієнталістиці, зокрема в англійській, появились спроби заперечити утворення Османської держави на руїнах Сельджуцької, заперечити будь-яку спадкоємність між турками-сельджуками і турками-османами. З рецензії Самойловича, який, до речі,

⁷⁶ А. Крымский. Турция. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 178.

⁷⁷ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 8.

⁷⁸ Там же, стор. 10.

дорікав авторові за неврахування «нових ідей»⁷⁹, впливає, що Кримський знав про подібні спроби, але ж вважав за доцільне не згадувати про них навіть в останніх своїх працях з історії Туреччини, що дає нам право зробити висновок про невизнання вченим цих ідей за нові, бо вони ллють воду на млин колоніалізму, посягають на право турецького народу, котрий піднявся на національно-визвольну боротьбу (маємо на увазі кемалістську революцію 1918—1923 рр.), розглядати Малу Азію як свою вітчизну.

Як радянський історик, А. Ю. Кримський свідомо відмежував Туреччину феодалів від Туреччини турецького народу. В цьому плані цікаве його порівняння ролі османського уділу з роллю Московського князівства. «Протягом XIV віку,— пише історик,— отому османському уділові, спочатку найнезначнішому серед інших дев'ятох, довелося одіграти об'єднувальну роль Москви». Власне османський уділ «заходився збирати землю турецьку»⁸⁰. Цим самим Кримський підкреслював, що батьківщиною турків Мала Азія стала ще задовго до Османської Туреччини, і, таким чином, право турецького народу на свою малоазійську вітчизну дане йому історією, його сучасним розселенням.

Подібну думку відстоювали й інші, сучасні Кримському, вітчизняні сходознавці, зокрема Бартольд⁸¹, В. О. Гордлевський⁸² та ін. Проте мало місце розповсюдження і протилежних думок. Вище ми вказували на їх наявність в англійській історіографії. В російській дожовтневій орієнталістичній літературі з запереченням права турків на малоазійську вітчизну виступив Яценко, який взагалі заперечував існування будь-де на землі турків компактно етнічною масою⁸³. Це було явною фальсифікацією і минулого і сучасного турків як народу. Праці Кримського всіляко сприяли викриттю подібних лженаукових тверджень.

⁷⁹ Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V (1924—1925). К., 1925, стор. 286.

⁸⁰ Агатаңгел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 13.

⁸¹ «Мусульманский мир», 1917, вып. I, стор. 65.

⁸² Б. М. Данциг. Изучение истории, экономики и географии Турции в СССР.— Турецкий сборник. М., 1958, стор. 17.

⁸³ А. Яценко. Русские интересы в Малой Азии. М., 1916, стор. 39.



З інших проблем історії Туреччини дослідників різних генерацій і різних напрямів цікавила і продовжує цікавити проблема винятково швидкого територіального зростання Османської Туреччини, а поруч з нею — причини остаточного падіння Візантії, порівняно легкого завоювання турками-османами Балканських держав і народів. Будучи ворогом поневолення одних народів іншими, як демократ і гуманіст, стоячи на боці скривджених, вболіваючи за їхню долю, історик А. Кримський не міг не приділити названій проблемі належної уваги. Особливу увагу приділяв історик другому аспекту проблеми — з'ясуванню причин невстояння Візантії і балканських слов'ян перед завойовниками.

Констатуючи факт, що вже перші чотири османських еміри — «путящі політики, ба й добрі⁸⁴ завойовники» Осман I, Орхан, Мюрад I і Базід I — «поширили кордони своєї держави коштом земель греків... та слов'ян», Кримський наголошує, що зробити це вдалося цій четвірці⁸⁵ значною мірою дякуючи обезсиленню Візантії, Болгарії та Сербії, вдалій, з погляду завойовницьких інтересів турецьких феодалів, грі на їх взаємній неприязні, ворожнечі, на внутрішньому сепаратизмі. Останнє давало турецьким завойовникам змогу вже на перших порах використати у своїх інтересах навіть військову силу суперників. 1390 р., приміром, «наступник-царевич»⁸⁶ константинопольського імператора за кілька років перед Нікопольською битвою з грецьким загоном супроводжував султана Бліскавичного в його малоазійському поході на схід від Смірни і перший «з тих, котрі стояли круг міста облогою», виліз на його стіну⁸⁷.

Грунт військових поразок, а потім і знищення болгарських царств Кримський-історик бачить в тирново-віденському сепаратизмі, в греко-болгарському і болгаро-серб-

⁸⁴ В розумінні «здібні».

⁸⁵ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 15.

⁸⁶ Мануїл II Палеолог (1391—1425).

⁸⁷ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 15.

ському суперництві, в міжусобній боротьбі болгарських феодалів, а згодом — в прямому ренегатстві чи й зраді. Для прикладу Кримський вказує на поступок сина царя Івана Шимшана царевича Олександра, що, незважаючи на страту турками свого батька-патріота, «перейшов на мусульманську віру, вступив на військову службу до султана». Аби зберегти свою владу над кріпаками-селянами, «під турками попереходили на мусульманство» і провінціальні феодали («поміщики-дворяни» за термінологією Кримського)⁸⁸.

Не менш сприятливий ґрунт для перемог знайшли турки-османи в сербських землях. Щоправда, тут протягом першої половини XIV ст. була досягнута висока політична єдність. Цар-самодержець «сербів і ромеїв» Степан Душан (1331—1355), цей «сербський Карло Великий», — величав Душана Кримський, — «збудував на півострові так звану Велику Сербію — широченну державу», що об'єднала православні сербські землі, підхопила й втягнула в себе Македонію, албано-грецькі краї — Епір, Тесалію, Етолію, прорубала вихід в Егейське море, на архіпелаг, через Албанію — на Адріатичне море. Але в час, коли «перейшли до Європи османи» все це «захиталося»⁸⁹. Після смерті царя Стефана Душана (1355) Велика Сербія розпалась. І ось під той час, як на руїнах монархії великого небіжчика Стефана Душана без кінця й краю йшла міжусобна боротьба, турецькі султани Мюрад I (1359—1380) та, остаточно, Баязид I усе й позахоплювали до своїх рук, — пише Аг. Кримський. — В оте «усе» не увійшли, щоправда, ні Босна, ні Білград; та за те турки, без особливих труднощів, поодинокі впоралися із південним «кралем» Вукашиним і — років за 20 — з північним «кнезом» Лазарем⁹⁰.

На думку Кримського, перемога османів на Балканах й остаточною знищенню державності Візантії, включаючи й завоювання її столиці, сприяли значною мірою взаємна боротьба двох основних напрямів в християнстві — православ'я і католицизму та активне намагання папського Риму нав'язати свою волю патріаршому Царгороду, а з боку останнього — нав'язати свою церковну зверхність право-

⁸⁸ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 15.

⁸⁹ Там же, стор. 16.

⁹⁰ Там же, стор. 17.

славним болгарам, сербам і т. д. Так, разом зі знищенням Тирновського і Відінського васальних царств знищено було і самостійне патріаршество болгарське. Болгарському народові, констатує Кримський, крім політичного гніту од турків нав'язаний був ще й «церковно-національний гніт от греків» — плата султана царгородському патріархові і клірові за якщо не пряме співробітництво, то за лояльність⁹¹.

Що ж до інших південно-слов'янських земель, зокрема тих, що входять до сучасної Югославії, то тут, на думку історика, туркам об'єктивно сприяло розповсюдження богомольства, принесеного з Болгарії і перетвореного босняками в окрему церкву. «Знатні босняки-поміщики, що сповідали богомільство-маніхейство, з надзвичайною легкістю перейшли в іслам», — вказує Кримський. Зберігши цим самим свою «кріпосну владу над селянами-кметами», боснійські феодали, продовжує Кримський, влились в панівний клас завойовників з усіма впливаючими звідси наслідками. Як відомо, вони дали навіть Османській Туреччині талановитих державних мужів, полководців.

Подальшим воєнним успіхам турецьких феодалів, султана в першу чергу, сприяв також збіг їхніх інтересів (після косівської битви і змушеного визнання васальної залежності) з інтересами сербського кнеза Стефана Високого, сина кнеза Лазаря, скараного турками на тому ж Косовому полі. Ставши деспотом залежної від турків Сербії, ототожнивши свої династичні інтереси з інтересами османів, Стефан Лазаревич в Нікопольській битві (1396) між турками і європейським лицарством, котре ставило собі на меті припинити просування турків у Європу, в найрішучішу хвилину бою вдарив по лицарях і дав таким чином перемогу Туреччині. Європейське хрестоносне лицарство «турки побили до ноги», — підкреслює Кримський, — але ж завдяки активній допомозі європейського і християнського війська Стефана Лазаревича⁹².

Те ж сербське військо, під тим же проводом «не жалувало себе», — вказує історик, — і в Ангорській битві (1402), битві полчищ Баєзіда з полчищами чергового тюркського завойовника Тімура, чим, на думку Кримського, хоч і не

⁹¹ Агатангел Кримський. Історія Туреччини, т. 1. стор. 186.

⁹² Там же, стор. 22.

врятований був Баєзід, але ж якоюсь мірою була збережена Туреччина, врятована, принаймні, її честь⁹³. Вже Мюрад II (1421—1451), знищивши «більшу частину удільних, відновлених Тимуром князівств», єдиною компактною масою знову зумів повернути завойовницькі цілі турецьких феодалів на Захід. «Європа знову відчула османську небезпеку, що насувалася»⁹⁴, знову зроблені були спроби протиставити османам об'єднану силу європейських держав (з'їзд у Луцьку, церковний собор у Флоренції, унія, проголошення папою нового хрестового походу), але наслідки жалюгідні.

Проти османів виступили головним чином тільки угорці та поляки, об'єднані під владою спільного государя. Спочатку вони добиваються певних успіхів, схиляють Мюрада II до «дуже не вигідного» для турків миру, але втручання папського легата Чезаріні зводить успіхи нанівець. Варненська битва 1444 р. принесла османам нову перемогу, а Європі — повне придушення її енергії. «І з того часу, — резюмує Кримський, — вся наступна історія османів до кінця XVI ст. — безперервна низка перемог і завоювань»⁹⁵. Впали Царгород, Трапезундська імперія, були підкорені Волощина і Молдавщина; в звичайні турецькі вілайєти перетворені сербські області; впали Боснія і Герцоговіна, Вірменія до Вана і Багдада; загарбані Крим з Кафою; розгромлені мамлюки з наступним приєднанням Сирії, Палестини, Аравії з Меккою і Єгипту; вигнані лицарі-іонніти з Родоса; встановлене безроздільне панування на Середземномор'ї, в грецьких і Чорному морях; піднято османський прапор над Отрантом (дійти до Риму завадила тільки смерть султана); підкорені Угорщина, Алжир, Тріполі і Туніс і т. д. Кордони Турецької імперії простяглись від Буди на Дунаї до Ассуана на Нілі, від Євфрата, Тигра, Грузії, Багдада до Гібралтара. І все це здобуто османами знову ж таки поодинці, внаслідок вдалого (для турків) використання зовнішніх і внутрішніх суперечностей, за допомогою живої сили звоєваних ними народів, зосібна, і чи не найбільше, слов'янських у вигляді «єні чері» (яничарів) —

⁹³ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 27.

⁹⁴ А. Крымский. Турция. I. История. — Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 184.

⁹⁵ Там же, стовп. 185.

нового війська, спеціально навченого для загарбницьких походів.

Не можна не погодитись з таким висновком А. Кримського. Потрібно лише зазначити, що він далеко не повний, зумовлений часом і все ще малою увагою історика до питань соціально-економічного характеру, натомість дещо надмірною увагою до релігійних питань. Історик-Кримський не бачить, зокрема, що в першооснові воєнних успіхів феодалної Туреччини, як і її пізніших поразок, лежали воєнно-ленна система, її розквіт і занепад, економічні фактори в цілому.

Тільки в окремих випадках Кримський вказує на ці фактори, до того ж непрямо. Пишучи, приміром, про те, що самі греки допомогли османам відібрати од християн-венеціанців Солунь і про популярність серед тодішніх греків гасла «Краще нехай панує турецька чалма, аби не латинська тіара!», Кримський мов би мимохідь дає зрозуміти, що в основі вибору «турки чи латинники» лежали торговельно-економічні інтереси, а зовсім не релігійні міркування не так вже й глибоко посвячених в церковні догмати греків⁹⁶.

Не зміг А. Кримський належною мірою розібратися в воєнних перевагах турецької кінноти, зокрема чотирьохкорпусної гвардії, що складалась з феодалів-сіпахів і загонів особливого роду лицарів, яким роздавались великі та дрібні помістя, або лени (тімари і зіамати), з умовою, що власники їх виставлятимуть під час війни вершників і самі на конях відправлятимуться на війну⁹⁷. Про всі категорії турецьких феодалів Кримський розповіде у своїх дослідженнях, згадує про розподіл між ними завойованих земель⁹⁸, але ж переважно мимохідь, до того ж не враховуючи чисто воєнного значення такого відношення до землі. Разом з тим він дуже багато приділяє уваги характеристиці особистих рис турецьких султанів, полководців, везирів, пояснюючи інколи воєнний успіх чи поразку виключно якостями головнокомандуючих або ж випадковим збігом обставин.

⁹⁶ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 201.

⁹⁷ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 178.

⁹⁸ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 16.

Наступною проблемою, порушеною Кримським в працях з історії Туреччини, є дуже близька до попередньої проблема характеру турецьких війн і завоювань. Останній вчений трактує як загарбницькі, згубні своєю нелюдською жорстокістю, масовими пограбуваннями, варварським нищенням матеріальних і культурних цінностей, в результаті чого суспільний і культурний розвиток підкорених народів був значно загальмований.

Відзначаючи, зокрема, загальний розквіт господарства і культури Болгарії періоду Другого Царства, Кримський констатує, що «турецьке завоювання» припинило розквіт, принесло Болгарії «болючі наслідки». «Взявши Тирново,— продовжує Кримський,— турки заслали до Македонії реформатора слов'янської орфографії (патріарха Євтимія.— *К. Г.*), патріаршество геть скасували і перетворили Болгарію на звичайнісіньку турецьку провінцію-губернію. І в результаті болгари швидко губили свою культурність»⁹⁹.

Турецьке завоювання принесло для Болгарії й тяжкі соціально-економічні наслідки, особливо ж для селянства. Кримський зазначає, що воно «дісталось під найближчу феодальну владу мусульманам-поміщикам» почасти родом з «давнішніх болгарських поміщиків-дворян, які під турками попереходили на мусульманство», почасти — з «офіцерів турецької кінноти («сіпагі»), що діставали од мусульманського уряду спадкові наділи»¹⁰⁰.

Ці висновки Кримського дуже важливі, оскільки допомагають викрити антинаукові твердження буржуазних істориків ХІХ—ХХ ст., які в результаті некритичного підходу до розповсюдженого в Європі в ХVІ ст. туркофільства¹⁰¹ наділяли турецьких завойовників рисами виняткової віротерпимості, справедливості по відношенню до завойованих народів, приписували турецьким султанам прагнення «послабити» експлуатацію селянської людності поневолених країн. З подібною заявою, зокрема, ще в 70-х роках минулого століття виступив російський вчений

⁹⁹ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 15.

¹⁰⁰ Там же, стор. 16.

¹⁰¹ Там же, стор. 200—211.

В. Макушев¹⁰². Погляди його згодом були підтримані і розвинуті рядом інших вчених, зокрема Л. Добровим. Останній дійшов твердження, що наче б то в результаті турецьких завоювань на Балканах було знищено кріпацтво, селяни отримали право власності на землю тощо¹⁰³. Замовчували, а іноді й вихваляли тяжкі наслідки турецького ярма сербські і болгарські історики кінця ХІХ — початку ХХ ст.¹⁰⁴

Певний час не було ясності в цьому важливому питанні і навіть серед радянських істориків, свідченням чого є окремі положення фундаментальної праці «История Болгарии», що належить перу сучасника Кримського, відомого радянського славіста академіка М. С. Державіна¹⁰⁵.

Заперечує наявність феодалізму в середньовічній Туреччині і на загарбаних нею територіях вся буржуазна турецька історіографія¹⁰⁶.

Кримський не тільки не заперечував наявності феодальних та кріпосних утисків на завойованих османами територіях, а навіть наголошував на їх посиленні з боку феодалів-загарбників, а також феодалів-ренегатів. Особливо цінним є твердження Кримського про те, що турки, будучи на значно нижчому щаблі розвитку, ніж підкорені ними балканські народи, не принесли істотних змін у їх соціально-економічні відносини, а, по суті, законсервували існуючі феодальні інститути, при тому — найреакційніші, додавши до них релігійні та національні утиски, податок кров'ю (для систематичного поповнення зграй яничарів), постійні ходіння по ясир (для невільницьких ринків), нарешті, пряме рабство, «кадіргу» прокляту.

Цікаво зазначити, що весь фактаж, покликаний підтвердити загарбницький характер турецьких завоювань, а разом з цим — і панування, Кримський в переважній

¹⁰² В. Макушев. Болгария под турецким владычеством преимущественно в XV—XVI вв.— ЖМНП. ЧСІ ХІІІ, 1782, стор. 289.

¹⁰³ Л. Добров. Южное славянство. Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове. СПб., 1879, стор. 92—93.

¹⁰⁴ И. С. Достян. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV вв.— Византийский временник, т. VII. М., 1953.

¹⁰⁵ Н. Державин. История Болгарии, т. I—IV. М.—Л., 1945—1948.

¹⁰⁶ Вера П. Мутафчиева и Стр. Димитров. Некоторые замечания по новому общему курсу османской истории.— «Народы Азии и Африки», 1964. № 3, стор. 150—161.

більшості своїх праць наводить устами турецьких хроністів або ж європейських очевидців, додаючи до них невеликі за розміром, але відповідно загострені коментарі. Так, зокрема, він описує варварську поведінку турецьких загарбників (включаючи й ідеалізованого численними хроністами Мехмеда II — «Великого турка») у Константинополі під час наїздів на українські землі та Кавказ ¹⁰⁷.

У плані історіографічному особливо варта уваги позиція Кримського в питанні так званої об'єднуючої ролі турків на Балканах. Всупереч багатьом буржуазним історикам і особливо буржуазно-націоналістичним писакам Туреччини, які вигадували, буцім-то османські завойовники були місіонерами спокою на Балканському півострові і ліквідаторами багатовікової анархії (що нібито сприяло державній консолідації балканських народів), історик А. Кримський доводить, що насилля турецької навали затримали на цілих п'ять століть об'єднання південних слов'ян в єдину централізовану державу. Як підтвердження цієї тези, Кримський вказує на сильні централізаторські тенденції і навіть спробу створити державу «від моря до моря» в Сербії ¹⁰⁸.

Варто підкреслити, що в оцінці характеру турецьких загарбань і ролі їхнього панування в долі поневолених народів Кримський солідаризувався з М. Чернишевським і Д. Благовим, котрі вказували на згубний характер турецьких загарбань ¹⁰⁹.

Сказане дає підставу твердити, що погляди Кримського не втратили своєї актуальності і в наші дні, хоч розвиток історичної науки про Туреччину піднявся на значно вищій щабель, а в теоретичному плані — вступив у якісно новий етап.

В плані актуальності ніколи не застаріють праці Кримського про Туреччину, в яких він з глибоким співчуттям гуманіста і демократа описав героїчний опір народів турецьким загарбникам. Такими є в першу чергу дослідження

¹⁰⁷ К. І. Гурницький. А. Ю. Кримський про загарбницький характер турецьких завоювань на Балканах у XIV—XVI століттях.— Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції. Серія історична. Ужгород, 1965.

¹⁰⁸ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 16, 17.

¹⁰⁹ Н. Г. Чернышевский. Соч., т. V. М., 1950, стор. 700; СИЭ, т. 2, стор. 528.

про битву на Косовому полі ¹¹¹, про патріарха Євтимія, що особисто очолив оборону болгарської столиці Тирново ¹¹², про «краля» Вукашина, котрий, незважаючи на значну перевагу сил ворога, «сам розпочав проти турків ворожі виступи».

Особливу увагу приділяв А. Кримський захисникам Константинополя, описавши цю трагічну подію в першому томі «Історії Туреччини». Очевидно, з погляду на важливість події Кримський на шести сторінках книги подав бібліографію питання, включивши до неї «Джерела для історії Царгородського падіння», «Монографії про завоювання Царгорода» з більш-менш докладною їх анотацією ¹¹³. Власне бібліографія з анотацією і складають найцінніше з того всього, що вніс Кримський в розробку цієї проблеми. Кримський загострює увагу медієвістів на необхідність використання турецьких першоджерел XV ст. (писань літописців чи хроністів), наявних в книгосховищах Стамбула, тощо. Вчений звертає також увагу на необхідність критичного ставлення до джерел, що належать перу грецьких чи латинських авторів-самовидців, оскільки на їхні праці мали значний вплив релігійні суперечки. У зв'язку з цим Кримський дає високу оцінку праці М. М. Стасюлевича («Осада и взятие Византии турками». — «Ученые записки 2-го отдел. Имп. Акад. наук», кн. 1, 1854), а також «коментованому аналізу й переоповіданням» академіка І. Срезневського руської «Повести о Царьграде» Нестора Іскендера (видрукованій у тій самій книжці «Ученых Записок») за те, що їх автори різко відійшли від західноєвропейських істориків Візантії, котрі надавали перевагу хроністові Дуці лише за те, що він уніат. Стасюлевич і Срезневський побудували свої дослідження з перевагою на свідчення православних хроністів Франдзи й Халконіда, що назвав Кримський першим кроком в об'єктивному (з фактологічного боку) висвітленні історії Царгородсько-го падіння ¹¹⁴.

На початку другої чверті XV ст. османська Туреччина, повністю відродивши свою міць, розхитану Тимуром, знову спрямовує свої завойовницькі погляди на Європу, тепер

¹¹⁰⁻¹¹¹ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 14.

¹¹² Там же, стор. 15—16.

¹¹³ Там же, стор. 68—73.

¹¹⁴ Там же, стор. 71.

головним чином на басейн Дунаю, але зустрічає сильний опір, організований трансільванським воєводою Яношем Гуняді. Володіючи талантом полководця, Гуняді домогся об'єднання сил Польщі та Угорщини шляхом укладення династійної унії і завдав туркам нищівних ударів, що затримало просування загарбників на захід. На думку А. Кримського, тільки «венеціанські та папські інтриги» та, може, дещо властива угорським феодалам «чваньковитість» (в тому числі й Гуняді)¹¹⁵ не дали цьому хороброму «лицареві Волощини», що об'єднав навколо себе кращі сили народів Південно-Східної Європи та Польщі, якщо не вигнати зайд-турків з Європи взагалі, то хоч назавжди припинити їх дальше просування на захід, врятувати північ Балканського півострова, Волощину, Молдову і, нарешті, Угорщину від поневолення османами. Якби там не було, а період Гуняді — це період героїчної боротьби народів Європи проти турецької навали. Повністю симпатизуючи визвольній боротьбі, Кримський приділяє їй і, зокрема, Гуняді значну увагу у своїй основній праці про Туреччину.

Вражає об'єктивність у ставленні вченого до постаті Гуняді. Даючи високу оцінку його військовим здібностям, захищаючи його особу від наклепів і навмисного приниження, вчений водночас виступає і проти перебільшення його ролі в названих подіях. Так, А. Ю. Кримський заперечує твердження османських істориків у звинуваченні Гуняді за порушення присяги і доводить, що Гуняді був «поміж тих, хто на сеймі рішуче висловлювався за мир з турками»¹¹⁶.

Вчений викриває намагання відомого краківського історика Длугоша звалити певною мірою на Гуняді вину за невдалий похід 1444 р. Полемізуючи з Длугошем, Кримський на підставі безперечних даних доводить, що ініціаторами, а значить і справжніми винуватцями перед історією за варненську авантюру, були, передусім, папський легат Джульєно Чезаріні і венеціанські товстосуми, котрі, як відомо, за 40 тис. дукатів переправили 40-тисячну армію Мурада II на Балкани, що й визначило перемогу турків¹¹⁷.

¹¹⁵ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 99.

¹¹⁶ Там же, стор. 48.

¹¹⁷ Там же.

Як відомо, угорське походження Гуняді довгий час було предметом гострих суперечок між істориками Південно-Східної Європи, особливо буржуазними істориками Угорщини та Румунії. Серед угорських істориків Кримський бачить дві групи: одна, повністю довіряючи розпхланим писанням угорських літописців, що присвячували свої хроніки королеві Матяшу Корвіну, синуві Гуняді, перебільшувала заслуги полководця Гуняді; друга група, отруєна «націоналістичною тупістю», не в силі пробачити Гуняді волоське походження, спромоглася, пише Кримський, «зогидити славне геройське ім'я Hunyadi János»¹¹⁸.

Серед румунських істориків, які висвітлювали боротьбу народів Південно-Східної Європи проти турецької навали, Кримський цікавиться лише працею Йорги «Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt» (t. I. Gata, 1908). Він підтримує Йоргу за те, що той «не хоче настирливо пригнічувати читача бойовими подвигами Гуняді — Яноша», але ж критикує Йоргу за ігнорування ними, що проявилось в безпідставному вихвалянні «подвигів» господаря Волощини Дракула та його війська, яке також брало участь у Варненській битві¹¹⁹.

З інших захисників Південно-Східної Європи від османських полчищ Кримський особливо виділяє героїчних оборонців угорської фортеці Сигетвар, очолюваних баном Хорватії, угорським і хорватським державним діячем та полководцем Міклошем Зрінї (1508—1566). Стоячи на шляху армії Сулеймана Пишного, що прямувала на Відень, «твердиня Сигот,— пише Кримський,— обезсмертила себе героїчною обороною...; коли турки, довго стоявши облогою круг Сигота, нарешті вдерлися до цитаделі, то Зрінї загадав підпалити порохові льохи, і фортеця вилетіла в повітря вкуці з тими, хто облягав і кого облягали... Облога тая,— закінчує Кримський,— правила за сюжет для багатьох драматичних п'єс»¹²⁰. В примітці Кримський називає одну з них, вказує на високу оцінку подвигу сиготських захисників В. Белінським.

Характерною рисою середньовічної історії Туреччини є те, що вона утворилася на територіях, що були вогни-

¹¹⁷ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 48.

¹¹⁸ Там же, стор. 43.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Там же, стор. 149.

щами стародавньої культури. Це — Мала Азія, Вірменське нагір'я, Горішня Месопотамія і Сирійське плато.

У зв'язку з цим, приступаючи до роботи над історією Туреччини, її культурою, антропологією і т. п., вчені завжди враховують наступність, прямий зв'язок з історією, культурою, цивілізацією Візантії, Ірану, Вірменії і т. д., особливо з огляду на перейняття мусульманської гегемонії в арабів і персів, мусульманського законодавства, юриспруденції, традицій, враховують безпосередність контактів імперії Османів з Заходом ¹²¹.

Разом з тим Кримський, якщо не вперше висунув, то вперше довів, а значить і розробив ¹²², тезу про слов'янський, значною мірою, характер середньовічної Туреччини.

В першому томі праці «Історія Туреччини» слов'янському характеру Османської імперії Кримський присвятив навіть окремий розділ. Посилаючись на свідчення «Мюльбахського студента» (турецького бранця 1438 р.), італійського історика XVI ст. Паоло Джовіо, істориків-поляків Стрийковського, Ласького, семигородця Броньовського, Агатангел Кримський пише, що «слов'янською» Туреччина рибилася в міру захоплення турками слов'янських земель, зокрема сербських та боснійських. Вже перша європейська столиця турків Адріанополь була переповнена «представниками підбитих національностей», з яких складалося султанське оточення. Більшість таких «представників» становили вельможі-віроодступники, що зберігали свою мову ¹²³.

«Слов'янитися» османський двір «почав... одразу з Косового поля», а далі (в XV ст. особливо) цей процес був посилений збільшенням числа «вельможних сербів» та «султанш-матірок» часто-густо також із сербок. «Слов'янський вплив повинен був принести з собою для османів певне цивілізування», — вказує Кримський, — але тут же застерігає від перебільшення цього впливу ¹²⁴. Починаючи

¹²¹ Важливість останнього особливо враховує сучасний прогресивний італійський тюрколог Алессіо Бомбаці (Alessio Bombaci. Imperium osmańskie (cz. 1). — «Przegląd Orientalis — tyczny», 1966, № 3 (59), стор. 182).

¹²² Такої, зокрема, думки учень Кримського, найстаріший і найавторитетніший на Радянській Україні сходознавець А. П. Ковалівський (див. його статтю про Кримського в СИЭ, т. 8, стор. 207).

¹²³ Агатангел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 37.

¹²⁴ Там же, стор. 18.

з Косового поля, слов'янська (сербська) мова поступово почала служити османам за мову султанського двору. Згодом мова ця стала мовою міжнародних стосунків Туреччини, а ще згодом — третьою державною (після турецької та грецької) мовою імперії. «Сербською мовою (правда, однаково ще й грецькою) султан охоче користувався у своєму міжнародному листуванні», — пише Кримський. І далі: «До нас дійшла не одна Мехеммедова (султана — завойовника Константинополя. — *К. Г.*) грамота, що починається трафаретною формулою: «Од великого государя й великого амире султана Мехмед-бега», і геть уся вона буває писана по-сербськи, хіба що султанський підпис чи, точніш, печатка — то вже по-турецьки»¹²⁵. Грамоти, писані сербською мовою, наголошує Кримський, писалися «не десь-там у Сербії, або поблизу Сербії, а однаковісінько і в глибу Малої Азії»¹²⁶, що свідчить про її досить велике поширення, а з другого боку — про значну наявність в державному апараті імперії освічених слов'ян.

Процес ослов'янення турецької держави не припинявся, твердить Кримський, і під час апогею турецької слави, за наймогутнішого з усіх султанів — Сулеймана I Пишного (1520—1566). Дійшов цей процес до того, що навіть на «вулицях і харчевнях Царгороду убогі співці (кобзарі) виспівували, на велику втіху для простого люду, сербські пісні про славні дії турецького війська, про перемоги хоробрих мусульман над гяурами-християнами»¹²⁷. Слов'янська (сербська) мова зробилася зрештою державною мовою Туреччини, відтіснила собою грецьку і вперше за всю історію слов'янщини зайняла місце світової мови¹²⁸. Посилив цю думку Кримського і український елемент впливу, що нарощувався за рахунок невільників за часів перебування на стамбульському престолі Сулеймана I Пишного і особливо після появи там славнозвісної Роксолани.

«Невільниками-українцями Туреччина аж кипіла»¹²⁹, — заявляє А. Кримський. Посилаючись на свідчення Михайла

¹²⁵ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 100.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же, стор. 164—165.

¹²⁸ Там же, стор. 166.

¹²⁹ Там же, стор. 167.

Литвина¹³⁰, він додає: «Багато-кому з-поміж них щастило потім піднятися й до неабияких державних посад»¹³¹.

Що ж до українського елементу слов'янської (частково також албанської) правлячої еліти Туреччини, то Кримський вмотивовує її виникнення грубою силою, безвихідністю становища невільника, відірваного назавжди від рідної оселі, проданого, інколи подарованого султанському дворові, особисто султанові (Роксолана, євнухи) в нічому і ніким не обмежену власність¹³².

Не заперечуючи висунутих Кримським факторів, які здаються особливо вагомими щодо сербського елементу еліти, вкажемо на їх односторонність. Вони, зокрема, не дають відповіді на запитання: для чого турецьким султанам потрібна була саме така еліта, та ще й над власним по крові класом феодалів, за допомогою якого вони створили державу турків-османів?

У відповідь на це деякі сучасні історики твердять, що османським туркам бракувало етнічної свідомості, що це пов'язане було з деспотичним характером османської монархії, а в зв'язку з цим — в утриманні при собі постійної групи особисто відданих їм людей, готових в будь-яку хвилину накинутись на чужу їм по крові турецьку мусульманську аристократію (на випадок, коли ця аристократія не забажала лагодити з монархією)¹³³. Було б помилкою твердити, що Кримський не бачив цих факторів, але ж яка була їх роль в державно-політичній системі Османської Туреччини, з'ясувати не зміг.

Пізнє середньовіччя (стосовно Туреччини) — це період її безприкладного злету і перших симптомів занепаду. Констатуючи ідеалізацію певними колами Європи, в тому числі й Росії, турецьких порядків, турецького, так би мовити, способу життя, Кримський пише, що в цей час в самій Туреччині все йшло до гіршого. «Державна будова вже підточувалась з середини», оскільки в основі своїй була далеко не такою, якою уявляли її собі, приміром, європейські туркофіли, а, навпаки, антилюдською. Ніякого вільно-

¹³⁰ Михайло Литвин — сучасник Сулеймана Пишного, дипломатичний агент литовського уряду в Криму, який написав записки про Крим, що вже тоді був васалом Туреччини.

¹³¹ Агатагел Кримський. Історія Туреччини, т. 1, стор. 179.

¹³² Там же, стор. 184—188.

¹³³ Alessio Bombaci. Вказ. праця, стор. 187.

думства, «еретиків піддавали жорстоким тортурам». Терпимість же турків до християн і іудеїв, невтручання у тонкощі віросповідання — це переважно прояв зневажливого ставлення до покірних рабів-невірників. Але досить було цим рабам хоч би показатися непокірними, як «зараз же виникала думка про поголовне їх знищення». Починаючи від Селіма I Грізного (після XVI ст.) і аж до нових часів включно, «масова різанина християн зробилась типовою рисою, свого роду, нормою політичної програми для державного життя Туреччини»¹³⁴.

Обманливою і ефемерною була, справедливо наголошує Кримський, економічна могутність Туреччини, навіть ота — «прославлена європейцями XV—XVI століть». Забезпечувалась вона, на думку вченого, завоюваннями чужих територій, особливо Константинополя, згодом митними зборами від торгівлі між Заходом і Сходом. Але досить було в результаті великих географічних відкриттів змінитися тим шляхам, як негайно ж з'ясувалося, що навіть «за період торгового процвітання не було (в Туреччині.— К. Г.) створено міцної громадськості і не було вжито заходів ні до піднесення економічного рівня народу, ні для розвитку продуктивних сил безмежних турецьких володінь». «Турецьке державне господарювання було,— наголошує Кримський,— скорше, повною відсутністю планомірних державно-господарських задач». Точніше, турецькі султани, держава в цілому не звертали уваги на економіку країни, їх багатство складалось з загарбаних в завойованих країнах цінностей. З часом ті цінності зникли, а привичка жити в багатстві, в розкоші залишилась. З остаточним припиненням припливу нових багатств воєнним шляхом турецькі феодала, чиновники, правителі областей, провінцій почали добувати їх «вибиванням грошей» з селян, з громадян взагалі, притому найнерозбірливішим способом. Мірилом державного життя стали тяжкі побори, зникнення будь-якого правосуддя, цілковита корупція¹³⁵.

Воєнні причини занепаду, а потім і розкладу Туреччини Кримський бачить в переродженні яничар, в перетворенні їх в преторіанську гвардію. «Вони створювали зовнішню могутність імперії,— підкреслює Кримський,— і вони, при-

¹³⁴ А. К р ы м с к и й. Турція. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 191.

¹³⁵ Т а м ж е, стовп. 192.

родно, вважали себе вправі розпоряджатися і внутрішніми справами держави». Це «право» яничари все частіше присвоювали собі після смерті Сулеймана Пишного, пропорціонально з процесом виродження династії Османа.

При Селімі II П'яниці європейці вперше побачили, що турки не непереможні. Прикладом цього був розгром турецького флоту при Лепанто флотом Хуана Австрійського (1571), який, на думку Кримського, безповоротно підірвав воєнний престиж Туреччини і розпочав собою, з деякими перервами, смугу поразок імперії, які вже на зорі нового часу привели до першого розподілу володінь Туреччини європейцями. Як бачимо, в основі занепаду, а потім і розкладу Кримський знаходить комплекс причин. Всі вони, з певними уточненнями та доповненнями, в дійсності, мали місце і не втратили наукового значення до наших днів.

Таким було коло питань середньовічної історії Туреччини, порушених Кримським в першому томі «Історії Туреччини» і в енциклопедичній статті «Турція». З наступного, другого тому «Історії Туреччини» вчений встиг написати і видати лише його другу частину — «Письменство XIV—XV вв.». З певними застереженнями цю працю можемо назвати дослідженням про літературні джерела турецької історії, якими є «Вступ до історії Туреччини», де вчений подав вичерпну бібліографію опублікованих європейських джерел з історії держави Османів, а також стаття «Європейські джерела до історії Туреччини (до 1580-х років)», про характер якої говорить сама назва. У наш час й ці праці Кримського залишаються науково цінними, оскільки містять величезний, добре анотований бібліографічний, часто малодоступний матеріал.

3. ВИСВІТЛЕННЯ А. Ю. КРИМСЬКИМ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ НОВОЇ ІСТОРІЇ ІРАНУ І ТУРЕЧЧИНИ

В огляді праць Кримського з проблем стародавньої і середньовічної історії Ірану та Туреччини ми вже згадували, що він цікавився також і питаннями нової історії цих країн.

Новій історії Ірану Кримський приділяє багато уваги в нарисі «Персія», в невеличкому повідомленні «Общий исторический очерк бабизма и обзор новейшей литературы

о нем»^{136–137} та двох публіцистичних статтях вченого — «Персидская авантюра»¹³⁸ і «Еще одно поражение российской дипломатии»¹³⁹. В цілому доробок невеликий, але важливий, особливо з погляду на невивченість нової історії Ірану, політичну невизначеність багатьох її подій в роки, коли цей доробок створювався. Маємо на увазі, в першу чергу, такі важливі і складні явища нової іранської історії, як європейське проникнення, бабідські рухи, революція 1905—1911 рр. тощо.

До висвітлення ряду питань нової історії Ірану Кримський підійшов з власною оцінкою, свідченням чого є вже навіть розподіл матеріалу в нарисі «Персія», написаному десь у 1914 р. Із тридцяти сторінок нарису десять присвячено новій історії Ірану. Цей, на перший погляд, зовнішній формальний крок був для першої чверті ХХ ст. і новим, і досить сміливим. Адже це був час, коли навіть дуже прогресивні вчені дивилися на історію переважно тільки як на далеке, відстояне в часі, минуле. Коли хто з істориків і торкався сучасних подій, то скороговоркою, обходячи гострі кути, не заглиблюючись у суть подій. А. Ю. Кримський поступив навпаки: на десяти сторінках присвяченого новій історії Ірану тексту він в першу чергу торкнувся таких гострих проблем, як європейське проникнення, народні рухи, масонство (як одна із форм зародження ідей буржуазного націоналізму) і, нарешті, перша в історії країн Близького й Середнього Сходу буржуазна революція.

Якісно новий етап в історії Ірану А. Кримський бачить у вступі Ірану в активні стосунки з західноєвропейськими купцями та дипломатами в районі гаваней Перської затоки. У внутрішньому житті країни цей процес супроводжувався прогресивними, на думку Кримського, адміністративно-політичними й економічними заходами Аббаса I Великого, що «хилилися до встановлення порядку і правосуддя», до зміцнення єдності країни. Особливо схвально ставиться історик до «будівельної діяльності» Аббаса, «покращання шляхів сполучення (каравансараї, посе, мости)», сприяння літературі, наукам, зокрема світським, розвиткові ремесел тощо. Проте, будучи надто підозрілим східним деспотом, Аббас послабив опієм розумові здібності свого єдиного

^{136–137} «Древности восточные», т. IV. М., 1913, стор. 79—91.

¹³⁸ «Новь», 1 і 11 лютого 1907 р.

¹³⁹ «Новь», 22 лютого 1907 р.

спадкоємця: в результаті — вже протягом XVII ст. «династія Сефевідів виродилась»¹⁴⁰. Прийшли афганці; згодом висунувся «начальник» розбійницької ватаги тюрк-афшар Надір»¹⁴¹.

«Його порівнюють з Наполеоном-Бонапартом, — пише не без сарказму в контексті історик. — Надір підняв військову славу Персії на весь світ. Особливо прогримів його грабіжницький похід 1738—1739 рр. на великогогольську Індію, куди ховались афганські втікачі. Взявши Делі, Надір-шах відправив до Персії груди коштовностей і одсвяткував в Делі своє весілля з дочкою Великого Могола»¹⁴².

Далі свої завойовницькі апетити Надір-шах спрямував на Хіву і Бухару, зіткнувся з Туреччиною. «Бажаючи легше завоювати всю Османську імперію (соннітську), він оголосив скасування шіїтства в Персії і повернення до суннітства»¹⁴³.

На цій деталі варто зупинитися трохи більше. Історики, особливо в роки Кримського, схильні були вважати скасування Надіром шіїтства основною причиною його загибелі. Кримський, як нам здається, пішов далі традиційних тверджень. Він писав: «Коли, поверх того (скасування шіїтства. — *К. Г.*), Надір-шах всіх проти себе озброїв божевільною кровожадністю, він впав офірою змови (1747)»¹⁴⁴. На нашу думку, таке пояснення є не що інше, як натяк на криваві розправи Надір-шаха з повстанцями, отже, на соціальні, а не релігійні причини його краху.

Після смерті Надіра Персію 13 років «терзала анархія». Єдиною світлою смужкою в тогочасній іранській історії Кримський бачить регенство «вождя зендів, благородного Керім-хана (1760—1779)». Але родинні чвари після його смерті «полегшили озлобленому скупцеві Азі-Мухаммедові, засновникові нині правлячої кадजारської династії» прийти до влади¹⁴⁵.

При першому ж наступникові Агі-Мухаммеда — Фехт-Алі-шахові (1797—1834) «розпочався, — твердить небезпід-

¹⁴⁰ А. К р и м с к и й. Персія. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 25.

¹⁴¹ Там же, стовп. 26.

¹⁴² Там же.

¹⁴³ Там же.

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ Там же.

ставно Кримський,— дуалістичний іноземний вплив на Персію, з боку англійців і росіян, перебування послів у Тегерані»¹⁴⁶. Останнє привело до все більшої втрати Іраном незалежності. Грунт цієї втрати був підготовлений соціально-економічною відсталістю країни, непосильними й згубними війнами Надіра, феодальною анархією, каджарами.

Головним у наступній історії Ірану Кримський вважає боротьбу за подолання відсталості, а разом з тим і таких ганебних інститутів середньовіччя, як панщина, принизливе становище жінки, боротьбу «за культурне оновлення країни, за духовне зближення з Європою»¹⁴⁷. Ведуть цю боротьбу три сили: шах, народ, інтелігенція. Шаха наптовхнув на боротьбу бабідський рух, який він жорстоко розгромив, але ж не викоринив. Народ бореться, бо не може терпіти крайнього обідніння і безправ'я «при наявності майже кріпосної залежності від поміщиків»¹⁴⁸. Інтелігенти, значна кількість яких побувала в Європі і широко пройнялась французьким масонством, мріють «про блага духовної свободи і цивілізації»¹⁴⁹. Із трьох сил справді борються лише народ та інтелігенція. Шах, побувавши кілька разів в Європі, шукаючи виходу із становища, змушений був впровадити в Персії деякі реформи у європейському дусі, але ж «залишився чистісіньким грубим азіатом», як і реакційне вище духовенство, що, до речі, ненавидить шаха за «слабкі спроби реформ» і за «посилення гяурського впливу». Неспроможний розв'язати жодної із проблем, престарезний шах Насреддін сходить зі сцени, як і слід було чекати, «від револьвера вбивці»¹⁵⁰.

Насреддіна змінив «м'який, слабохарактерний і хворобливий його син Мозаффереддін (травень 1896 — грудень 1906)». Він, як і його «жорстокий душею і твердий деспотичним характером» батько, не здатний був припинити кризу. Ще до кінця царювання Насреддіна в Ірані стала широко розповсюджуватися ідея «політичної революції — очевидний сколок з російської»¹⁵¹. Вона знайшла для свого

¹⁴⁶ А. К р и м с к и й. Персия. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 26.

¹⁴⁷ Там же, стовп. 29.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Там же.

¹⁵⁰ Там же.

¹⁵¹ Там же.

проростання в Ірані досить сприятливий ґрунт, удобрений також північним сусідом,— тільки тепер у вигляді широко-го проникнення російського капіталу. «В результаті, народ впав у повне розорення від нових податків та мит, став голодувати і жебрачити», а сановники та губернатори, отримуючи свої посади на відкуп, з правом «кормління» стали буквально пити живу кров з народу. Тому, «в 1905 р., коли з Росії йшли вісті про розвиток... політичного страйку (залізничників і ін.) і коли дарований був указ 17 жовтня про скликання Державної Думи», Персія захвилювалась і собі стала вимагати реформ, «разом із усуненням Науса»¹⁵².

Далі Кримський з достатньою об'єктивністю виклав відомі події 1905—1911 рр. в Ірані, називаючи їх революцією, а введення російських та англійських військ — «втручанням Англії і Росії у перські справи»¹⁵³ з метою придушення революції, змовою царської Росії і Англії з місцевою феодално-бюрократичною реакцією, для якої інтереси власного збагачення вище інтересів батьківщини, національної незалежності.

Наведена вище А. Кримським характеристика основних етапів нової історії Ірану, безперечно, неповна і тепер уже застаріла, проте з історіографічного боку вона ніколи не втратить свого сенсу, оскільки від початку до кінця просякнута демократизмом, співчутливим ставленням до долі трудящих мас, турботою за розвиток багаті традиціями іранської культури, турботою за прогрес, ворожим ставленням до колоніалізму.

З приводу останнього особливо цінні статті Кримського — «Персидская авантюра» і «Еще одно поражение российской дипломатии», написані і видрукувані в ході російської та іранської революцій. В них Кримський відкрито, знайшовши відповідну форму, виступив з осудом колоніальної політики царизму щодо східних країн. Написані сучасником з використанням цікавих фактичних даних, статті ці зберігають своє значення як документи, що викривають ворожу східним народам політику російського царизму.

Особлива цінність праць Кримського про Іран кінця

¹⁵² А. К р и м с к и й. Персія. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 32, стовп. 30.

¹⁵³ Т а м ж е, стовп. 33—34.

XIX — початку XX ст. та революцію 1905—1911 рр. полягала в тому, що аж до 1925 р. (до появи праці М. П. Павловича «Очерки политической борьбы в Персии») ^{154—155} вони були єдиними, об'єктивними працями про цю надзвичайно бурхливу сторінку історії нашого південного сусіда.

На закінчення, характеризуючи спадщину Кримського про історію Ірану, кілька слів скажемо про його «Общий исторический очерк бабизма и обзор литературы о нем». Необхідність такої уваги викликана тим, що в першій і поки що єдиній в нашій радянській історіографії роботі про бабідів (М. С. И в а н о в. Бабидское восстание в Иране (1848—1852). М.—Л., 1939) автор її, в досить просторому огляді літератури з цього питання навіть не згадує імені Кримського, як дослідника бабізму, а разом з тим твердить, що В. В. Бартольд вперше висунув ідею про соціально-економічну основу бабідських рухів ¹⁵⁶. Нам відомо, що двома роками раніше виступу Бартольда ¹⁵⁷ з аналогічною ідеєю відкрито виступив Агатангел Юхимович Кримський. Це був виступ на засіданні Східної комісії Московського археологічного товариства 2 листопада 1910 р. (за ст. ст.), хоча й був видрукований він лише в 1913 р. ¹⁵⁸

Отже, точніше вважати, що обидва ці великі дослідники Сходу солідаризувались у питанні щодо економічної основи бабідського руху, а Кримський, до того ж, опублікував ще й спеціальне дослідження про бабідів, зробив у цьому плані більше, ніж Бартольд. Особливою заслугою Кримського слід вважати те, що він сміливо назвав бабідський рух прогресивним явищем, спрямованим проти «майже кріпосної залежності», політичного деспотизму і розумового гніту, в якому перебували народні маси Ірану. Його релігійною оболонкою була тільки форма; суттю ж руху був соціальний протест простого народу ¹⁵⁹.

Наведена оцінка бабізму, дана Кримським, близька до

^{154—155} Новая история стран зарубежной Азии и Африки, стор. 505.

¹⁵⁶ М. С. Иванов. Бабидское восстание в Иране (1848—1852).— Труды Института востоковедения. XXX. М.—Л., 1939, стор. 10.

¹⁵⁷ В. В. Бартольд виступив з рецензією на книгу про бабізм одного німецького вченого. Рецензія опублікована в журн. «Мир ислама», т. 1, № 3. СПб., 1912, стор. 441.

¹⁵⁸ «Древности восточные», т. IV. М., 1913.

¹⁵⁹ Там же, протокол № 119.

дійсності й одинока в нашій історіографії аж до 30-х років — до появи першого марксистського дослідження з цієї проблеми — праці М. С. Іванова.

* *
*

Питань нової історії Туреччини А. Ю. Кримський найбільш глибоко торкнувся в історичній частині статті «Турція», хоч йдеться про це і в нарисі «Школа, письменство і освіта у турецько-арабських краях» та «Листах з Сирії»¹⁶⁰. Окремі зауваження про становище Туреччини кінця минулого століття знаходимо в новелах з циклу «Бейрутські оповідання» та в епістолярній спадщині вченого.

В статті «Турція» найбільшу увагу Кримський приділив зовнішньому становищу османської Туреччини, точніше — боротьбі Європи за розподіл османських володінь, що, по суті, є історією Східного питання; а також питанням національно-визвольної боротьби підкорених турецькими феодалами народів, особливо грецького, болгарського та сербського.

Щодо зовнішнього становища Османської Туреччини в новий час цінним є підкреслення Кримським ролі України і Росії в остаточній ліквідації воєнної могутності цієї грабінницької держави. Зокрема, Кримський наголошує, що «Сагайдачний... відігнав зі своїми козаками... велику сухопутну армію турків» з-під Хотина. Українські збройні сили в складі військ Яна Собеського завдали нищівного удару туркам під Віднем, після чого саме, наголошує Кримський, «розпочався розпад Туреччини»¹⁶¹.

Ще оригінальніші думки Кримського про роль Росії у цих процесах. Підкресливши, наприклад, загальну агресивність царської Росії при Катерині II, вчений робить правильний висновок, що її воєнні успіхи на чорноморських рубежах імперії Османів надихнули на визвольну боротьбу сербів, румунів, зокрема греків. Успіхи російської зброї кінця XVIII ст. на Середземному морі оживили албанців, арабів Аравії, особливо ж Сирії, «що бачили переможне взяття Бейрута росіянами (1772—1773)»¹⁶². Ідеями визвольної боротьби захопилися і араби Єгипту.

¹⁶⁰ «Буковина», 1897, № 70, 77.

¹⁶¹ А. К р и м с к и й. Турция. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 194.

¹⁶² Т а м ж е, стовп. 197.

Дякуючи Росії, підкреслює Кримський, широку автономію, а з часом і повну незалежність, здобули сербський і румунський народи (ще раніше — греки). Визвольну місію добровільно взяв на себе російський народ по відношенню до підкорених османськими феодалами кавказьких і болгарського народів. Без допомоги Росії, неодноразово підкреслює Кримський, цим народам загрожувало б фізичне знищення¹⁶³. Особливо необхідно наголосити при цьому на те, що Кримський законно відмежовує реакційні плани царизму на Балканах і в Закавказзі від їх об'єктивно прогресивних наслідків, дає зрозуміти, що стали вони можливі тільки завдяки національно-визвольним устремлінням волелюбних народів. Що ж до царизму, то підтримка тих устремлінь не виходила за його династичні, тим більше — класові інтереси.

Характеризуючи, наприклад, кривавий режим Абдул-Хаміда, Кримський доводить, що цей «кривавий», найреакційніший із султанів султан міг планомірно знищувати і спалювати цілі округи лише при потуранні урядів великих держав, що не могли домовитись про остаточний розподіл Турецької спадщини, а найбільше — при потуранні уряду Олександра III. «Проводячи у себе систему придушення всяких визвольних рухів, російський уряд з підозрою став відноситись до пробудження Вірменії, боячись «сепаратизму»; а по відношенню до балканських християн він був повний розчарування і гніву із-за явної невдячності, яку виявили звільнені серби (Мілан Обренович) і болгары... (...) І хитрий Абдул-Хамід блискуче вмів враховувати цей російський настрій»¹⁶⁴.

Винятково реакційну роль царизму підкреслює Кримський і при з'ясуванні політики попередника Абдул-Хаміда — грубого невігласа і деспота Абдул-Азіза (1861—1876). За твердженням вченого, власне російський посол у Стамбулі граф Ігнат'єв «підтримував у султані рішучість в відстоюванні старого деспотичного ладу і народної темряви»¹⁶⁵. Цей же Ігнат'єв, пише Кримський, приклав свої руки до розправи Абдул-Хаміда з автором першої турецької конституції¹⁶⁶.

¹⁶³ А. К р ы м с к и й. Турция. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 196—198.

¹⁶⁴ Там же, стовп. 203.

¹⁶⁵ Там же, стовп. 201.

¹⁶⁶ Там же.

З внутрішніх проблем історії Туреччини нового часу Кримський найбільше уваги приділив танзіматові, рухам за буржуазне оновлення країни і молодотурецькій революції. Він позитивно розглядає реформи Селіма III, втілення їх у життя Махмудом II, особливо знищення яничар і скасування «побудованих на середньовічній феодалній системі»¹⁶⁷ помість-вотчин (тімарів); бачить їх половинчатість, ігнорування інтересів експлуатованих класів, а тому й недовість. Процесу розкладу і розпаду Туреччини вони у зв'язку з тим не могли зупинити. З тих же, на думку Кримського, причин не відбулось і «скільки-небудь серйозної європеїзації Туреччини»¹⁶⁸ і після проголошення Гюльханейського указу та указу 1856 р. Більше того, в результаті всіх цих перетворень Туреччина, починаючи позичати гроші у європейців з часів Абдул-Меджіда, попала зрештою у повну економічну залежність від європейського капіталу — під контроль європейських банків, а слід за ними й урядів. Єдине, що міг зробити Абдул-Хамід — це грати на їх протиріччях, але ж останнє привело його в економічну і політичну залежність ще й від Німеччини, що ще більше загострило класові, національні і політичні протиріччя країни. Прямим наслідком їх Кримський вважає появу «союзної революційної молодотурецької організації «Єднання і прогрес», керівництво якою взяло на себе турецьке офіцерство з його історично успадкованими яничарськими замашками»¹⁶⁹.

В червні 1908 р. молодотурки здійснили військовий переворот. Значення цієї події Кримський справедливо бачить тільки в поваленні абдул-хамідовського режиму. Будучи «невизначеною, плутаною» організацією, а з боку офіцерів — обтяженою «яничарськими замашками», молодотурки не змогли розв'язати внутрішніх політичних проблем країни, а внесли в них «нові роздори». Балканська війна 1912—1913 рр. дуже зблизила молодотурецьких керівників з Німеччиною». В союзі з нею вони втягнули Туреччину в першу світову війну, сподіваючись «на громадні придбання в разі перемоги». Вчений наголошує, що цим молодотурки остаточно проявили себе як прямі спад-

¹⁶⁷ А. К р ы м с к и й. Турция. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 198.

¹⁶⁸ Там же, стовп. 200.

¹⁶⁹ Там же, стовп. 205.

коємці османських загарбницьких устремлінь і змушені були зійти зі сцени в результаті повної поразки Туреччини і вступу на арену її історії нових сил¹⁷⁰. Цим Кримський вітав справді нову Туреччину.

* *
*

Викладені вище погляди Кримського на минуле Ірану і Туреччини, безперечно, далекі від марксистських. Але ж, пройняті демократизмом, щирі, тяжіючи до об'єктивного пізнання істини, вони були в багатьох відношеннях кроком вперед у розвитку вітчизняної історіографії, в поповненні знань про наших найближчих східних сусідів.

Дослідження Кримського були висновками вченого, що без колонізаторських чи якихось інших упереджень прагнув дати читачеві підтверджену фактами, відповідно до тодішнього рівня науки, достовірну картину історичного життя Ірану і Туреччини. Адже відомо, що в роки, коли Кримський створив більшість своїх праць, тільки невелика група вчених так званого академічного напрямку продовжувала зберігати наукову об'єктивність, засуджувала або ж не вітала реакційну східну політику царизму. Характерною ознакою цих вчених було звуження тематики досліджень, захоплення дослідженнями релігійно-філософських течій, філологічними пошуками тощо¹⁷¹. А. Ю. Кримський також не уникнув цієї загальної тенденції, але ж і не заховався від усього живого в келію кабінетного вченого¹⁷².

Для українського радянського читача доробок академіка А. Кримського в галузі іраністики і тюркології мав особливо важливе значення. Створені Кримським «Історія Персії», «Хафіз та його пісні», «Історія Туреччини» були не тільки першими написаними українською мовою працями подібного роду¹⁷³, а «в значній мірі ударними», як висловився про них один із їх рецензентів, бо «викликали в читачах бажання вивчати Схід ближче»¹⁷⁴.

¹⁷⁰ А. К р и м с к и й. Турция. I. История.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, стовп. 205.

¹⁷¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 538.

¹⁷² Б. М. Д а н ц и г. Изучение Ближнего Востока, стор. 190.

¹⁷³ О. С а м о й л о в и ч. Рец. на кн.: Акад. Агатагел К р и м с ь к и й. Історія Туреччини. К., 1924.— «Записки Історично-філологічного відділу УАН», кн. V, стор. 286.

¹⁷⁴ Т а м ж е.

В наші дні особливу цінність мають праці Кримського з історії Ірану і Туреччини, як такі, що сприяють зміцненню культурних і наукових зв'язків Радянської України з країнами Близького і Середнього Сходу. Адже саме про А. Ю. Кримського з шанобою згадував, наприклад, президент Національної Академії наук Ірану як про свого незабутнього вчителя¹⁷⁵. Ім'я Агатангела Кримського добре відоме також і в Туреччині.

¹⁷⁵ О л е г Б а б и ш к і н. Агатангел Кримський. Літературний портрет. К., 1967, стор. 96.

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
В ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО****1. КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЕТНОГЕНЕЗУ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

В галузі україністики Агатангел Юхимович Кримський відомий перш за все як філолог. З питань українського мовознавства вченого найбільше цікавила історична фонетика, меншою мірою — морфологія, але також в історичному плані. Інтерес саме до цих галузей української лінгвістики і визначив місце Кримського в історіографії історії України. Але історія мови, як пасма линви, переплетена з її конкретним носієм — народом. Досліджуючи історію української мови, філолог Кримський проливав світло на етногенез українського народу, що є важливою історичною проблемою.

Особливого загострення проблема ця набула з часу появи в російській та українській буржуазних історіографіях двох протилежних за політичним спрямуванням, але ж ідентичних за класовою суттю, концепцій. Маємо на увазі шовіністичну теорію Погодіна — Соболевського і політично протилежну їй націоналістичну концепцію В. Антоновича, Грушевського та його послідовників.

Базуючись на неправильній думці про абсолютну тожність кожного конкретного народу самому собі протягом усієї своєї історії (споконвічність націй!), суперечачи науковим фактам, інколи підтасовуючи і фальсифікуючи їх, автори першої теорії вважали східних слов'ян Середнього Наддніпров'я предками тільки російського народу. Натомість автори другої теорії — тільки українського народу. На цій підставі, підкріпленій лінгвістичними «відкриттями», перші проголосили Київську Русь історичним вогнищем тільки великоросів, другі — тільки українців. Посилаючись на власні лінгвістичні «дослідження», О. І. Соболевський заявляв, що Київщина заселена була великоросами ще навіть у XIV—XV ст. Таким чином, воскресла, здається, мертва вже гіпотеза Погодіна, за якою предки

теперішніх українців — це пришельці з Карпат і живуть на території Наддніпрянщини із злої волі татаро-монголів, що створили у свій час демографічний вакуум¹. «Теоретики» з школи Грушевського, повторюючи антинаукові тези Костомарова і Антоновича про одвічність української нації², ототожнили українців як народ з антами³. Ігнорувалась, таким чином, або ж бралась під сумнів реальність давньоруської народності (навіть всієї групи східнослов'янських племен) як спільного предка російського, українського і білоруського народів.

Монархо-великодержавна концепція Погодіна — Соболевського проголошувала українців російської України, отже, зайдами у власній хаті. Буржуазно-націоналістичні «пошуки» Грушевського і його однодумців стверджували «відрубність» України від Росії, протиставляючи український народ російському.

Обидві концепції зустріли критику з боку прогресивних або ж просто науково сумлінних вчених України і Росії⁴. Але знайшлись дослідники, що вирішили зайняти нейтральну позицію. Найбільшим представником цих, також сумлінних, що прагнули до об'єктивності, вчених був академік Російської Академії наук Ол. Шахматов. Чужий політичним спекуляціям, не знаючи тонкощів української мови, Шахматов сприйняв «докази» Соболевського за достатньо аргументовані. Випливала перспектива сприйняття гіпотези за науково обгрунтовану, що було б на руку реакції найрізноманітнішого гатунку — від великодержавних поборників «собиранія земель русских» до носіїв «святої корови», «відрубників» тощо.

Як демократ, Кримський не міг лишитися осторонь проблеми, не зробити спроб внести в неї ясність. Будучи філологом широкого профілю, володіючи найновішими методами лінгвістичного аналізу, будучи добре обізнаним з історичним минулим України й слов'янства в цілому, Кримський ставить перед собою завдання накреслити

¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. I. М., 1955, стор. 604; А. Е. Кры м с к и й. Филология и погодинская гипотеза. К., 1904, стор. 3.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 653.

³ Михайло Грушевський. Історія України-Русі, т. I. Львів, 1904, стор. 60—61.

⁴ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968, стор. 183.

науково-об'єктивну картину походження українського народу за даними лінгвістики.

Так з'являються праці Кримського «Филология и погодинская гипотеза» (1904), «Деякі непевні критерії для класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор» (1907), написані на основі копітного дослідження пам'яток мови.

Свою критику гіпотези Погодіна—Соболевського Кримський будував на протилежному аналізі (по відношенню до аналізу Соболевського) відомих науці древньоруських пам'яток писемності — ізборніка Святослава 1073 і 1076 рр., Остромирового Євангелія, життя Феодосія, Бориса та Гліба з XI ст., панедиктів Антіоха XI—XII ст., Мстиславового євангелія початку XII ст., Юр'євської грамоти 1130 р., Румянцевської Листвиці XII—XIII ст., Оршанського Євангелія та багатьох інших пам'яток, на лінгвістичному аналізі яких Соболевський намагався довести «великоруськість» киян. Йшлося про встановлення відомих тепер кожному філологові фонетичних та морфологічних відступів від норм церковнослов'янської писемної мови, проникнення в неї лексичних явищ з живої мовної стихії, що, за Соболевським, начебто різко відрізнялися від аналогічних пам'яток писемності галицького походження тощо.

Кримський по-своєму згрупував староруські рукописи, давши їм власну класифікацію, і на підставі цілого ряду фактів довів, що мова жителів стародавнього Києва також не була пізнішою великоруською, як і українською, коли вона остаточно, як і великоруська, склалась в окрему східнослов'янську мову. Що ж до київського населення XIV—XVI ст., його уявної «великоруськості», то Кримський довів, що Соболевський вдався до пошуків, котрі межують з явною фальсифікацією.

Тут не місце аналізувати філологічну ґрунтовність і глибину критики, даної в працях Кримського гіпотезі Погодіна—Соболевського. Зазначимо тільки, що від аргументів поважного професора, академіка не залишилось каменя на камені, і зіплемось на Російську Академію наук, яка в одному із своїх друкованих органів зажадала публічного пояснення від О. І. Соболевського і недвозначно дала зрозуміти йому і науковій громадськості про штучність його висновків⁵. Праці ж А. Ю. Кримського вітали академіки

⁵ А. Е. Крынский. Филология и погодинская гипотеза, стор. 107.

Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов, не кажучи вже про члена-кореспондента П. Г. Житецького, що в розрізі даної проблеми надіслав Кримському значні лінгвістичні матеріали⁶.

Що ж до академіка Шахматова, то той після перших виступів Кримського відмежувався від Соболевського і взяв на себе навіть редагування наступних праць Кримського з україністики⁷. Надалі обох вчених зв'язала щира дружба і співробітництво.

Згодом А. Ю. Кримський видає працю «Украинская грамматика», що адресована була учням гімназій Наддніпрянщини і по суті являла собою першу спробу української історичної граматики. Вже самою своєю появою вона проливала світло на етногенез української мови і народу. Остаточні погляди Кримського на цю проблему визріли дещо пізніше. Зокрема, за Радянської влади вчений видає нарис «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»⁸, де подає свою концепцію походження українського народу.

В поглядах на етногенез того чи іншого народу Кримський, як прибічник порівняльно-історичного методу, дотримувався поширеного в його роки уявлення (індоєвропейська теорія) про прамову, прабатьківщину. Змістом цього уявлення було виведення кожної сім'ї із спільного кореня — прамови, наприклад сім'ї загальнослав'янської.

Особливістю Кримського (в зіставленні, наприклад, з Шахматовим, як найповажнішим в Росії кінця XIX — початку XX ст. індоєвропейцем) було обмеження реконструкції історії конкретних мов і народу «документально засвідченими лінгвістичними фактами»¹⁰, під якими Кримський розумів тільки ті, що «копотливо» напорпані «по старих рукописах». Всяка історико-лінгвістична гіпотеза, не підтверджена цими фактами, навіває на вченого «справдивий страх», і він воліє сказати «не знаємо», ніж

⁶ А. Е. Крымский. Филология и погодинская гипотеза, стор. 82.

⁷ Архів АН СРСР; Ленінградське відділення, ф. 134, оп. 1, од. зб. 268; оп. 3, од. зб. 761.

⁸⁻⁹ О. л. Шахматов, А. г. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменної староукраїнщини. К., 1924.

¹⁰ Там же, стор. III.

будувати «гіпотетичну картину», яка б могла викликати у самого вченого певні сумніви¹¹.

До таких Кримський, зокрема, відносив, реконструкційні гіпотези, побудовані за даними сьогочасних живих говірок, хоч, в ім'я прогресу науки, в той же час критикував «гордовите й зарозуміле» ставлення до них з боку, приміром, Соболевського, бо вважав, що всілякі, навіть найфантастичніші «мечтання», коли вони виходять од тямущого, ерудитного вченого, вони збуджують наукову думку для дальніших дослідів¹².

Виходячи з викладених засад, Кримський допускає існування в минулому спільної для всіх слов'ян прамови. Докази її він бачить навіть в розумінні всіма слов'янами проповідей Кирила й Мефодія — «апостолів із землі слов'ян південних», яких «прекрасно розуміли в Чехії, країні слов'ян західних»¹³. Ті ж проповіді, записані апостолами і їхніми учнями церковно-слов'янською (на думку Кримського — тожочною болгарській) мовою, не менш зрозумілі для східних слов'ян. На цій підставі Кримський робить висновок, що ще у ті часи (IX ст.) «всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожості між слов'янськими мовами». І вже зовсім, на думку Кримського, не відчували «несхожості» між собою племена східних слов'ян. Від Новгороду, «ген аж до Чорного моря» він бачить «безперечно ще одну-однісіньку мову». Якщо і була якась неоднаковість, то хіба та, яка «взагалі, неминуча між говірками однієї і тієї самої мови», особливо «коли вона розкидана на великому просторі». На думку Кримського, та неоднаковість навряд чи відчувалася в «життєвій обихідці, як порушення праруської мовної єдності», а отже й етнічної¹⁴.

Таким чином, А. Кримський визнає етнічну єдність всіх східнослов'янських племен періоду утворення Древньоруської держави з центром у Києві. Характеризувалась ця єдність спільним походженням, територією, мовою, розкиданою на великому просторі, з неминучими діалектними

¹¹ Ол. Шахматов, Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія..., стор. III.

¹² Там же, стор. IV.

¹³ Там же, стор. 96.

¹⁴ Аг. Кримський. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася, стор. 96—97.

відмінами, але ж незначними (хоч і стійкими). При дальшому «порушенні праруської мовної одності», супроводжуваному феодалною роздрібленістю Київської Русі, наваляю татари-монголів, територіальні діалектні відміни розвинулися в систему визначальних рис трьох споріднених, окремих, але ж ніколи— ні в минулому, ні тепер — не чужих, отже, східнослов'янських мов російської, української, білоруської. В результаті дальшого історичного розвитку вони стали мовами трьох споріднених східнослов'янських народностей, а з часом — націй.

Для Кримського Древня Русь — це, отже, безперечний етап історії всіх східних слов'ян, колиска трьох східнослов'янських народів, народів-братів. Подібне розуміння проблеми не мало нічого спільного з теоріями Погодіна—Соболевського і Грушевського і вдаряло по свідомому намагання перших і других надати проблемі політичного забарвлення, посварити три братніх народи, асимілювати їх (вимога Соболевського!), роз'єднати (вимога Антоновича — Грушевського!).

Сам процес формування української мови Кримський просліджує, починаючи з XI ст., хоч етнічну перспективу (в стійких діалектних відмінах трьох етнічних східнослов'янських груп) допускає вже в IX ст.¹⁵ На підставі письмових пам'яток з «часів Володимирових дітей» (XI ст.), коли можна документально прослідкувати в «південних русів» отвердіння праруського (древньоруського) «и», появу м'якого «і» тощо, Кримський доходить висновку, що тут, на територіях Наддніпрянщини і Червоної Русі, повним ходом йшов процес формування окремої «південно-руської» мови, яка з часом прийняла назву «української» — від двох політичних інтеграційних центрів — галицько-волинського і наддніпрянського, за якими в останній чверті XII ст. (1187 і 1189 рр.) древньоруські літописи зафіксували назву «Україна»¹⁶. Відбулось це ще до татаро-монгольської навали.

В живій мові півдня Русі XI ст. (в Наддніпрянщині та Червоній Русі) Кримський бачить «прямого предка сьогочасної малоруської (української.— *К. Г.*) мови, бо ж

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М., 1964.

¹⁶ А. Г. Кримський. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася, стор. 89.

вона має вже в собі величезну частину сьогочасних особливостей»¹⁷.

Завершення процесу утворення української народності з окремою українською мовою Кримський датує XIV ст. «Південноруська мова XIV віку, — пише він, — сучасна українська, так само, як і середньоруська і північноруська XIV віку — то вже теперішні білоруська та великоруська мови»¹⁸.

Період XV—XVII ст., що його всі три братніх народи перебули «серед надто неодинакових» історичних умов, на думку вченого, тільки поглибив «несхожість» (в розумінні «різність, окремішність») їхніх мов між собою «в словарному запасі»¹⁹.

Висновки Кримського про час завершення формування трьох східнослов'янських мов і народностей в основних рисах тотожні сучасним уявленням про цю проблему²⁰. Що ж до появи перспективи такого етнічного процесу і його початку, то це питання і досі відкрите, є предметом полеміки між вченими²¹.

В плані критики Кримським буржуазних концепцій походження української народності, формування її в націю належної уваги заслуговують його праці «Про антропологічний склад східних слов'ян» і «Про «Біліни». Першу Кримський написав як рецензію на дослідження Н. Ю. Зографа та Н. Н. Белянкіна «Русские народы» (М., 1894), другу — як рецензію на «Русские былины старой и новой записи» під редакцією акад. М. С. Тихонравова і проф. Вс. М. Міллера (М., 1894), «Руські билини і думи» Михайла Пачовського та на рецензії про обидві праці в галицьких періодичних органах²².

В рецензії «Про антропологічний склад східних слов'ян» Кримський вітає заяву професора Зографа як науково достовірну і погоджується, що українці і фізичним своїм типом ближчі до великорусів, ніж, скажімо, до західних слов'ян. Але ж це не дає підстав для визнання гіпотези

¹⁷ А г. К р и м с ь к и й. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася, стор. 107.

¹⁸ Там же, стор. 108.

¹⁹ Там же, стор. 112.

²⁰ Історія Української РСР, т. I. К., 1967, стор. 136.

²¹ М. Ю. Б р а й ч е в с ь к и й. Походження Русі, стор. 187—192.

²² А г. К р и м с ь к и й. Розвідки, статті та замітки, стор. 149—151.

Погодіна за достовірну, правдиву, бо сумлінний антрополог не може визнати і теорії Духінського про карпатське й польське походження українців, котрі, якщо йти вслід за писаннями Погодіна, заселили Київщину після вигублення татарами стародавньої місцевої людності. Отже, сучасні українці — це корінне населення України. На відміну від Зографа, що лише схилився до такої гадки, Кримський робить остаточний висновок²³.

З праць Зографа і Белянкіна, з досліджень антрополога Гільченка (про близькість українського типу до північноіранського, осетинського, частково до тюркського, навіть грецького та італійського; натомість російського — до фінського, татарського, калмицького і т. д.), з власних спостережень²⁴ і вивчення проблеми в цілому А. Ю. Кримський доходить висновку, що виводити походження того чи іншого народу за расовими ознаками — це сизифів труд. А в політичному відношенні він ще й шкідливий, бо ллє воду на млин шовінізму, національної пихи і расизму.

Розвиваючи свою думку далі в іншій рецензії (на «Русские былины старой и новой записи»), Кримський пише: «Люди наче забувають, що турки (обрї, хазари, печеніги, торки, кумани-половці, татари, взагалі народи тюркського коліна) були віковичними сусідами нашої землі, часом панували над нами, часом браталися з нами»²⁷.

Таким чином, дещо повертаючись до вже сказаного, наголосимо, що А. Ю. Кримський вітав висновки Зографа про близькість українців своїм фізичним типом до росіян не тільки тому, щоб при нагоді підкреслити безпідставність гіпотези Погодіна — Соболевського, а що близькість ця зумовлена спільністю походження трьох східнослов'янських народів, спільністю в багатьох моментах їх історичної долі, спільністю східних впливів на їх етногенез.

З приводу останнього не зайвим буде підкреслити ідею Кримського про моменти братання наших пращурів з багатьма східними народами у минулому. Адже проблема ця, все ще дуже й дуже мало вивчена, чекає своїх дослідників.

Певну роботу в цьому плані зробив сам Кримський. В останнє десятиріччя свого життєвого і творчого шляху

²³ А г. К р и м с ь к и й. Розвідки, статті та замітки, стор. 149.

²⁴ Т а м ж е, стор. 156.

^{25—26} Т а м ж е, стор. 151.

²⁷ Т а м ж е, стор. 154.

він працював над монументальним дослідженням «Культурна історія хазарів». З досить-таки великих уривків, що збереглися в рукописах, можна думати, що названа праця, окрім чисто хазарської історії, присвячена й історії всього Приазов'я і Причорномор'я — районів, де стики східнослов'янських племен, згодом Русі, були найінтенсивніші, найбагатогранніші і мали в собі як негативні, так і позитивні моменти. До того ж, як видно із вказаних уривків, свою «Культурну історію хазарів» вчений розпочинав з передісторії — з епохи палеоліту (близько 40—15 тис. років до н. е.), багато приділяв уваги етнічним проблемам, культурним взаєминам племен і народів, які жили на великих просторах від Волги і Кавказу до гирла Дунаю і передгір'я Карпат. Сам Кримський так визначав мету своєї праці про історію хазарів: «Хазари, культурний народ, що володів і Києвом, і територією нашого Півдня до заснування великої Київської староруської держави варягів-русів (Олега, Ігоря, Святослава), привертають тепер посилену увагу дослідників руської старовини, і моя велика праця про хазарську епоху виявиться доречною для тих, кому не доступні багатомовні джерела цієї історії»²⁸.

Без сумніву, в «Культурній історії хазарів» Кримський багато уваги приділив і етногенезу східних слов'ян. Але конкретно говорити про це можна було б при наявності всього тексту праці і належного його опрацювання.

2. ПИТАННЯ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ І РОЛІ КОЗАЦТВА В БОРОТБІ ПРОТИ ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Історія взаємовідносин України з країнами Близького та Середнього Сходу насичена численними подіями — від взаємовигідного обміну здобутками матеріальної та духовної культури²⁹ до драматичних конфліктів, сутичок, навіть кривавих війн³⁰. У цих відносинах були також періоди, коли через загарбницькі зазіхання східних, зокрема турецьких, кримсько-татарських феодалів, на терези історії було поставлене саме існування українського народу. Визначну

²⁸ Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 163 («Автобіографія академіка Агатангела Евтимовича Крымського»).

²⁹ І. М. Шекера. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967, стор. 69—72.

³⁰ Україна і Близький та Середній Схід, стор. 25.

роль в боротьбі проти загарбницьких намірів турецько-татарських агресорів зіграло українське козацтво, трудящі маси України й численні невільники, вивезені татарами-людоловами в Османську Туреччину. Прямі вказівки на останнє знаходимо в усній народній творчості — козацьких думках та історичних піснях.

Надаючи великого значення боротьбі народів за соціальне і національне визволення, виступаючи як ворог всілякого гноблення, Кримський в своїх історичних працях значну увагу приділяє питанням боротьби за незалежність українського народу. Стосовно середньовічного періоду він торкнувся цих питань у зв'язку з дослідженням історії Туреччини в плані турецько-українських взаємин, де, як історик, не мав рівних собі попередників, а також і сучасників. Прагнучи поповнити відомості про минуле нашої вітчизни з цих питань, Кримський в своїй «Історії Туреччини» (1924) приділив немало уваги українсько-турецьким відносинам. В праці «Історія Персії та її письменства» Кримський з аналогічних міркувань відвів два параграфи з'ясуванню відносин Древньої Русі з Іраном періоду Саманідів, правда, в дещо іншому плані, ніж відносини України і Туреччини. «Моя «Історія Туреччини» — це ж наполовину історія України (в певних її моментах), — писав А. Кримський до Д. Багалія в листі від 2 лютого 1924 р., — а «Історія Персії... зв'язана з відносинами до Русі»³¹.

На підставі аналізу древньоруських літописців, праць перських та арабських істориків і географів в зіставленні їх з даними археології, Кримський малює досить широку картину мирної торгівлі Русі з Іраном. На думку вченого, головною артерією тих зв'язків була Волга. По ній вела торгівлю з персами Північно-Східна і частково Північно-Західна Русь. Що ж до Південно-Західної Русі, то, на думку вченого, «найприроднішою водяною артерією» її була «не Волга, не путь до Середньої Азії (під нею Кримський розумів також Персію. — *К. Г.*), а Дніпро, що пливе до Чорного моря». «Він для Південної Русі (Кримський називав її ще «Старокиївською Руссю». — *К. Г.*) давав собою іншу, вигіднішу славетню путь «из Варяг в Греки». Київські русини везли свої товари або просто до Царгорода, «в Гре-

³¹ Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, ф. 37, од. зб. 207.

ки», або до ближчих торгових міст на чорноморських берегах: до гирла ріки Дунаю, до Криму (Херсонес — Корсунь), до берегів кавказьких та малоазійських»³². Отже, русини Київської землі торгували з персами, на думку Кримського, не через Волзький шлях, а через Дніпро, Чорне море, Кавказ чи Малу Азію.

Не заперечуючи першість Дніпровського шляху для зв'язків Київської землі з Сходом, зауважимо, що в даному випадку Кримський не врахував наявності широких зв'язків Києва з Волзьким шляхом через систему волоків, на що наголошують сучасні дослідники проблеми³³.

З інших тверджень Кримського про торгові зв'язки Древньої Русі з Персією, зі Сходом в цілому, наголосимо на підтримці ним думки, висловленої російським орієнталістом ХІХ ст. Френом, про перевагу вивозу з Русі над ввозом, отже, що не імпортом товарам належала вирішальна роль у народному господарстві Русі³⁴.

Параграф про зносини Русі з Персією містить у собі характерний для праць Кримського багатий бібліографічний матеріал, у зв'язку з чим залишається практично цінним і в наші дні.

Принагідно тут зауважимо, що свою «Хрестоматію з пам'ятників письменської староукраїнщини ХІ—ХVІІІ вв.»³⁵ вчений розпочав з розділу «Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів ІХ—Х в.»³⁶, в якому подав витяги із семи арабських та перських арабоязичних авторів з лінгвістичним та історичним коментарями. Кримському належить передмова і редакція українського перекладу «Оповідання арабського історика Абу-щоджі Рудраверського ХІ в. про те, як охрестилася Русь», здійсненого учнем вченого, згодом професором Київського університету Т. Кезмою.

³² А. Г. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 83.

³³ І. М. Шекера. Вказ. праця, стор. 41.

³⁴ А. Г. Ю. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 82.

³⁵ О. Л. Шахматов, А. Г. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія...

³⁶ В рукописному варіанті розділ цей має назву «Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських і перських істориків і географів ІХ—Х в.» (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, 25460).

Цінність названих праць Кримського свого часу підкреслив академік Г. Крачковський. З точки зору потреб наших днів, а рівно й досягнень радянської історичної науки зауважимо, що названі праці Кримського багато втрачають тим, що не тільки не заперечують, а й ґрунтуються на пресловутій літописній версії про закликання варягів на Русь, котру вчений, як видно з усіх його праць стосовно Древньої Русі, сприймав за аксіому. Зразком такого підходу є оповідь Кримського про «руський напад на Прикаспій (913 р.)», некритично почерпнута вченим з праць відомого норманіста М. Погодіна, Б. Дорна і доповнена деякими даними з праць географа початку Х ст. Ібн-Роста та з «Истории украинского народа» О. Єфименко³⁷. Кримський без будь-якого критичного аналізу цитує чи переказує опис походу русів в Прикаспій східним географом Ібн-Ростом, для якого руси, безперечно, були лише грабіжниками. Тут же А. Ю. Кримський допустив ще одну суттєву помилку. Справа в тому, що похід руського флоту на узбережжя Каспію збігся з повстанням селян у Дайлемі та Гілянї (Північний Іран) під проводом Хасана Отруша. Селяни виганяли місцевих феодалів і займали їхні землі. Кінцевим результатом повстання було створення незалежної від Саманідів держави Алідів, що проіснувала до 928 р. Поява руських дружинників на західному та південному узбережжі Каспійського моря полегшила боротьбу повстанців проти феодалів, особливо ж проти саманідського війська³⁸.

Даючи високу оцінку селянському рухові в Дайлемі та Гілянї, називаючи його «демократичним, випрямованим проти стародавніх великих земельних власників-поміщиків», як саманідських, так і «проти своїх дайлемських та гілянських панів»³⁹, Кримський не побачив позитивного значення у перемозі повсталих з боку русів, що послабили саманідів. Навпаки, «на щастя для людей,— пише Кримський,— пірати-руси — мабуть тому, що наближалася зима, а за нею період страшних каспійських морських хурто-

³⁷ А. Ю. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 97.

³⁸ Н. В. Пигулевская и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стор. 116—117; Україна і Близький та Середній Схід, стор. 27.

³⁹ А. Ю. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 98.

вин — попливли кінець-кінцем назад на Волгу, щоб через Хазарщину вернутися додому»⁴⁰.

Отже, аксіомне сприйняття норманізму привело Кримського і до помилкового тлумачення конкретних фактів і подій з історії взаємовідносин народів нашої вітчизни з народами Сходу, що зменшує цінність внеску вченого у висвітлення проблеми. Під цим кутом зору вигідно відрізняється внесок Кримського у з'ясування українсько-турецьких відносин, зокрема у з'ясування ролі козацтва та українських невільників у Туреччині в боротьбі проти загарбницьких прагнень османських феодалів.

Проблемі цій Кримський присвятив два окремих розділи («Українські невільники в Туреччині» і «Українська бранка, пощівна Роксолана, або Хуррем-султанша»), а також цілу низку відступів, зауважень, екскурсів в названій вже збірній праці «Історія Туреччини».

Окремі положення Кримського в цій праці (і аналогічні їм в енциклопедичній статті «Турція»), зв'язані з впливом України на становище середньовічної Туреччини, ми вже розглядали в плані історії власне Туреччини, зокрема падіння її військового престижу. В даному розділі розглянемо цей же доробок Кримського в аспекті української історії. Адже головним чином Україні випало дати першу відсіч турецьким намірам в Східній Європі.

Очевидно, маючи на увазі саме це, вчений після розповіді про турецькі нашествия на Галичину 1497—1498 рр. зауважує, що «вони далися тамошній... людності тяжкознаки і наочно показали, чоґо сподіватися може й надалі галицька Україна од турків-османів», якщо не організує самооборону⁴¹. Описуючи далі тяжкі спустошення на всій Україні, здійснювані турецькими нападниками, особливо ж коли до них підключилися людолови-татари з Криму, які з погляду на наявність широкого ринку збування рабів стали розглядати «добування українських бранців» як свій другий, після скотарства, промисел, Кримський доходить висновку, що «Україна не могла спокійно терпіти таке лихо, а повинна була чимсь його одвертати»⁴². Отже, «чимсь» він бачить в появі козацтва. «Для захисту проти хижих татарських наскоків, що виснажували Україну

⁴⁰ А. Ю. Кримський. Історія Персії та її письменства, стор. 99.

⁴¹ А. Ю. Кримський. Історія Туреччини, стор. 110.

⁴² Там же, стор. 170.

XVI ст., вона того-таки самого XVI в. виставила нову громадську верству-козаків, з їхньою Січчю, отих природних наступників старокиївського богатирства з його подвигами проти степовиків на пограничних билінних «заствах и засеках богатирських»⁴³.

Останнє слід розуміти в чисто образному плані або ж в розрізі завдань, які постали перед козацтвом після його об'єднання в Січ. Що ж до дійсної основи виникнення козацтва, то її Кримський справедливо бачить в протесті «демоса проти панських порядків Польсько-Литовської держави», а вже з другого боку — в потребі самооборони «проти татарського нестерпучого хижого наїздництва». «Орда нападалася, — пише Кримський, — брала в неволю, — і треба було якось ставити їй перепони, щоб вона не вилувала собі невольників з України»⁴⁴.

Таким чином, бачимо два фактори, які Кримський кладе в основу походження українського козацтва. Це — протест низів проти панських утисків і потреба самооборони від систематичних нападів турецько-татарських людоловів.

Погляди Кримського на походження козацтва не були новими в українській історіографії. Подібну генеалогію козацтва дав ще М. Максимович⁴⁵. В плані з'ясування поглядів Кримського на проблему для нас важливо відзначити те, що в цьому питанні він стояв на правильному шляху. Слід також підкреслити, що Кримський не розділяв так звану теорію аристократичного походження козацтва, висунуту В. Антоновичем і досить розповсюджену в українській історіографії початку XX ст.⁴⁶ В соціальному відношенні Кримський характеризує козацтво як окремий стан. Для цього воно — «нова громадська верства», що склалася «з демосу»⁴⁷.

Гострій критиці піддав учений тезу дворянсько-буржуазної історіографії, що характеризувала Запорізьку Січ, козаків в цілому як борців «за християнську віру проти нехристів-бусурманів»⁴⁸. Теза ця опиралась на відомий пісенний переказ про Байду. Критично проаналізувавши

⁴³ А. Ю. Кримський. Історія Туреччини, стор. 170.

⁴⁴ Там же, стор. 174.

⁴⁵ М. І. Марченко. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст., К., 1959, стор. 214.

⁴⁶ М. І. Марченко. Вказ. праця, стор. 214.

⁴⁷ А. Ю. Кримський. Історія Туреччини, стор. 174.

⁴⁸ Там же, стор. 173.

свідчення польського географа-літописця кінця XVI ст., що «зібрав звістки про козаків літ на двадцять п'ять пізніше, ніж жив Байда»⁴⁹, Кримський дійшов протилежного висновку. «Питання про віру, — пише він, — стояло для козацтва XVI ст. геть аж на задньому плані»⁵⁰. На першому плані був соціальний протест і необхідність самооборони від хижих наїздів турків і татарів.

Кримський дає позитивну оцінку окремим походам козаків на турецькі укріплення, гавані та військові гарнізони, розглядаючи їх як помсту українського народу за пограбовані міста і села. Особливо Кримський виділяє ті походи, що увінчались звільненням з тяжкої неволі полонених.

Високо оцінює вчений козацькі перемоги над турками під проводом гетьмана Сагайдачного. Не менш високу оцінку дає він Сагайдачному і козакам Запорізької Січі в цілому як визволителям українських бранців з турецько-татарської неволі. Найяскравіше цю свою справедливую оцінку Кримський висловив в одному з віршів циклу «В Трапезунті»:

«Так і здається: тихцем підпливаєте
Вдосвіта ви до затоки.
В човні передньому — сам Сагайдачний,
Пишний орел ясноокий.

Мов на маяк, поглядаєте здалека
Ви на горішні печери.
Сунетесь нишком, щоб вас не зачули
Збоку турецькі галери.

Солодко спить бусурманська залога
Разом з пашею-Алканом.
Ой, та чи солодко їм прокидатись
Під січовим ятаганом!..

Солодко-радісно другі прокинуться —
Бідні українські бранці:
В тюрмах запхнуті, до каторг прикуті,
Вільними встануть уранці.

Тюрми — одчинено. Бранців — одзволено.
Гуки... Щасливі стрічі...
З вільним народом, з багатою здобиччю
Іде козацтво до Січі»⁵¹.

⁴⁹ А. Ю. Кримський. Історія Туреччини, стор. 174.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ А. Кримський. Белетристичні писання. IV. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина третя (1917—1920). К., 1922, стор. 2.

В цьому ж плані Кримський розглядає і оцінює роль тих численних українських бранців, які силою були вивезені в Туреччину, «побусурманені», але ж ніколи не забували про свою вітчизну і чим могли, тим допомагали їй у боротьбі проти хижих загарбників.

Посилаючись на праці авторів-самовидців, зокрема Михайла Литвина, семигородця Мартина Броньовського, польських географів і хроністів Мартина Бельського, Броніслава Сарніцького, німця Герберштейна, серба Джорджевича, бельгійця Бузбека, англійця Джорджа Сенді, Кримський наводить багато фактів про те, коли українська бранка, діставшись до гарему «значного достойника» через силу волі й характеру, яку взагалі має українське жіноцтво, легко могла не тільки прихилити до себе душу свого паначоловіка, а й взяти над ним певну силу. Могла вона здобути, таким чином, і політичний вплив. Як на легендарний тип такої саме бранки Кримський вказує на оспівану в думах Марусю Богуславку, що визволила з неволі сімсот закутих у ланці козаків, а як на реальний, історичний — «галицько-подільську попівну з Рогатина Роксолану, інакше — султаншу «Хуррем», «Хуррем-султан»⁵².

Підкреслюючи природний розум Роксолани, називаючи її, слідом за очевидцями-хроністами «політично-славною» (здібним політиком), Кримський якоюсь мірою з її ім'ям навіть пов'язує початок політичного занепаду Туреччини. При цьому мається на увазі поразка османського флоту в битві під Лепантом та початок виродження династії Османів⁵³, чим, на думку Кримського, «дівчина-бранка», титулована в Туреччині «Радісною султаншою» («Хуррем-султан»), ніби відплатила турецьким загарбникам за Україну⁵⁴.

Розділ про українських невольників в «Історії Туреччини» Кримського цінний фактологічними матеріалами про життя невольників, про торгівлю ними, про відповідні базари в Кафі та інших містах Туреччини. Все це вчений передає здебільшого словами очевидців — європейських дипломатів тощо.

Окремо необхідно наголосити на внесок Кримського в з'ясування проблеми загальноєвропейського резонансу та

⁵² А. Ю. Кримський. Історія Туреччини, стор. 183.

⁵³ Там же, стор. 193.

⁵⁴ Там же, стор. 184.

значення боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії. Тут внесок Кримського в проблему чи не найоригінальніший і найцінніший. Маємо на увазі бібліографічно-історіографічні відступи Кримського в «українських розділах» його «Історії Туреччини». Набрані дрібним шрифтом, вони переходять із сторінки в сторінку, займаючи часто половину всього тексту, а то й окремі сторінки і, вибрані з праць турецьких, перських, арабських, європейських, семигородських, польських, західноєвропейських авторів, становлять окрему, цінну бібліографічними вказівками, монографію про роль України в загальноєвропейському антитурецькому опорі. Ці відомості, зібрані Кримським, з властивою йому бібліографічною деталізацією, не втратили свого пізнавального значення і в наші дні, особливо коли взяти до уваги малу вивченість проблеми⁵⁵. Слід також зауважити, що в збиранні цих даних Кримський не мав попередників, окрім М. Марковича і М. Костомарова, які враховували праці західноєвропейських авторів лише принагідно, а східних, з перших рук — зовсім не брали до уваги⁵⁶.

Бібліографічну і певною мірою джерелознавчу цінність зберігає за собою праця Кримського про мандрівку антиохійського патріарха Макарія на Русь⁵⁷, здійснену в середині XVII ст. В описі мандрівки, зробленому сином Макарія Павлом Алеппським, містяться важливі матеріали з історії України того періоду — матеріали про визвольну війну українського народу, взаємини України з Росією, економічне становище України та її культуру.

У своїй праці Кримський дає досить високу оцінку матеріалові, залишеному Павлом Алеппським. Маючи у своєму розпорядженні більш точний список мандрівки, ніж той, яким користувався перший перекладач твору на російську мову⁵⁸, Кримський робить ряд поправок до перекладу.

⁵⁵ Д. С. Н а л и в а й к о. Західноєвропейські автори кінця XVI—початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією.— «Український історичний журнал», 1968, № 5, стор. 142.

⁵⁶ Т а м ж е.

⁵⁷ А. К р ы м с к и й. Патриарх антиохийский Макарий XVII века и старейший список его путешествия на Русь. М., 1913.

⁵⁸ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архимандритом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса, вып. I. М., 1896; вып. II. М., 1897; вып. III, IV. М., 1898; вып. V. М., 1900.

Таким чином, внесок Кримського в з'ясування таких важливих питань, як відносини України з країнами Близького і Середнього Сходу, ролі козацтва в боротьбі проти турецьких загарбників, хоч і не великий за обсягом, але ж значний за змістом.

З. А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ХАРАКТЕР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ У XVIII — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Спадщина А. Ю. Кримського з історії суспільно-політичної боротьби на Україні XVIII — початку XX ст. обмежується рефератом, виголошеним на Шевченківських роковинах, кількома рецензіями (на кн. В. Масляка «Кістяки Гольбайна», І. Франка «В поті чола», деякі періодичні видання), окремими листами до галицьких діячів, особливо ж до І. Франка та до М. Павлика, і статтею в газеті «Новь» (22.ІІ 1907 р.) «Голодный тюремный бунт малорусских студентов во Львове».

Гострі питання суспільно-політичного характеру порушив А. Кримський також в циклі оповідань «З літопису преславних панків Присташів», в романі «Андрій Лаговський» та в деяких інших художніх творах.

Загальний підхід Кримського до історії суспільно-політичної боротьби, зокрема в Галичині, є культурницько-просвітительським, з яскравою демократичною тенденцією. Питання соціально-економічного життя народу цікавлять Кримського лише спорадично, у зв'язку з програмною лінією тої чи іншої партії, групи тощо. Натомість багато уваги приділяє вчений питанням історії пробудження національної свідомості, боротьбі різних верств західноукраїнського населення проти національного і політичного безправ'я.

Відому відносно відсталість політичного і культурного життя в західноукраїнських землях Кримський справедливо бачить в тривалому пануванні польської шляхти, в магнатському свавіллі, що безроздільно продовжувалось до поділів Польщі.

«В половині 14-го століття, — пише Кримський, — Гал[ицька] Русь дісталася Польщі (а не Литві) і через те сильніше, ніж яка инча частина України, піддалася польському впливові. В Литовській Русі — завойователі-литвини були

сами українізувалися, а тут такого явища не було...»⁵⁹ Галицька Русь опинилась, крім того, у відриві від наддніпрянського українського ядра. Спольщення західноукраїнських земель зайшло так далеко, твердить історик, що на час поділу Речі Посполитої Катерина II «навіть не підозривала»⁶⁰ про існування в Галичині чого-небудь руського, а Габсбурги, «забираючи Червону Русь собі на тій основі, що в 13-м віці тут... царював угорський королевич»⁶¹, були впевнені в її остаточній колонізації.

У 80—90-х роках XVIII ст., на думку Кримського, «русини оджили і голосно заявили про свої національні права»⁶². Польському панству «це було дуже не до вподоби»⁶³. Але, незважаючи на це, Йосиф II змушений був признати «право на існування русинів»⁶⁴, навіть дозволити їм відкрити (в 1783—1784 рр.) духовну семінарію та університет. Богословські і філософські науки в тих закладах «одбувалися в мові руській»⁶⁵, вірніше — церковно-слов'янській, мертвій, оскільки живою мовою аборигенного населення Східної Галичини вже давно була українська. Корені користування штучною мовою в семінарії та в університеті кінця XVIII — початку XIX ст. Кримський бачить у відсутності в перших галицьких професорів ясної уяви про українців як про націю, в зневажливому ставленні частини галицької інтелігенції до живої мови як до «хлопської», а найбільше — в політиці гноблення русинів з боку Габсбургів. «Громада (загал галицької української інтелігенції.— *К. Г.*) й значити багато не могла: на народах австрійських,— наголошував А. Кримський,— лежав гніт німецький»⁶⁶. Гніт цей душив усі народи імперії.

У 1848 р. під натиском народних мас становище дещо змінилося: «була оголошена деяка конституція». Українці («русини») «були покликані до політичного життя»,— констатує історик,— добилися певних поступків у галузі культури. Проте все це було вирване від австрійських властей трудящими масами Галичини і окремими передовими пред-

⁵⁹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, л. 22407, арк. 3.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же, арк. 4.

⁶⁶ Там же, арк. 4.

ставниками її української інтелігенції, а не дароване Габсбургами, як намагалися представити буржуазні історики, зокрема з польського буржуазно-шляхетського табору⁶⁷. Інша річ, що, будучи змушеними дати українцям певні національно-політичні права, Габсбурги тут же вирішили використати їх в плані політики «розділяй і володарюй». Ініціатором і провідником такої політики Кримський називає графа Стадіона. Новопризначений намісник Галичини «зміркував, що дуже добре буде виставити полякам противників в особі русинів»⁶⁸.

Як відомо, створена в Галичині так звана Головна руська рада, підтримувана вищим уніатським кліром, що діяла в інтересах галицьких поміщиків та новонароджуваної буржуазії, всілякими засобами намагалась утримати галицьких українців в рамках покори і відданості габсбурзькій монархії. Захищаючи свої вузькоєгоїстичні інтереси, попівсько-поміщицько-буржуазна Головна рада особливо з жахом і ненавистю зустрічала ознаки все глибшого усвідомлення галицьким українським населенням своєї спорідненості з українським народом. У цьому намісник Стадіон всіляко підтримував діяльність Головної ради, але ж протиставив їй польську Раду народову, яка взагалі заперечувала самостійний розвиток української народності Галичини⁶⁹.

Народжений за таких обставин, рух був приречений на консерватизм і національний обскурантизм.

А. Ю. Кримський засуджував погляди тих істориків (переважно з польського буржуазно-шляхетського табору, та й не тільки⁷⁰), котрі характеризували український національний рух у Галичині 1848 р. як реакційний, інспірований австрійськими властями, і зовсім не бажали бачити в ньому хоч будь-що позитивне⁷¹. Він не вважав навіть за потрібне полемізувати з такими істориками, справедливо розглядаючи їх як трубадурів магнатсько-шляхетських кіл і ворогів українства взагалі.

Не поділяв Кримський домінуючих у його молоді роки поглядів на рух галицьких українців в революції 1848 р.

⁶⁷ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965, стор. 3—4.

⁶⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, л. 22407, арк. 6.

⁶⁹ Е. М. Косачевская. Вказ. праця, стор. 64, 68.

⁷⁰ Там же, стор. 7.

⁷¹ Там же, стор. 3.

як на рух за єдину національну ідею. Цій останній він протиставив «народну ідею», котра, на його думку, бере початок від Основ'яненка, Марка Вовчка, а «на першім місці» — від Шевченка ⁷².

В плані перемоги «народної ідеї» Кримський розглядає і весь післяреволюційний період боротьби українського населення Галичини за своє визволення. «Молодіж, університетські студенти і др.— одушевилися під впливом Шевченкових ідей. Являються свої письменники..., назвавши себе народовцями (найзнаменитіший між ними Осип Федькович). Вони закладають свої часописи: «Вечерниці», «Мету», і нарешті «Правду». Задля народної освіти їми було заложено товариство «Просвіта», к[от]ре дуже сильно будило національну свідомість в простім народі (1868)» ⁷³.

В 60-х роках становище різко змінилось, констатує Кримський. Галицьким патріотам Габсбурги відкрито протиставили польських, особливо після поразки повстання 1863 р. Це було продовження пресловутої політики «розділяй і володарюй». Австрійський уряд побачив, що «поляки вже не мають нікотої моці», а це була на руки ковінька, бо виходило, що поляки вірніші, ніж ті русини, що хиляться до Росії. Полякам було дано автономію, «і од того часу аж до тепер вони страшно утискають і угнітають русинів» ⁷⁴.

Слід зауважити, що під поляками Кримський в даному випадку розумів не польський народ, а магнатів, шляхту і націоналістичну польську буржуазію. Думати так дає право хоч би характеристика Кримським польського національно-визвольного повстання 1863 р. Для нього воно було, перш за все, антицаристським повстанням ⁷⁵.

Підтримувані австрійським урядом, польсько-магнатські утиски українського населення Галичини викликали відповідну реакцію — крайній національний антагонізм. Патріотичні сили краю «розкололись рішучо на дві частини: одна старору[ська], до к[от]рої належала і фракція москальофільська, а друга — народовська, українофільська» ⁷⁶.

⁷² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, л. 22407, арк. 8.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же, арк. 9.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же, арк. 10.

На думку Кримського, «польський гніт виробив... так зв[а-них] «рутенців» — допотопно-клерикальну партію національних штрейкбрехерів, котрі «почали заявляти якнайповнішу вірність Австрії, клялися, що ні [за] що не тягнуть ні до Москви, ні до, навіть, України, бо Україна знаходиться в Росії»⁷⁷.

Стимулятором антагонізму в Галичині, розпалювачем міжнаціональної ворожнечі, мовної нерозберихи серед самих українців, що згодом породила так звану галицьку нетерпимість і відвернула навіть крапці сили краю на пусту «абеткову війну», замість боротьби навколо класових, соціальних проблем, А. Кримський справедливо назвав також царизм. Цісар і цар, твердить історик, — це з одної гілки яблука. Кожен із них переслідує в Галичині власні великодержавні цілі⁷⁸.

Разом з тим Кримський проводить різку грань між царизмом і російським народом, передовою російською культурою, ідеями. Він прагне розвінчати ті ультрапатріотичні групи і деяких окремих діячів Галичини, котрі намагаються посіяти серед західноукраїнського населення зерна ворожнечі до всього російського, а особливо до ідей, початок яким поклали Радщев, декабристи, революціонери-демократи. Ідеї ці і ставлення до них Кримський робить якби мірилом прогресивності тої чи іншої партії, групи, окремого діяча Галичини.

В цьому плані, очевидно, слід розглядати й поєднання Кримським нових віянь в західноукраїнській літературі й культурі з передуючими їм віяннями в культурному й громадсько-політичному житті Росії й України, що входила до її складу. «Народній ідеї в Галичині..., — пише історик, — допомгла наша Україна. Як звісно, кінець 50-х і початок 60-х років — це був для нас найкращий час. В Росії стало легше, мужики були увільнені од кріпатства, література піднялася»⁷⁹. Резонансом цього процесу в західних українських землях Кримський вважає появу групи прогресивних діячів — письменників на чолі з О. Федьковичем, демократичної преси.

Таким чином, Кримський, хоч в багатьох відношеннях з культурних позицій, але в основному правильно й рі-

⁷⁷ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, л. 22 407, арк. 10.

⁷⁸ Там же, арк. 10.

⁷⁹ Там же, арк. 8.

шуче відхилив претензії поміщицько-буржуазної інтелігенції і верхівки уніатського духовенства Галичини на гегемонію в культурному відродженні всієї України, засудив намагання націоналістів протиставити український народ російському, викривав природу тих галицьких діячів, котрі із-за своїх вузькокласових інтересів взагалі заперечували право українського народу на власну культуру й самобутність.

Висловлювання Кримського про дві російські культури (культуру критиків-демократів 60-х років і культуру Каткова та К^о) дають право твердити, що вже в ранню пору своєї діяльності він виступив як поборник дружби й єдності двох братніх народів, а спроби за будь-яку ціну розірвати ту дружбу розглядав як реакційні й шкідливі для обох народів, зокрема з точки зору їх боротьби за соціальне визволення і прогрес.

Отже, історія боротьби народу за національні права в розумінні Кримського мусить бути водночас і боротьбою за покращення соціально-економічного становища того народу. Цю ідею червоною ниткою проводить історик і в своїх наступних працях: в рецензії на збірку гостросоціальних оповідань Франка «В поті чола» і особливо в рецензії на історико-публіцистичну книжку нарисів В. Масляка ^{80–83} «Кістяки Гольбайна». В двох цих рецензіях, написаних і видрукуваних зразу ж після виходу в світ названих книг ⁸⁴, Кримський піддав гострій критиці діяльність і писання тих галицьких політиків, котрі надривалися зображенням страхіть національних утисків, галасували за збереження «національних святощів», але залишалися глухими, коли йшлося про «матеріальне підвищення народу» ⁸⁵. Протиставляючи їм Франка і його однодумців, Кримський проголошував: «Соціалісти і, натурально, Франко в своїй книжці дуже підносять цю статтю (соціальне визволення трудящих. — *К. Г.*), і в цьому їх велика заслуга» ⁸⁶.

В рецензії на «Кістяки Гольбайна» Кримський зробив спробу показати, яким, на його думку, має бути це соціальне визволення, і водночас висміяв наміри буржуазно-націоналістичних кіл Галичини спрямувати визвольний рух

^{80–83} Володимир Масляк (1852—1924) — письменник, співробітник часопису «Зоря».

⁸⁴ «В поті чола» вийшла у світ в 1890 р. «Кістяки Гольбайна» — в 1891 р.

⁸⁵ «Зоря». Річник дванадцятий. Львів, 1891, стор. 77.

⁸⁶ Там же.

в напрямі створення суспільства класової гармонії, в якому б і вовки були ситі і овечки цілі. Критикуючи Масляка за начерк образка такого суспільства, з його вільними щасливими членами, в тому числі й паном, графом-гуманістом, Кримський з обуренням пише: «Але ж відомо нам усім, що таких графів нема... та й не може бути, бо «царство люду сего» буде не до смаку всяким графам та князям, всякому вельможному панству: згода не можлива, бо інтереси супротивні... Якщо вони й вірять у царство люду сего, то хіба в таке царство, де вони знов пануватимуть, де вони... будуть руськими (українськими.— *К. Г.*) царями, чи королями...»⁸⁷

Демократичну Україну Кримський уявляв собі (особливо після полеміки з Драгомановим і обміном листами з Франком та Павликом) тільки в тісному союзі з такою ж демократичною, вільною Росією. Природність такого союзу історик недвозначно підкреслив у словах: «Духове (духовне.— *К. Г.*) життя України і Росії досі було і єсть єдине: в нас єдина, спільна наука, спільна культурна праця... Українці дають свою долю в скарбницю російської науки, користають взамін із здобутків російської (великоруської) мислі. Російська наука, література — то (хоч-нехоч) наше рідне, то наш природний духовий корм»⁸⁸.

Слова ці історик написав у листопаді 1890 р. В лютому 1895 р. він їх підтвердив, а водночас дещо поглибив і розвинув, порадивши Іванові Франкові написати великоросові К. Фрайтагові (в подяку за грошову допомогу на видання часопису «Житє і слово») таке: «Тільки посередництвом взаємної терпимості і взаємної допомоги дві нації, малоросів і великоросів, можуть успішно рухатись по шляху науки і прогресу»⁸⁹. Коли і за яких умов можлива така «терпимість і взаємна допомога», Кримський недвозначно відповів у статті «Голодний тюремний бунт малорусских студентів во Львовє», видрукуваній в розпал першої російської революції.

В цій статті Кримський розповідає про арешт австрійсько-польськими властями Галичини 83 студентів-україн-

⁸⁷ «Зоря». Річник дванадцятий. Львів, 1891, стор. 479.

⁸⁸ Відділ рукописів ЛДНБ, ф. 4598.

⁸⁹ Відділ рукописів ІЛ, ф. 3, од. зб. 1613, стор. 34.

ців, котрі у відповідь на дику витівку шовіністично настроєної групи студентів-поляків і такої ж дикої образи з боку професора-шовініста Віняжа вчинили не менш дикий погром в стінах Львівського університету.

Засудивши інцидент, як ганебний з морально-етичного боку, Кримський звернув увагу громадськості на його корені. Вони в політиці «розділяй і володарюй», яку проводили Габсбурги, нацьковуючи одну народність на іншу, в «реакції на реакцію своїх гнобителів» — в даному разі: «це один із моментів більш широкої боротьби пригніченого корінного (автохтонного) малоруського населення Галичини (русинів) проти своїх (...) шовіністичних гнобителів» — «дворянсько-буржуазного класу»^{90–91} польської меншості в Галичині, на яку в даному випадку опираються австрійські Габсбурги.

На захист заарештованих, незаконно посаджених у тюрму поруч з кримінальними злочинцями українських студентів, піднялась громадська думка Австрії, яка добила того, що «галицьким польським властям» прийшлося «спорядити негайно слідство і звільнити ув'язнених, котрі проголодували три дні».

Терпимість і взаємну допомогу обидвох націй — української і російської Кримський розумів в плані всієї перебудови суспільства, взаємовідносин між націями, особливо в плані рівності між народами. Зараз же Кримський закликав «до взаємодопомоги» прогресивні верстви націй, дуже добре відрізняючи кінечні результати такої взаємодопомоги від «взаємодопомоги», скажімо, царизму і галицьких москвофілів, Габсбургів і польських шовіністів.

Правильне, в основних рисах, розуміння місця національного питання в суспільно-політичній боротьбі трудящих класів і верств України кінця ХІХ — початку ХХ ст., активна пропаганда і відстоювання цього розуміння були заслугою А. Ю. Кримського. Тим більша вона, коли візьмемо до уваги, що значна група українських істориків навіть ліберального напрямку в умовах розвитку народної революції в Росії переходила в табір контрреволюції, скочувалась на позиції войовничого націоналізму або ж в обійми царату

^{90–91} А[гатагел] К[рымский]. Голодный тюремный бунт малорусских студентов во Львове.— «Новь», 20 февраля 1907 г.

чи Габсбургів⁹². А певна група націоналістичних істориків стала навіть на шлях прямого плазування перед німецьким імперіалізмом⁹³.

* *
*

Глибоку характеристику й оцінку суспільно-політичної боротьби на Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. (в даному разі переважно на Східній Україні) подав А. Ю. Кримський в частково згадуваних вже художніх творах, більшості оповідань, котрі почав писати і друкувати в галицьких часописах ще замолоду, а в 1895 р. видав окремою збіркою під назвою «Повістки та ескізи з українського життя»⁹⁴. В наступні роки (до 1919) вийшло ще чотири видання цієї книги.

В передмові до збірки А. Кримський заявляє, що в основі її лежить «щира правда», «дійсні події та історії, які сам бачив, або ж чув»⁹⁵. Заяву цю можна було б легко сприйняти як художній прийом, авторську фікцію, коли б не одна особливість, яка дещо виступає навіть з назви збірки. Свої прозові твори Кримський писав на межі кількох жанрів: художнього оповідання, наукового популярного ескіза, нотаток мандрівника, критико-полемічної статті... Все це, з обов'язковою присутністю автора, живими, часто навіть без зміненого прізвища, героями, взятими з оточення автора, з елементами його біографії, до того ж — датованими, з посиланнями на перші поетичні спроби автора тощо. Це робить книжку Кримського «Повістки та ескізи з українського життя» документом громадсько-політичної думки України останнього десятиріччя минулого століття, соціально-економічним ескізом становлення її нової інтелігенції, в тому числі й самого автора.

Ось, приміром, оповідання «Батьківське право», яким

⁹² Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, стор. 654, 654.

⁹³ Там же, стор. 655.

⁹⁴ А. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), накладом М. Павлика. Коломия — Львів, 1895.

⁹⁵ А. Г. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894). К., 1919, стор. 272. (Дальші посилання будуть за цим виданням.)

відкривається книжка. Присвячено воно проблемі батьків і дітей, конфліктів поколінь на ґрунті нового сприймання дітьми оточуючої дійсності, раннього усвідомлення соціальної несправедливості, на ґрунті боротьби за людську гідність, за право на власну, а не нав'язану старшими думку.

В оповіданні «Перші дебюти одного радикала» Кримський ще даліше розгортає цю саме тему. Простудіювавши Белінського, Писарева, Спенсера, Ренана, учень інтернатської школи (явний натяк на Колегію Павла Галагана) Петрусь Химченко бачить навкруги масу нелогічностей, обман, лицемірство, нещирість і тяжко задумується над цим⁹⁶. Він пробує якось протистояти цьому, говорячи всім у вічі гірку правду. Але, не зустрівши хоч би співчуття або ж чуючи у відповідь глузування, він перетворюється в бунтаря. Химченко стає сам собі правилом. Зневірившись, він заперечує світ справедливості взагалі. Це — український тип Базарова 80—90-х років, нігіліста-ніцшеанця, здатного переродитися в *übermensch*'а на доморослому ґрунті. Автор, який змалював такий тип і довів його історичну зумовленість, безперечно засуджує нелюдність існуючого ладу. Коли такі здібні від природи індивідуми, як Петрусь Химченко, стають історичними неврастеніками, то, чого вартий лад, котрий штовхає їх на цей шлях, — ніби запитує Кримський.

Оповідання «Перші дебюти одного радикала» закінчується словами із Сааді: «З чорної хмари ллється ясний дощ»⁹⁷. Під «чорною хмарою», на нашу думку, слід розуміти крайній нігілізм Химченків, але ж рано чи пізно з нігілізму (тої «чорної хмари») ясним дощем мусять проллятися нові ідеали, ім'я яким — поступ.

Крайнє засудження Кримським сучасної йому дійсності впливає також з оповідання «Та хто ж таки винен?!» На прикладі побутових історій про колотнечу чоловіка й жінки в забутому богом (тільки — не царатом!) повітовому містечку Наддніпрянщини початкуючий письменник і вчений показав моральне здичавіння молодих, від природи добрих людей. Здичавіли вони тому, що відірвалися від праці в полі чи біля верстата й пішли в упирі. В даному випадку

⁹⁶ А. Г. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), стор. 33.

⁹⁷ Там же, стор. 40.

втіленням такого упира є десяцький унтер-пришибеївсько-го поліцейського апарату.

Ще більший історизм художніх творів Кримського при-таманний циклові оповідань, об'єднаних під загальним за-головком «З літопису преславних діянь панків Приста-шів». Героїв циклу Кримський суворо розділив на визиску-вачів і визискуваних. Втілення перших — дві генерації панків Присташів, їх близьке по класу оточення, зокрема під Кирило; втілення других — дві генерації бідноти, вті-леної в образах сироти Захарка, візника Іцика тощо. Пани Присташі, батько й син, зовні не подібні один на другого. Присташ-пан — відвертий монархіст, шовініст і антисеміт. Присташ-панич — демократ, «щирий» борець за рідну мову. Присташенко проймається співчуттям до бідного по-гонича Іцика, якого старий Присташ скривдив. Але далі співчуття — ні кроку. Начитавшись новоєрівських казок, Присташенко мріє про велике Королівство Київське, даро-ване йому Австрією. Вечорами панич читає змученим від роботи наймитам твори Марка Вовчка, Тараса Шевченка. Переодягшись у театральний запорізький костюм, панич пробує навіть йти у народ (оповідання «В народ!»). У хви-лини крайнього обурення (після того як пішов у козацько-му жупані і смушевій шапці «в народ!» і дістав од нього належного прочухана) панич Присташенко остаточно за-буває гру в українську мову, в показну любов до мужика і люто лає всіх і все. Свою лайку Присташенко закінчує тирадою: «Ах вы хахлы-мазепы!... Хамское отродье!.. Кнута, кнута на этих хамов нужно, кнута, и больше ничего!»⁹⁸ Так, розпочавши з гри в український націоналізм, молодик-Присташенко закінчує російським шовінізмом, ще люті-шим, ще тяжчим й огиднішим, ніж шовінізм його рідного батька.

Образами Присташенків А. Кримський ніби оголив соціальне коріння панського хлопоманства, вказав на класову основу єднання націоналізму з шовінізмом. Отже, в тлумаченні Кримського український буржуазний націо-налізм і російський великодержавний шовінізм — це дві сторони породженої царизмом медалі. Носії тої соціальної бляхи — пани і паничі, до якої б національності вони себе не зараховували і кого б не видавали з себе зовні.

⁹⁸ А. Г. Кримський. Повістки та ескізи з українського жит-тя (1890—1894), стор. 160.

Таким чином, українська нація для Кримського — це не суцільна безкласова маса, як намагались довести, особливо у ті роки, буржуазні націоналісти, а роз'ятрена класовими протиріччями територіальна спільність. Шукати в ній класової спільності, гармонії — марна річ, оскільки бідний українець ближчий до такого ж бідного росіянина, ніж до просвіченого панства.

Кримський суворо відділяє російський народ від російського поміщицтва, від царизму і його високооплачуваних унтерів. Останні — це плюгаві людиці, кати. «Невже ніколи, — гнівно вигукує письменник, — не доведеться бачити їх звалених?!»⁹⁹

Що ж до України, то, вболіваючи за долю її Петрусів, Захарків, Настусь, Кримський, як справжній патріот і демократ, запитує в кінці оповідання «Сирота Захарко»: «Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю! Коли ж тобі розвидниться? Коли вже зазоріє світло правди... Захаркові?»¹⁰⁰

Принагідно зауважимо, що в словах цих немає й крихітки національної обмеженості, отої України для всіх, якогось аж плачу за «святощами», що викликав полеміку з Драгомановим, справедливі зауваження Франка, «одну зануду», як висловились про той плач Леся Українка¹⁰¹. Тут Україна Кримського конкретна — знедолених Захарків.

Різкий осуд будь-якої національної зверхності, обмеженості і водночас заклик до взаємоповаги, взаєморозуміння на основі людської згоди, рівності характерний для оповідань Кримського «Psychopathia nationalis», «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди», «В вагоні»¹⁰².

У своєрідному оповіданні-нарисі «В вагоні» Кримський обурюється поведінкою п'яного галичанина-москвофіла, що їде до Дарниці без квитка, лютує на офіцера, котрий нахабно згонить з місця пасажира-єврея, але ж у кінці нарису той же Кримський надзвичайно симпатичними й прихильними штрихами малює образ свого супутника-студен-

⁹⁹ А г. К р и м с ь к и й. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), стор. 252.

¹⁰⁰ Т а м ж е, стор. 427.

¹⁰¹ Л е с я У к р а ї н к а. Твори в п'яти томах, т. V. К., стор. 76.

¹⁰² А г. К р и м с ь к и й. Повістки та ескізи з українського життя, стор. 201.

та, який віз «чотири нелегальні брошури та десятеро прокламацій»¹⁰³. Студент вчиться у Москві, родом з Костроми, росіянин, а за переконаннями марксист.

Соціальну основу патріотизму та інтернаціоналізму Кримський яскраво показав також у сцені зустрічі з українськими переселенцями в Сибір¹⁰⁴.

В своїх оповіданнях А. Кримський доводить, що носіями націоналізму, великодержавного шовінізму є пані і царизм, його вірні слуги, на боці яких сила, право і влада. Відберіть від них ту владу, знищіть самодержавство, впливає з написаного Кримським, і на місці національної ворожнечі, недовір'я прийде щире братерство.

* *
*

Перу А. Ю. Кримського належить кілька цікавих статей про український театр¹⁰⁵, про видання дешевих українських книжок московськими лубочниками¹⁰⁶ тощо. Окремі з них, наприклад стаття «Товариство Садовського в Москві», містить цікавий маловідомий матеріал (як свідчення очевидця) про гру Заньковецької, Садовського в Москві, про сприйняття тої гри різними прошарками тодішньої російської публіки. В статті «Театр Мирова-Бедюка» Кримський розповідає про надзвичайно прихильне і навіть захоплююче сприймання гри українських артистів смоленським глядачем.

Ряд окремих зауважень про минуле і тогочасне України розсіяв А. Кримський по статтях, написаних у зв'язку з його участю у так званій абетковій війні¹⁰⁷, а також в рецензіях на перші випуски «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»¹⁰⁸.

¹⁰³ А. Кримський. Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), стор. 252.

¹⁰⁴ Там же, стор. 247.

¹⁰⁵ А. Кримський. Товариство Садовського в Москві.— «Зоря». Річник дванадцятий. Львів, 1891; його ж. Театр Мирова-Бедюка.— Там же.

¹⁰⁶ А. Кримський (Хванько Кримський). Українсько-руські видання Московських лубочників.— «Зоря». Річник одинадцятий. Львів, 1890.

¹⁰⁷ А. Кримський. Наша язикова скурута та спосіб зарадити лихові.— «Зоря». Річник дванадцятий. Львів, 1891.

¹⁰⁸ «Этнографическое обозрение», 1893, № 3; 1895, № 1.

З інших праць стосовно минулого України, зв'язаних з іменем Кримського, потрібно згадати добірку матеріалів «Ілюстрована Україна в однойменному відділі часопису «Зоря»¹⁰⁹. Склав її Кримський спільно з Василем Лукичем¹¹⁰, досилаючи йому бібліографічні матеріали про Україну в репродукціях з картин митців пензля різних країн Європи, а також журнальних та книжкових ілюстраціях. Бібліографія та охоплює різні видання, особливо часописи України, Росії, країн Європи. Перечитуючи ті скупі бібліографічні дані, можна дивуватися з обізнаності того, хто їх збирав, а водночас бути вдячним за велику копітку роботу, яка дає певну уяву про місце України, героїчних сторінок її історії в розвитку ідей новочасної Європи.

Агатангелу Юхимовичу Кримському належить стаття «Шевченко та Сирокомля перед судом Шашкова», яку він написав для того ж часопису «Зоря», але з невідомих причин не видрукував. Досі не знайдений рукопис статті¹¹¹. Про її зміст і спрямованість можна судити по заголовку. Об'єктом дослідження є український поет-революціонер Тарас Григорович Шевченко і його перший польський перекладач, значною мірою однодумець, також визначний поет знедолених Владислав Сирокомля перед судом спільного ворога — царизму.

З пожовтневого доробку Агатангела Кримського стосовно історії України крім уже вказаного (в «Історії Персії та її письменства», в «Історії Туреччини») назвемо звіти про діяльність Академії наук УРСР, її Першого (історико-філологічного) відділу (за 1918—1928 рр.), написані або ж підписані Кримським, що мають характер документів¹¹². Такі ж кілька інтерв'ю і газетні статті Неодмінного секре-

¹⁰⁹ Частковий передрук матеріалів під загальним заголовком «Етнографічна Україна в російських ілюстрованих часописах протягом одного року (1891)» див. в кн.: Акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки, стор. 182—192.

¹¹⁰ Філіал ЦДІА УРСР у Львові, ф. Зс/309, оп. 1, зв. 160, од. зб. 2383.

¹¹¹ Відомості про цю статтю, а також її назву беремо з листа Кримського до редактора «Зорі» Василя Лукича (від 7.XII 1892 р.). Відділ рукописів ІЛ, ф. 61, од. зб. 637.

¹¹² Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. К., 1919; Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. IV. К., 1924; кн. V. К., 1925; кн. XIX. К., 1928.

таря УАН академіка А. Кримського в радянській пресі 20-х років ¹¹³.

В кінці свого п'ятдесятирічного багатогранного шляху на ниві вітчизняної науки, протягом якого не одна година і не один рік були віддані з'ясуванню окремих проблем історії України, Агатангел Юхимович Кримський сам ніби підсумував свої погляди на минуле і майбутнє землі, що зростила його, на історичну долю народу, віковічні мрії якого були і його мріями. В промові, виголошеній 12 червня 1940 р., звертаючись до образу свого великого друга Івана Франка і до присутніх — трудящих Львова, вчених, письменників, Агатангел Юхимович говорив:

«Ви пам'ятаєте, коли Іларіон виступав над могилою Володимира Великого, він говорив, що не вірить в те, що Володимир мертвий. «Возстани, чесная главо! Неси умерл, но спиши. Подивись, тут стоїть і твій син Ярослав, і твоя невістка Ірина. А подивися навкруг, побачиш, що вся Русь тут, нова Русь, що ти її відродив і обновив!»

І далі:

«Возстани, чесная голово, подивись! Ти мріяв, щоб Україна була вільною, щоб вона не знала більше ніякого гніту, ничієго визиску і панування. Це все сталося. Мрії твої збулися, твої ідеї збулися. Україна є вільною. Возстани, чесная голово, і подивись!»

А треба нагадати, в кого він вірив, відкіля чекав спасіння, порятунку. Франко вірив, що врятування прийде з півночі, що московський витязь Святогор, який дрімав в печері, прокинеться, прийде і звільнить нашу Галицьку Русь. І я знаю, що не було б більшого щастя для нього, як бачити те чудо, що сталося. І мені мріється, що Франко нас чує і чує мою схвильовану нескладну мову» ¹¹⁴.

¹¹³ Советская власть и просвещение (интервью с академиком А. Е. Крымским). — «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих депутатов», 21.II 1919 р.; Заява професора Кримського про майбутнє Української Академії наук. — «Борьба», 1919, № 12(69); А. К р и м с ь к и й. Сумні сторінки в житті Академії наук. — «Вісті Київського Губернського Революційного комітету», 20.II 1921 р.; А. К р и м с ь к и й. Українська Академія наук. — «Вісті Київського Губернського Революційного комітету», 5.II 1921 р.; А. К р и м с ь к и й. Всеукраїнська Академія наук і закордонні жалі над її долею. — «Більшовик», 1924, № 67; А. К р и м с ь к и й. Академія наук — очаг научної життя України. — «Коммунист», 1925, № 137.

¹¹⁴ Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 498—499.

Думки про спільність долі і походження трьох східно-слов'янських народів, про братство росіян, українців і білорусів на наступних щаблях історії академік А. Ю. Кримський ще більш сконденсовано повторив у статті «Он с нами»¹¹⁵, підкресливши цим самим ідентичність своїх поглядів на кардинальні питання історії України з поглядами революціонера-демократа Івана Франка. Ми ж підкреслимо кульмінацію еволюції Кримського-історика в цілому, щире прагнення йти в ногу з часом, в ногу з життям.

* *
*

Оцінюючи діячів минулого, зокрема представників науки, не за те, чого вони не зробили у порівнянні з нашим сучасним поколінням вчених, а за те, чого вони досягли і що нового внесли в розвиток суспільної, в даному конкретному випадку — історичної, думки і науки в порівнянні з своїми попередниками та їх сучасниками, можемо констатувати, що внесок А. Ю. Кримського у висвітлення окремих проблем історії українського народу значний і заслуговує на увагу. Особливо цей внесок значний в розвінчанні буржуазних концепцій етногенезу українського народу. Незважаючи на обмеженість, інколи хибність вихідних точок (сприйняття індоєвропеїзму як історичної схеми, навіть норманізму), критику Кримським названих концепцій слід визнати позитивною. Кримський твердо стояв на точці зору спільності походження трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського, визнавав Древню Русь як безперечний етап спільної історії, як прямий доказ їх споконвічної єдності. Разом з гострою критикою антинаукової політично шкідливої «теорії» Погодіна-Соболевського Кримський не менш гостро виступав проти спроб буржуазних націоналістів представити український народ споконвічною, «відрубною» від двох інших східнослов'янських народів нацією.

На правильному шляху стояв А. Ю. Кримський в такому важливому питанні, як походження і соціальна природа українського козацтва. Значним є внесок Кримського у вивчення проблеми загальноєвропейського резонансу боротьби українського народу проти турецько-татарської навали,

¹¹⁵ «Советская Украина», 25 квітня 1941 р.

Не втратили свого значення сторінки, де Кримський описує тяжке становище українських невільників в Туреччині, їх посильно-можливу боротьбу проти гнобителів.

А. Кримський приділяв значну увагу суспільно-політичному рухові на Україні кінця XVIII — початку XX ст., давши в ряді випадків правильну оцінку його характерові. Заслугою Кримського як визначного представника суспільно-політичної думки України на зломі минулого і нинішнього століть є критика тези про безбуржуазність української нації.

Майбутнє трудящих України А. Ю. Кримський розумів тільки в тісному союзі з такою ж демократичною, звільненою від царизму Росією.

Кримський підкреслив історичну закономірність і необхідність єдності росіян, українців і білорусів.

ВИСНОВКИ

Вивчення історичної спадщини з позицій марксизму-ленінізму є одним з почесних завдань радянської історіографії. Воно тим почесніше, чим вагоміша спадщина вченого, чим більше в ній зберігається цінного, просякненого гуманізмом і справжнім демократизмом, чим більше в тій спадщині корисного для наступних поколінь, для розвитку історичної науки.

Великий інтерес для радянської історичної науки в цьому плані являє собою доробок А. Ю. Кримського — видатного українського вченого, академіка АН УРСР, сходознавця світової слави, визначного історика.

Агатангел Юхимович Кримський прожив велике трудове, насичене творчою працею життя. Виробленню демократичного світогляду Кримського сприяв волелюбний різночинницький дух родини, з якої вийшов учений. Звідти і бере свій початок дуже ранній потяг Кримського до гуманітарних знань, зокрема історичних.

Ранньому самоусвідомленню своїх можливостей, виникненню бажання віддати свої сили служінню трудящому люду допомогло Кримському сприятливе оточення в Колегії Павла Галагана, особливо ж вплив П. Г. Житецького, старшого колєгіатського товариша, а згодом делегата І з'їзду РСДРП П. Тучапського.

Важливою віхою в становленні Кримського-вченого було навчання в Лазаревському інституті східних мов, на історико-філологічному факультеті Московського університету.

Кримський рано захопився творами й науковими працями революціонера-демократа Івана Франка, листувався з ним, обмінювався літературою, згодом співробітничав з ним, що остаточно і назавжди визначило основні напрями його діяльності. Під впливом Франка остаточно утверди-

лось громадсько-політичне кредо Кримського як непримиренного ворога царизму, будь-якого соціального і національного гніту, палкого патріота і водночас поборника дружби народів. Разом з тим у світогляді Кримського, що формувався в період загострення соціально-економічних протиріч, утвердження і дальшого збагачення революційно-демократичної ідеології під впливом марксизму, відбилися як передові ідеї часу, так і ідеї, що відживали свій вік. Кримський-історик сприйняв основні положення позитивістської історіографії, правда, такого її крила, що продовжувало зберігати демократизм як провідну тенденцію світогляду.

Вірячи в існування об'єктивних закономірностей розвитку людства, в можливість їх наукового пізнання, засвоївши деякі категорії діалектики, зокрема категорії взаємозв'язку, Кримський вже в ранніх своїх працях прагнув до об'єктивного висвітлення подій, вимагав цього від інших, взявши на озброєння гасло: «Неправда — не просвіта!» Кримський був противником чистого фактологізму, тавтології, звичайної споглядальності, властивих буржуазним історикам-об'єктивістам.

Віддаючи перевагу політичній історії, Кримський намагався разом з тим проникнутися розумінням економічного фактора в суспільному житті. І наскільки це дозволяв рівень сучасних йому історичних знань, зокрема про Схід, робив спробу з допомогою економічних факторів з'ясувати явища суспільного життя, особливо соціально-економічні причини сектантських рухів на Сході. Завдяки цьому вчений в ряді праць доходив правильного висновку, що релігійний характер містико-сектантських рухів на Сході (суфійського, а в пізніших працях — бабідського) — це тільки зовнішня оболонка, форма класових рухів поневоленних проти поневолювачів, визискуваних проти визискувачів. Вчений вказував на соціальні корені рабства, класову природу державної бюрократії, східної деспотії як однієї з форм панування привілейованої меншості над поневоленою, знедоленою більшістю. Значне місце у своїх працях Кримський відводить з'ясуванню гносеологічних коренів східних релігій, вказуючи на їх спадкоємність, на тісний зв'язок з класовою природою східних суспільств, з їх кастово-становим поділом тощо.

Як учений, Кримський відрізнявся блискучим володінням таким важливим для дослідника інструментом, як

знання багатьох східних і західних мов. Це дало йому можливість створити протягом п'ятдесятирічної діяльності понад 1000 лише друкованих праць з різних галузей гуманітарних знань. З праць, створених в дожовтневий період, особливо значні з історії Арабського Сходу та ті, що спрямовані на розвінчення пресловутої теорії Погодіна — Соболевського про ненаддніпрянське походження українців.

В сходознавчих працях Кримський подав глибоко науковий огляд давніх і середньовічних (арабської особливо) цивілізацій, створених народами Близького і Середнього Сходу. Вчений дуже близько підійшов до правильного розуміння справжніх причин об'єднання арабів в єдину державу, правильно пояснив причини їх воєнних успіхів, вказав на хибність уявлень про споконвічний і начебто природжений фанатизм мусульман. Кримському належить уточнення уявлень про роль географічного фактора в господарській діяльності арабів.

Розглядаючи наукову діяльність, творчість як своє життєве покликання, Кримський (за незначним винятком у студентські роки) не брав безпосередньої участі у революційно-визвольному русі, але ж і не заперечував революцію як метод розв'язання соціальних протиріч. В час, коли більшість представників позитивістської історіографії кінця XIX — початку XX ст. жахалася революції і переходила в табір її відкритих ворогів, Агатангел Кримський писав у автобіографічному оповіданні «Дивна пригода» про революцію як про кінечну необхідність.

Передові для того часу переконання, безперервні пошуки істини, прагнення йти в ногу з трудящим людом допомогли А. Ю. Кримському доброзичливо сприйняти події Великої Жовтневої соціалістичної революції. Переїхавши у 1918 р. з Москви до Києва, одержавши кафедри східної історії в Київському університеті та Близькосхідному інституті, ставши академіком УАН, її неодмінним секретарем, очоливши ряд комісій Академії, Кримський тут створив ряд нових наукових праць.

Насамперед — це написані українською мовою «Історія Персії та її письменства», «Історія Туреччини», «Вступ до історії Туреччини», «Джерела до історії Туреччини», монографії з історії Парфії, хазарів (останні дві — рукописні), праці з історії Кавказької Албанії, нарис «Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася». В дослідницькому плані названі праці Кримського були переважно

підсумковими, але разом з тим несли у собі нові факти, нові ідеї.

В поживтневих працях Кримського значну увагу звернено, зокрема, на взаємини східних народів з слов'янами, з Древньою Руссю, з Україною, на етногенез українського народу. Особливої уваги заслуговують погляди вченого на походження і соціальну природу козацтва, на визначну роль козацтва і українського народу в цілому в стриманні татаро-турецької агресії.

Живою, досі малодослідженою є порушена Кримським проблема про роль слов'янського, в тому числі українського елемента в Османській історії. Малодослідженою була також порушена Кримським проблема загальноєвропейського резонансу боротьби українського народу проти татаро-турецької навали.

Безперечно, не все в спадщині А. Ю. Кримського відповідає вимогам сучасної теоретичної думки. Проте слід визнати, що багато питань, які розглядаються нашими вченими, а особливо ж істориками-сходознавцями, в працях Кримського-історика були порушені ще кілька десятків років тому.

Сформувавшись як вчений у дореволюційні часи, Кримський у радянський період своєї діяльності намагався за своїти марксистсько-ленінський метод історичного дослідження. З впевненістю можна твердити про щире прагнення Кримського йти в ногу з часом, в ногу з життям, бути корисним трудовому народові, Радянській Вітчизні.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ А. Ю. КРИМСЬКОГО

- Абассиды.— Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 1, 1911.
- Абу-Бекр.— Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 1, 1911.
- Академия наук — очаг научной жизни Украины (Беседа с академиком Крымским).— «Коммунист», № 137, 1925.
- Андрій Лаговський. Повість, ч. 1. Не порозумілися, ч. II. Туапсе. Львів, 1905.
- Арабская поэзия в очерках и образцах. Лекции, читанные в специальных классах Лазаревского института восточных языков. М., 1906.
- Арабський історик Абу-Шоджа Рудраверський (1045—1095) і відомості його літопису до праць історика Гілялоас-Сабія (помер 1056) та Ях'ї Антіохійського (помер близько 1066).— Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія. К., 1927.
- Аравийское восстание и его перспективы.— «Проблемы великой России», 1916, № 10.
- Аравия.— Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. II, 1911.
- Аршакиды, Сасаниды и завоевание Ирана арабами. М., 1900—1901.
- Бейрутські оповідання. К., 1906.
- Б. Тураев. Очерк истории изучения финикийской древности. СПб., 1893, 76 с. (Из «Исторического обозрения», т. 6).— Рецензія.— Этнографическое обозрение, 1893, кн. XIX, № 4.
- Ваннабиты.— «Древности восточные», т. IV. М., 1913.
- Верный друг украинского народа (М. Горький).— «Советская Украина», 1941, № 141.
- Вибрані твори. К., 1965.
- Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность. М., 1903.
- Всеукраїнська Академія наук і закордонні жалі над її долею.— «Більшовик», 1924, № 67.
- Вступ до історії Туреччини, вип. 3. Європейські джерела XVI в. К., 1926.
- Галицко-русский вестник. Ежемесячный историко-литературный и политический журнал, август 1894, № 1, стор. 123. Рецензія.— Этнографическое обозрение, 1894, кн. 23.
- Гассанидское царство.— Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XII, 1913.

- Голодный тюремный бунт малорусских студентов в Львове.— «Новь», 20 лютого 1907.
- Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Львів, 1906.
- Древнекиевский говор, СПб., 1907.
- Дрепперова книжка в Галичині.— «Зоря», 1897, № 20, 23.
- Європейські джерела до історії Туреччини.— Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. VII—VIII. К., 1926.
- Евгений Бертельс. Персидский театр. Л., 1924, ст. 93 в 16, выпуск IV серии «Восточный театр». Рецензія.— Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, 1925.
- Еще одно поражение российской дипломатии.— «Новь», 22 лютого, 1907.
- Зарождение историографии у арабов.— Древности восточные, т. II, вып. II. М., 1903.
- Из истории Турции. (От основания государства до XVI века). Конспект лекции А. Е. Крымского. М., 1909.
- Изучайте иностранные языки! — «Советская Украина», 28 лютого 1940.
- Иоан Вишенский, его жизнь и сочинения (Иван Вишенський і його твори. Написав Иван Франко. Львів, 1895, 536 стор.). К., 1895.
- Исмаилиты.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, п/т. 25, 1894; Новый Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XIII, 1914; Энциклопедический словарь товарищества «Гранат», изд. 13-е стереотипное, т. 22 (Б. г.).
- Ислам, его возникновение и старейший период его истории. Пособие к лекциям А. Е. Крымского по истории Востока, читанные на II курсе Лазаревского института, М., 1901.
- Ислам и христианство (Интервью).— «Столичная молва», 1913, № 276.
- История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фыкха, сунны и прочее). Новое переработанное издание, часть первая, М., 1911; часть вторая. М., 1912; часть третья. М., 1913.
- История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольддиера А. Крымского. Изд. 2-е значительно измененное и дополненное, ч. 1—2. М., 1904 (Труды по востоковедению издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Вып. XII).
- История мусульманства. Очерки религиозной жизни, ч. 3. М., 1912 (Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Вып. XII, ч. 3).
- Источники для истории Мухаммеда и литературы о нем. I. От Орви до ибн-Исхака с ибн-Химамом. М., 1902.
- История сасанидов и завоевание Ирана арабами. С указанием главных моментов истории христиан-сирийян и политической истории вассальных Ирану арабов и с приложением главы о парфянском царстве и Ашакидах. Лекции. Изд. X. М., 1905.
- История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Новое издание, переработанное совместно с Фрейтагом, т. 1, вып. 1. М., 1909.
- История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Новое обширно переработанное издание, т. 1, вып. 2. М., 1914.

- История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. II. От разложения сельджукского царства до монголов. Изд. 3, значительно измененное и дополненное с приложением многочисленных литературных образцов в русском переводе. М., 1912.
- История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, вып. 1. От эпохи монголов Джингиз-хана до водворения Сефевидов в Иране и «Великих Моголов» в Индии XVI—XVII в. Новое обширно переработанное издание. М., 1914—1915.
- Исторія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (IX та X вв.). К., 1923.
- История Турции и ее литературы, т. II. От расцвета до начала упадка. М., 1910.
- История Турции. Очерк.— Царьград. Под редакцией Ив. Лазаревского. М., Изд. Л. Я. Маковского, 1916.
- Исторія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і розвивалася, і як досягла апогею своєї слави й могутності. К., 1924.
- Исторія Туреччини та її письменства, т. 2, вип. 2. Письменство XIV—XV вв. К., 1927.
- Коран.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, п/т. 31, 1895; Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 22, 1915.
- Карматы.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, п/т. 28, 1895; Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21, 1914.
- К л о у с т о н В. Народні казки та вигадки й їх мандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський. Львів, 1896.
- Лекции по Корану. Вып. 1. Суры старейшего периода, перевод с объяснениями. М., 1902.
- Листи з Сирії.— «Буковина», 1897, № 70—72.
- Магомед.— Энциклопедический словарь Т-ва «Гранат», изд. стереотипное, т. 27 (Б. г.).
- Мусульманство и его будущее. М., 1899.
- Мусульманство і його будучність. Нове перероблене видання. Львів, 1904.
- Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові.— «Зоря», 1891, № 12.
- Низами и его изучение.— Низами Гянджеви. (Сборник статей). Баку, 1947.
- Общий исторический очерк бабизма и обзор литературы о нем.— Древности восточные, т. IV. М., 1915.
- Один із перських протестантських поетів — Хейям.— «Народ», 1890, № 22.
- О книге пастора Иоганна Гаури: «Ислам в его влияния на жизнь последователей».— Этнографическое обозрение, 1896, кн. XXVII.
- Оповідання арабського історика XI в. Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь. К., 1927.
- Очерк развития суфизма до конца III века гижры.— Древности восточные, т. II, вып. 1. М., 1896.
- Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Ч. III (1917—1920). Кооперативне видавниче т-во «Час». К., 1922.

- Патриарх антиохійський Макарій XVII века и старейший список его путешествий на Русь. М., 1913.
- Передне слово.— Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVII вв. К., 1924.
- Переклади з Шевченка турецькою мовою. К., 1923.
- Персидская авантюра.— «Новь», 1 лютого 1907.
- Перський театр, звідки він узявся і як розвивався. Уривок з II тому «Історії Персії та її письменства». К., 1925.
- Персия. История.— Энциклопедический словарь т-ва «Гранат», 11 стереотипное издание, т. 32 (Б. г.).
- Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), накладом М. Павлика. Коломия — Львів, 1895.
- Политические осложнения в Сирии.— «Новь», 25 лютого 1907.
- Пятилетие Украинской Академии наук.— «Пролетарская Правда», 1924, № 60.
- Розвідки, статті та замітки. I—XXVII. К., 1928.
- Сказка про белого бычка.— «Оковы», 1907. Підпільний рукописний журнал, зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки ім. Леніна, ф. 218, картон 707, од. зб. 9.
- Старинная история Аравии Южной, от древнеавилонских времен до подчинения страны пророку Мохамеду.— Древности восточные, т. IV. М., 1913.
- Страницы из истории Кавказского или Северного Азербайджана, Кабала.— К 50-летию научной и общественной деятельности С. Ф. Ольденбурга. Л., 1934.
- Страницы из истории Кавказского или Северного Азербайджана. Шеки.— Памяти академика Н. Я. Марра. М., 1938.
- Суры старейшего периода (перевод с объяснениями). Лекции, читанные в 1905 году. Приложение первое к «Истории мусульманства». М., 1905.
- Сумні сторінки в житті Академії наук.— Вісті Київського губернського Революційного комітету. 1921, 20 лютого, № 82.
- Театр Мирово-Бедюка.— «Зоря», 1891, № 12.
- Тысяча и одна ночь. Общий историко-литературный очерк. Из «Вступних читань до історії арабських приповістей, оповідань і казок» А. Кримського. Перевод с малорусского, проверенный и значительно дополненный автором.— Э с т р у п И. Исследования о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии. М., 1904.
- Товариство Садовського в Москві.— «Зоря», 1891, № 12.
- Турция. I. История.— Энциклопедический словарь т-ва «Гранат», 11 стереотипное издание, т. 41.
- Українська Академія наук.— Вісті Київського губернського Революційного комітету, 1921, 5 лютого, № 70.
- Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Научно-практический курс, т. I, вып. 1; т. II, вып. 1. М., 1907.
- Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Научно-практический курс, т. I, вып. 2, вып. 6 с приложением текста грамот XIV—XV вв. М., 1908.
- Украинский язык.— Энциклопедический словарь т-ва «Гранат», т. 42, 1913.

- Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася.— Ш а х м а т о в О л., К р и м с ь к и й А г. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1922.
- Филология и Погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезы Погодина — Соболевского о галицко-волынском происхождении малоруссов? I—IV. Разбор общих историко-филологических данных и обзор письменных памятников старокиевских. К., 1904.
- Халифат.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, п/т. 73, 1903; Энциклопедический словарь т-ва «Гранат», изд. 7, т. 45, ч. II, (Б. г.).
- Хариджиты.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, п/т. 73, 1903.
- Хафиз та його пісні (близько 1300—1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі. К., 1923.
- Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях.— А г. К р и м с ь к и й та О л. Б о г о л ю б с ь к и й. До історії вищої освіти у арабів. К., 1928.
- Як у Галичині знають історію? — «Літературно-науковий Вістник», 1903, жовтень, II.

ОСНОВНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ ПРАЦЬ А. Ю. КРИМСЬКОГО

- Библиографический указатель филологических и исторических работ А. Е. Крымского.— В кн.: К р ы м с к и й А. Арабская литература в очерках и образцах, I—III. М., 1911.
- Бібліографічний покажчик друкованих писань проф. А. Ю. Кримського.— Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. 1. К., 1919.
- Бібліографічний покажчик писаннів академіка А. Є. Кримського. К., 1926.
- А. Є. К р и м с ь к и й. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова. К., 1941. Рукопис, звірений особисто А. Ю. Кримським. Зберігається в одному примірнику у відділі бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

З М І С Т

Вступ	3
Розділ I. Шлях А. Ю. Кримського в історичну науку	9
1. Короткий огляд життя і діяльності вченого	9
2. Формування світогляду та історичних поглядів	32
Розділ II. Арабський Схід в історичних працях А. Ю. Кримського	53
1. Питання соціально-економічної та політичної історії арабів середніх віків	53
2. А. Ю. Кримський про окремі пам'ятки арабської середньовічної культури	77
3. Деякі питання нової історії арабів у працях А. Ю. Кримського	87
Розділ III. Дослідження А. Ю. Кримським історії Ірані і Туреччини	93
1. Питання історії стародавнього і середньовічного Ірану	99
2. Вклад А. Ю. Кримського у вивчення історії Туреччини середніх віків	110
3. Висвітлення А. Ю. Кримським окремих питань нової історії Ірану і Туреччини	130
Розділ IV. Проблеми історії України в працях А. Ю. Кримського	141
1. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу	141
2. Питання відносин України з країнами Близького та Середнього Сходу і ролі козацтва в боротьбі проти османсько-турецьких загарбників	149
3. А. Ю. Кримський про характер суспільно-політичного руху на Україні у XVIII — на початку XX ст.	158
Висновки	175
Бібліографія праць А. Ю. Кримського	179
Основні бібліографічні покажчики праць А. Ю. Кримського	183

1 крб. 15 коп.

• НАУКОВА ДУМКА •